

ՌՈՒՄԱՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅ-ՌՈՒՄԱԿԱՆ (ՍԼԱՎՈՆԱԿԱՆ) ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԻՐՈՒՄՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ

ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ

Նվիրված Կ.Ա. Միրումյանի հիշատակին

Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ

ՈՀՀ հրատարակչություն

2024

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

РОССИЙСКО-АРМЯНСКИЙ (СЛАВЯНСКИЙ) УНИВЕРСИТЕТ

МИРУМЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ

НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ

Посвященная памяти К.А. Мирумяна

Сборник материалов конференции

ЕРЕВАН
Издательство РАУ
2024

УДК 1/14:3(082)
ББК 6/8я43
Н 345

*Печатается по решению Ученого
и Редакционно-Издательского советов РАУ*

Ответственный редактор: зав. кафедрой политологии им. К.А. Мирумяна
Российско-Армянского (Славянского) университета, к. филос. н., доц. **О.Л. Саркисян**

Н 345 «Мирумяновские чтения. Научная конференция, посвященная памяти К.А. Мирумяна»: Сборник научных статей. – Ер.: Изд-во РАУ, 2024. – 208 с.

В данную книгу включены материалы организованной и проведенной 13 декабря 2022 года в Российско-Армянском (Славянском) университете научной конференции, посвященной памяти доктора философских наук, профессора К.А. Мирумяна.
Публикация сборника «Мирумяновские чтения» осуществлена в соответствии с требованиями ВАК РА к сборникам научных трудов.

УДК 1/14:3(082)
ББК 6/8я43

ISBN 978-9939-67-315-8

© Издательство РАУ, 2024

Можно завоевать народ, но идея принадлежности к нации
может исчезнуть только вместе с нацией.

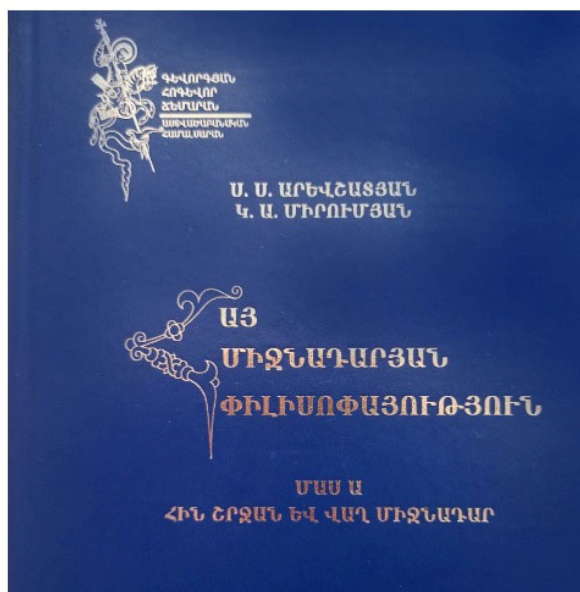
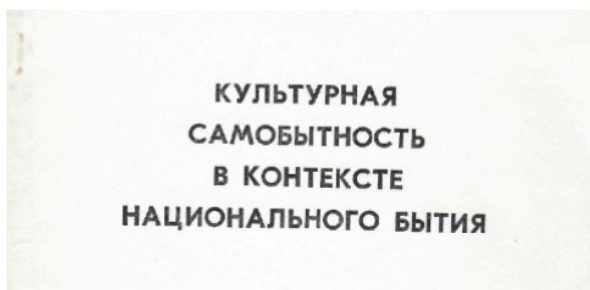
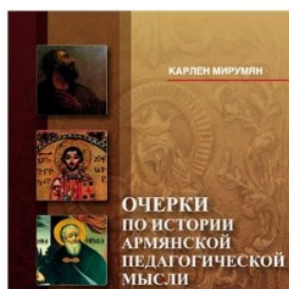
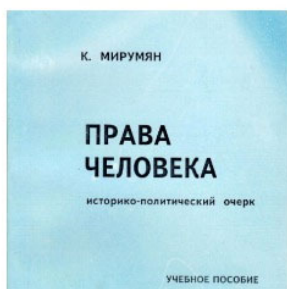
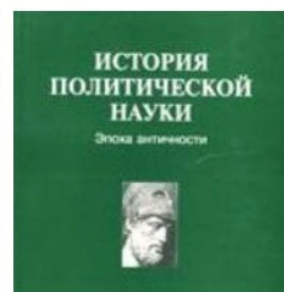
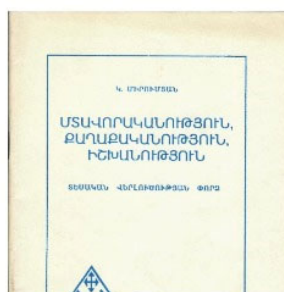
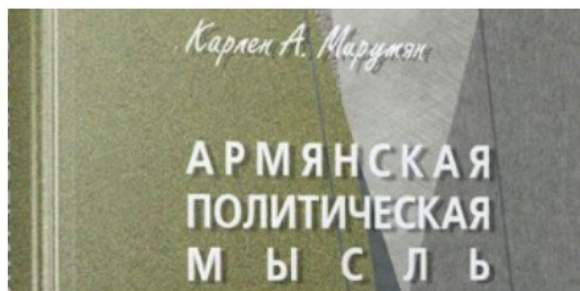
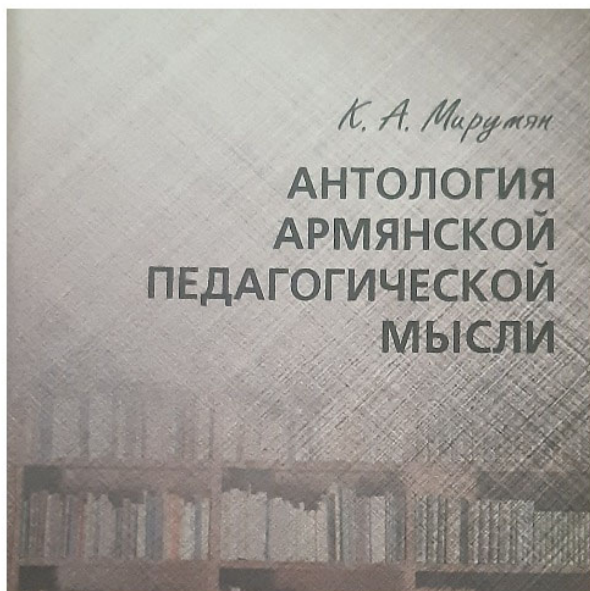
Именно через идентичность можно прийти к общечеловеческим
ценностям. Потому что, если мое «Я» не уничтожено,
я готов уважать, принимать что-то чужое.
Но не за счет своего «Я».

СОДЕРЖАНИЕ

Выступления на торжественном заседании	11
Научные доклады	
Мирумян Р.А. Карлен Мирумян – армянский философ рубежа XX–XXI веков (традиционалист и новатор)	88
Ананян Ш. К.А. Мирумян – неутомимый исследователь истории армянской философской мысли	105
Маргарян С.Б. Мирумяновские «отправные точки» исследования отечественной истории	111
Аревшатян А.С. Карлен Мирумян – эстетик	123
Асатрян Л.Т. Карлен Мирумян: у истоков армянской педагогической мысли	133
Сарвазян Л.С. Интерпретация методологических принципов исследования национальной политико-философской мысли в трудах Карлена Мирумяна	140
Авакян М.Э. Армянская политическая мысль сквозь призму мировоззрения К.А. Мирумяна	153
Габриелян А.А., Дунамалян Н.А. История политической науки с точки зрения государствоцентричности (обзор трудов Карлена Артаваздовича Мирумяна)	159
Ширханян С.С. Концепция демократии Алексиса Де Токвиля: «Мирумяновское» прочтение	163
Залинян Т.Г. Научный подвиг Карлена Мирумяна	170
Тадевосян Ж.А. Национальное бытие как основа методологии истории армянской политической мысли	178
Приложение	
«Частица Бога» (интервью К.А. Мирумяна)	182
Биография К.А. Мирумяна	195
Библиография К.А. Мирумяна	199

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հանդիսավոր նիստի ելույթներ	11
Գիտական զեկույցներ	
Ռ.Ա. Միրումյան. Կառլեն Միրումյան՝ XX-XXI դարերի սահմանագծի հայ փիլիսոփա (ավանդապաշտ և նորարար)	88
Շ.Անանյան. Հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության անխոնջ մշակը. Կառլեն Միրումյան	105
Ս.Բ. Մարգարյան. Ազգային պատմության հետազոտության միրումյանական ելակետերը	111
Ա.Ս. Արևշատյան. Կառլեն Միրումյանը որպես գեղագետ	123
Լ.Թ. Ասատրյան. Կառլեն Միրումյանը՝ հայ մանկավարժական մտքի ակունքներում.....	133
Լ.Ս. Սարվազյան. Ազգային փիլիսոփայաքաղաքական մտքի հետազոտության մեթոդաբանական սկզբունքները Կառլեն Միրումյանի մեկնաբանությամբ	140
Մ.Է. Ավագյան. Հայ քաղաքական միտքը Կառլեն Միրումյանի աշխարհայացքի շրջանակում	153
Հ.Ա. Գաբրիելյան, Ն.Ա. Դունամայան. Քաղաքագիտության պատմությունը պետականակենտրոնության տեսակետից (Կառլեն Արտավազդի Միրումյանի աշխատությունների ակնարկ)	159
Ս.Ս. Շիրխանյան. Ժողովրդավարությունը և ժողովրդավարացումը Ալեքսիս Դը Տոկվիլի քաղաքական հայեցակարգում. միրումյանական ընթերցում	163
Թ.Գ. Զալինյան. Կառլեն Միրումյանի գիտական սխրանքը	170
Ժ.Ա. Թադևոսյան. Ազգային կեցությունը որպես հայ քաղաքական մտքի պատմության մեթոդաբանական հիմք	178
Հավելված	
«Աստծո մասնիկը» (Կ.Ա. Միրումյանի հարցազրույցը)	182
Կ.Ա. Միրումյանի կենսագրությունը	195
Կ.Ա. Միրումյանի աշխատությունների ցանկը	199

ВЫСТУПЛЕНИЯ

ԵԼՈՒՅԹՆԵՐ

АРМЕН ДАРБИНЯН

**Ректор Российско-Армянского
(Славянского) университета
(2001–2023гг.), д.э.н., профессор,
член-корреспондент НАН РА,
иностраннный член РАН**

В университете мы придаем большое значение развитию науки и мысли, исследованию армянской научной мысли, определению ее значения в нашей повседневной жизни и особой актуальности в условиях современных политических процессов. К сожалению, наше академическое сообщество не имеет должного влияния на протекающие политические процессы и не обладает должным восприятием со стороны ответственных за политическую деятельность лиц. Вся жизнь и деятельность Карлена Мирумяна была развитием и диктовкой этой мысли, особенно для тех, кто несет ответственность за принятие политических решений, осмысление исторических процессов и реалий. Он всегда задавал вопросы, эти вопросы были обращены даже к хрестоматийным истинам, и Мирумян находил ответы и старался направить в нужное русло. И в нем удивительным образом сочетались скромность и научная сила. Своей жизнью, своей работой, всем своим существованием, своей самоотверженностью он заставлял считаться с этой скромной мощью.

И не случайно, что сегодня мы с большой серьезностью относимся к его наследию, к его научным трудам, к его роли в контексте бытия, жизни университета. Мы доверяли ему не только как непререкаемому авторитету в области философии, в области истории и культуры, политологии, мы доверяли ему как одному из лучших наших профессоров, который придавал большое значение преподаванию, воспитанию, образованию, готовя наше поколение к новым вызовам.

В нашей памяти всегда останутся все эпизоды, когда профессор Мирумян проявлял по-отечески строгое, но справедливое отношение к своим студентам, и неслучайно, его ученики и все те, кто имел отношение к научной и педагогической деятельности Карлена Мирумяна, вспоминают его самыми добрыми словами.

Карлен Мирумян с достоинством нес свой крест первооткрывателя в науке и проблем, которые были связаны исключительно со здоровьем. Мы, как представители университетского, академического сообщества, обязаны оглашать, представлять, выделять представителей научной мысли и сделать все, чтобы наше влияние на лиц, принимающих решения, было прямым и абсолютным, что очень важно, и нет ничего важнее в данный момент. К сожалению, мы недостаточно заботимся о наших выдающихся людях, что является настоящей трагедией.

Я очень благодарен всем присутствующим здесь: представителям институтов, академического сообщества, профессорам. Карлен Мирумян со многими лично сотрудничал, были совместные работы. И это – не просто мероприятие, дань должному, но и наш долг перед будущим. Все это надо помнить, углубляться во все это, понять и найти решения – часть нашего обязательства выйти из этой ужасной ситуации.

Мирумян много писал об интеллигенции. Интеллигенция – это веление ума, диктат интеллектуалов. Мы должны принять этот диктат и быть готовыми также ответить перед нашими поколениями. Жизнь и деятельность Мирумяна были именно таким ответом, но он давал свой личный ответ. Мы его, как могли, подбадривали, поддерживали, во всем помогали, но это не личная проблема, это – системная проблема, которую мы, присутствующие здесь и многие другие подвижники науки, должны принять, взять на себя и нести с честью, ценя историю, науку, научную мысль. Ведь, не имея государства, мы создали великие труды, показали огромные научные результаты. Именно это является арменоведением, арменоведение – это мысль, которая на протяжении тысячелетий поддерживала нас и делала сильнее.

Это очень незначительное обращение к огромному богатству, которым мы обладаем в виде наследия уважаемого Мирумяна. И мы обязательно постараемся сохранить и приумножить это наследие.

ԱՐՄԵՆ ԴԱՐԲԵՆՅԱՆ

**Հայ-Ռուսական (Սլավոնական)
համալսարանի ռեկտոր (2001–2023թթ.),
տ. գ. դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից
անդամ, Ռուսաստանի Դաշնության
Գիտությունների Ակադեմիայի
արտասահմանյան անդամ**

Մենք համալսարանում անչափ կարևորում ենք գիտության և մտքի զարգացումը, հայ գիտական մտքի հավաքագրումը, դրա նշանակությունը մեր առօրյայում, և այսօր առանձնակի կարևորում ենք դա մեր արդի քաղաքական գործընթացներում: Ցավոք, մեր ակադեմիական հանրությունը պատշաճ ազդեցություն չունի առկա քաղաքական գործընթացների վրա և պատշաճ ընկալում չունի քաղաքական գործընթացների պատասխանատուների կողմից: Կառլեն Միրումյանի ամբողջ կյանքը և գործունեությունը հենց այդ մտքի զարգացումն ու թելադրանքն էր հատկապես նրանց, ովքեր պատասխանատու են քաղաքական որոշումներ կայացնելու, պատմական գործընթացները և իրողությունները մեկնաբանելու համար: Նա միշտ հարցեր էր դնում, այդ հարցերն ուղղված էին անգամ դասագրքային ճշմարտությունների նկատմամբ, և Միրումյանը գտնում էր պատասխաններն ու փորձում ուղղորդել: Եվ իր մեջ զարմանալիորեն տեղավորվում և ամփոփվում էր համեստությունը գիտական հզորության հետ: Իր կյանքով, իր աշխատանքով, իր եղելիությամբ, նվիրումով ինքը պարտադրում էր հաշվի նստել այդ համեստ հզորության հետ:

Եվ պատահական չէ, որ մենք այսօր մեծ լրջությամբ ենք մոտենում իր թողած ժառանգությանը, գիտական աշխատանքներին, իր եղելիությանը, համալսարանական կյանքում իր դերակատարմանը: Մենք նրան վստահում էինք ոչ միայն որպես անառարկելի հեղինակությանը փիլիսոփայության ոլորտում, պատմամշակութային ոլորտում, քաղաքագիտության ոլորտում, մենք նրան վստահում էինք որպես մեր լավագույն պրոֆեսորներից մեկին, ով դասավանդմանը, կրթմանը, կրթությանը, մեր սերնդին նոր մարտահրավերներին պատրաստելուն շատ մեծ տեղ էր տալիս: Մշտապես մեր հիշողության մեջ են բոլոր այն դրվագները, որտեղ պրոֆեսոր Միրումյանն իր հայրական խիստ, բայց և արդար վերաբերմունքն էր ցու-

ցաբերում իր ուսանողների նկատմամբ, և պատահական չէ, որ նրան շատ բարի բառերով են հիշում իր ուսանողներն ու բոլոր նրանք, ովքեր առնչություն են ունեցել Կառլեն Միրումյանի գիտական և մանկավարժական գործունեության հետ:

Կառլեն Միրումյանն արժանապատվորեն կրում էր գիտության ռահվիրայի իր խաչն ու այն մարտահրավերները, որոնք զուտ առողջական էին: Մենք որպես բուհական, ակադեմիական հանրություն պարտավոր ենք բարձրաձայնել, ներկայացնել, կարևորել գիտական մտքի ներկայացուցիչներին և անել ամենինչ, որպեսզի մեր ազդեցությունը որոշում ընդունողների վրա լինի բացահայտ և բացարձակ, ինչը շատ կարևոր է և որից կարևոր բան չկա այս պահին:

Ցավոք, մենք բավարար չափով չենք անդրադառնում մեր մեծերին, ինչն իսկական ողբերգություն է: Ես շատ շնորհակալ եմ բոլոր ներկաներին՝ ինստիտուտների ներկայացուցիչներին, ակադեմիական հանրությանը, պրոֆեսորներին: Շատերի հետ Կառլեն Միրումյանն անձամբ գործակցել է, համատեղ աշխատություններ ունի: Սա միջոցառում չէ, սա ոչ միայն մեր հատուցման պարտքն է, այլ նաև պարտքն է ապագայի նկատմամբ:

Այս ծանրագույն իրավիճակից դուրս գալու մեր պարտավորության մի մասն է այս ամենը

հիշելը, այս ամենի մեջ խորանալը, հասկանալը և լուծումներ գտնելը: Շատերը չեն ընկալում, չեն խորանում, չեն էլ ուզում խորանալ, ինչը մեծ ողբերգություն է:

Միրումյանն ինտելիգենցիայի մասին շատ էր գրում: Ինտելիգենցիան մտքի թելադրանքն է, ինտելեկտուալների թելադրանքը: Մենք այդ թելադրանքը պետք է ստանձնենք և պատրաստ լինենք ու պատասխան տանք մեր սերունդների առջև: Միրումյանի կյանքը և գործունեությունը հենց այդ պատասխանն էր, բայց ինքն իր սեփական պատասխանն էր տալիս: Մենք ինչքան կարողանում էին իրան ոգևորում էինք, սատար կանգնում, օգնում ամեն ինչով, բայց սա անձնային խնդիր չէ, սա համակարգային խնդիր է, որը մենք՝ ներկաներս և շատ գիտության նվիրյալները, պետք է վերցնենք, ստանձնենք և պատվով կրենք՝ կարևորելով պատմությունը, գիտությունը, գիտական միտքը: Չէ՞ որ մենք, պետություն չունենալով, հսկայական աշխատություններ ենք տվել, հսկայական գիտական արդյունքներ: Հենց սա՝ է հայագիտությունը, հենց միտքն է հայագիտությունը, որը հազարամյակներ ի վեր մեզ ամուր է պահում:

Սա շատ փոքր անդրադարձ է այս վիթխարի հարստությանը, որը մենք ունենք ի դեմս պարոն Միրումյանի կողմից թողած ժառանգությանը: Եվ մենք անպայման կփորձենք այդ ժառանգությունը պահպանել ու հարստացնել:

ОГАНЕС САРКИСЯН

**Заведующий кафедрой политологии
Российско-Армянского (Славянского)
университета, к. филос. н., доцент**

Великое наследие Карлена Артаваздовича Мирумяна я, конечно же, представляю очень поверхностно, потому что представить его за 10–15 минут просто невозможно.

Это мероприятие должно было состояться еще при жизни нашего знаменитого ученого, в январе 2021 года, когда ему исполнилось 70 лет. В то время была издана вторая из презентуемых сегодня книг – «Армянская политическая мысль», и руководство нашего университета не только высказалось «за», но и сочло просто необходимым провести мероприятие, посвященное юбилею Карлена Мирумяна, совместно с презентацией этих книг. К сожалению, мы не успели этого сделать по объективным, известным всем нам, причинам.

Что касается первой книги – «Антологии армянской педагогической мысли», то эта книга была издана в конце 2019 года, когда началась пандемия, и презентация не состоялась. Об этих книгах мы еще поговорим сегодня, а сейчас позвольте мне обратиться к пройденному Карленом Мирумяном пути, его научному наследию.

Карлен Артаваздович Мирумян родился в 1952 году в Кировабаде, но большую часть жизни провел в Ереване, посвятив всю свою жизнь науке и образованию. Нельзя, говоря о профессоре Мирумяне, не упомянуть о его связи (которую он лично всегда подчеркивал и гордился) со своим учителем.

Его учителем был Сен Суренович Аревшатян, академик, который на протяжении многих лет являлся директором Матенадарана. Карлен Мирумян всегда подчеркивал это и постоянно говорил об этом с какой-то внутренней гордостью, и не только формально, потому что Аревшатян руководил его диссертацией, но, мне кажется, и потому, что академик Аревшатян также признавал, что его главным последователем в плане видения ис-

тории армянской философской мысли, понимания армянской культуры был профессор Мирумян. Эта связь между двумя великими учеными, на мой взгляд, очень важна, и наша задача сегодня – понять, переосмыслить оставленное ими наследие и постараться сохранить его в той или иной форме и, по возможности, сделать его основой для дальнейшего развития.

«Мировоззрение Ованеса Саркавага» – первая монография профессора Мирумяна и, по сути, его кандидатская диссертация. В прошлом году, когда мы с профессором Мирумяном обсуждали сегодняшнее, тогда еще предстоящее событие, он сказал, что его эволюция началась от отдельных философско-персоналий к конкретным сферам научно-философской мысли и к общему восприятию не только армянской философской мысли, но и армянской духовной культуры в целом.

В 1980 году в Ереване состоялся большой международный форум, посвященный 1500-летию Давида Непобедимого, который имел громадное значение с точки зрения знакомства мира с философским наследием нашего великого философа, представления его миру по-новому. Сборник избранных докладов форума был издан в Москве в издательстве «Наука» именно усилиями профессора Мирумяна. В сборник вошли далеко не все доклады той большой конференции. Профессор Мирумян выбрал лишь некоторые из них и расположил их в типологическом порядке. И он всегда рассказывал, каким образом ему удалось опубликовать эту книгу в Москве. Именно он был ответственным секретарем сборника. Другими словами, это произведение, которое создал именно он.

Другой работой г-на Мирумяна является его докторская диссертация «Становление естественнонаучной мысли в Армении». Начав с конкретных философов, Карлен Миру-

мян перешел к различным направлениям армянской мысли. Первым было осмыслено зарождение и формирование естественнонаучной и натурфилософской мысли в Армении. В будущем будет также рассмотрена юридическая и политическая сферы, педагогическая мысль, эстетическая мысль.

К.А. Мирумян долгие годы работал в Институте философии, социологии и права Национальной академии наук (где и я когда-то был аспирантом, а позже – научным сотрудником). В нашем отделе, занимавшемся историей армянской философской мысли, царила творческая аура: два раза в неделю организовывались встречи и дискуссии на очень интересные темы (конечно, стараниями г-на Мирумяна). К этим собраниям присоединялись и «старейшины» нашей философской мысли из соседних отделов. Речь идет об академике А. Геворгяне, профессоре Якове Хачикяне, всемирно известном культурологе Э. Маргаряне и других ученых.

Параллельно, Карлен Мирумян преподавал в Институте народного хозяйства, позже – в Брюсовском университете, вел спецкурсы в ЕГУ. И, конечно же, с начала 2002 года творческий и педагогический путь Карлена Мирумяна был связан с Российско-Армянским университетом, здесь он внес огромный вклад в становление политологической специализации, воспитание новых поколений специалистов, а также в становление науки и научной мысли в целом. Некоторые книги были изданы самим Российско-Армянским университетом, и он это высоко ценил.

Лекции профессора Мирумяна были не просто передачей информации, а уроками в прямом смысле этого слова. Лекциями, которые заставляли задуматься, критически мыслить. Многие, кто общались с ним, являлись его учениками, стараются подражать его стилю преподавания, а также воздействовать на

студентов путем трансляции человеческих ценностей.

Профессор Мирумян также внес громадный вклад в становление многих ученых (речь идет не только о философской, но и о политической и правовой мысли). Карлен Мирумян был научным консультантом многих диссертантов. Хотя людей, которые защитились под его руководством, не так много: по причине его требовательности до защиты дошли немногие.

В 1990-е годы (наше поколение хорошо помнит, насколько трудными были эти годы: с одной стороны, национальный подъем, восстановление национальной государственности, с другой – война, энергетический коллапс), когда кто-то уехал из страны, кто-то занялся бизнесом и т.д., профессор Мирумян, на мой взгляд, написал свои лучшие произведения, или, по крайней мере, произведения, которые легли в основу всех его дальнейших работ.

Во-первых, я хотел бы выделить труд «Культурная самобытность в контексте национального бытия», представляющий собой небольшую по объему – около 100 страниц, небольшого формата книгу, в которой, на мой взгляд, были сформулированы те концептуальные идеи, сквозь призму которых он освещал как армянскую философскую мысль, армянскую политическую мысль, так и, в целом, – армянскую духовную, письменную культуру.

В те же 1990-е были опубликованы и другие его известные произведения. Поскольку, с одной стороны, было национальное пробуждение, восстановление государства, а с другой – серьезные вызовы и проблемы, важное значение приобрели не только политические, но и гражданские проблемы.

И неслучайно, что в те годы профессор Мирумян, выйдя за рамки сферы философии,

и вообще – истории культуры, поставил проблемы, связанные с сущностью национальной интеллигенции, с соотношением «интеллигенция-политика-власть», т.е. он попытался концептуализировать и представить свое – гражданское – видение происходящего.

В конце 1990-х годов профессор Мирумян основал важную серию сборников «Армянская философия в системе духовной культуры», в подготовке которых, начиная с третьего выпуска, я также участвовал. Здесь Карлен Артаваздович сформулировал проблематику методологических вопросов, относящихся к изучению не только армянской философии, но и духовной культуры в целом. В данной работе принимали участие и наши самые известные ученые, философы, теоретики культуры. Из произведений Мирумяна, изданных в этих сборниках, я бы выделил две работы. Это – статьи, но они имеют ключевое значение. Одна из них посвящена методологии изучения армянской культуры, где Карлен Мирумян выдвинул свою концепцию исследования, основанную на национальном бытии. Другая – как результат реализации данной концепции – его знаменитая работа о переоценке павликианского движения.

Профессор Мирумян основал еще один цикл «Имастасерк айоц», в котором первой опубликованной работой была его монография, посвященная Анании Ширкаци. Позже в этой серии появились и другие работы, в том числе работы профессора Римы Мирумян.

Учебники Карлена Мирумяна также очень оригинальны. Это не просто учебники, они одновременно являются исследованием. Например, об античной философии написано много, но я считаю небольшой учебник-исследование Мирумяна самым оригинальным, в сжатой форме передающим суть этой философии исследованием.

Роль Карлена Мирумяна колоссальна и с точки зрения развития политологической мысли. В результате коллективной работы был опубликован «Политология: энциклопедический словарь», который, кстати, был первым армяноязычным политологическим словарем. Другие его работы посвящены истории политической мысли. Особое место среди них занимает «История армянской политической мысли». Карлен Мирумян проделал также очень важную работу в плане представления истории политической мысли в целом. Когда профессор Мирумян начал работать здесь, в Российско-Армянском университете, он понял, что учебников много, но они неполные. И создал двухтомник «История политической науки». К сожалению, продолжения данной работы в виде учебника нет, но наши студенты в настоящее время учатся также по оставленным профессором текстам. Мирумян всегда гордился и отмечал, что в работе представлены ряд авторов, которые не упомянуты в других русскоязычных пособиях, учебниках, а он их «открыл» для читателей.

Следующим является произведение «Идеология и Конституция», созданное совместно с Валерием Погосяном. Здесь опять-таки речь идет не только о чисто философском, но и политическом, гражданском сознании.

Еще одним важным явлением была публикация первого тома «Истории армянской философии». Авторами были профессор Мирумян и академик Аревшатын. Этот труд является синтезом подходов двух известных ученых к пониманию армянской раннесредневековой философии. Позже Святой Эчмиадзин переиздал данный труд.

В рамках сегодняшней презентации представлены две его последние работы. Первым является труд «Антология армянской педагогической мысли». Перед тем, как эта ра-

бота была опубликована, мы много говорили с профессором Мирумяном, и он всегда упоминал, что начал работать над этой книгой еще в советское время, когда готовил Антологию педагогической мысли советских народов, которая, по моему мнению, не была опубликована из политических соображений, потому что у армянского народа педагогическая мысль была очень развита, а у остальных в те века вообще ничего не было. И профессор Мирумян всегда выражал сожаление, что огромную работу, проделанную им, кстати, в одиночку (а антологии обычно создаются коллективом авторов), не допустили к печати. Тем не менее, он закончил ее. И книга вышла в свет совместными усилиями нашего университета и Института философии, социологии и права. И мы считаем это ярчайшим презентационным материалом не только для нашего университета или другого научного учреждения, но и с точки зрения нашего национального имиджа.

Другая работа, которая также сегодня продемонстрирована, это работа «Армянская политическая мысль». В наших с профессором Мирумяном беседах мы часто говорили (и эта мысль, кстати говоря, проходит «красной нитью» во всех его работах) о том, что познание собственной политической мысли сегодня весьма актуально, потому что определенный кризис, наличный у нас сегодня, а также некоторые кризисные явления в вопросах, связанных с сознанием, культурой, идентичностью, иногда приводят к крайностям в суждениях, в том числе и о нашем прошлом, и существование таких произведений показывает нам, что нам не нужно впадать в эти крайности. Более того, профессор Мирумян всегда подчеркивал одно очень интересное обстоятельство: на этапах развития, когда у нас не было государственности, мы пытались на уровне сознания, на том высоком уровне

культуры компенсировать то, чего у нас не было. Так, не имея государства, мы создавали гениальные судебники, «Западню честолюбия»; не имея государства, у нас были гениальные политические мыслители. И Мирумяну всегда казалось парадоксальным, что, имея сегодня государство, мы как бы пренебрегаем этим пластом политического сознания, культуры и т.д., и не развиваем все это.

Кстати, позвольте мне сказать еще несколько слов относительно «Антологии». В нашем Институте философии мы также начали работу над антологией армянской философской мысли, уже большой группой, в которую входил, в том числе, и я. К сожалению, позже эта работа по каким-то причинам была прекращена. И это тоже очень печально, поскольку у нас есть огромный философский материал, который не представлен. Часть вообще не переведена на современный язык, и это странно, ведь мы хотим, чтобы нас знали другие, но мы сами себя не знаем. И этот вопрос становится сегодня актуальным, потому что с уходом таких людей, как профессор Мирумян, мы медленно теряем ту связь, традицию, которые мы должны попытаться восстановить и сохранить.

Профессор Мирумян, по сути, закончил еще одну свою работу, посвященную павликианству. И последний наш чисто научный разговор был об этом: тогда он два часа взволнованно рассказывал, что нового он открыл.

Также хочу сообщить, что ежегодно нашей кафедрой будет проводиться мероприя-

тие, которое, по-видимому, будет именовано «Мирумяновские чтения» и посвящено широкому пониманию арменоведения, потому что профессор Мирумян был арменоведом именно в широком смысле этого слова.

Сегодня мы в основном занимаемся, так сказать, армяноописанием, а профессор Мирумян занимался арменоведением. У него самого были свои концептуальные теории, на которых он строил всю картину нашего народа. Возможно, с ними можно не соглашаться, критиковать, но у Мирумяна это было, а в других случаях, к сожалению, очень часто мы имеем простое перечисление фактов, описание каких-то элементов, не укладывающихся в общую картину и не представляющих особое значение. Он отвечал на вопрос «почему», а наука есть только там, где ответ на вопрос не только в самом факте вопроса, ответ на вопрос – в теории. У Мирумяна были теоретические основы, с помощью которых он отвечал на вопрос «почему».

Свою часть выступления я хочу завершить следующим: профессор Мирумян в предисловии к своему труду, посвященному Ширакаци, поместил цитату философа: «Все, что имеет начало, непременно имеет и конец, но конец чего-то одного есть начало другого». К сожалению, профессор Мирумян закончил свою земную жизнь, но я надеюсь, что он заложил основы нового начала, и наш долг – создать новое и развить его на основе того, что он сделал.

Интеллигент – синтетический термин. Это не только гражданин данного общества, не только носитель интеллектуальных ценностей, но одновременно и носитель духовно-нравственных ценностей, принципов.

К.А. Мирумян

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՀՈՎ քաղաքագիտության ամբիոնի վարիչ, փ.գ.թ., դոցենտ

Ես շատ մակերեսորեն կներկայացնեմ Կառլեն Արտավազդի Միրումյանի մեծ ժառանգությունը, քանի որ այն անհնար է ներկայացնել 10-15 բուպենների ընթացքում:

Այս միջոցառումը պետք է լիներ մեր հռչակավոր գիտնականի կենդանության օրոք՝ դեռ 2021 թվականի հունվարին, երբ լրացավ նրա 70-ամյակը: Այդ ժամանակ հրատարակվեց այս գրքերից երկրորդը՝ «Հայ քաղաքական միտքը», և մեր համալսարանի ղեկավարությունը ոչ միայն կողմ էր, այլև համարեց, որ պարտադիր է անցկացնել Կառլեն Միրումյանի հոբելյանին նվիրված միջոցառումը, և այս գրքերի շնորհանդեսն իրականացնել: Ցավոք սրտի, մենք չհասցրինք դա անել՝ բոլորիս հայտնի օբյեկտիվ պատճառներից ելնելով:

Ինչ վերաբերում է առաջին գրքին՝ «Հայ մանկավարժական մտքի անթուղզիային», այս գիրքը հրատարակվել է 2019 թվականի վերջին, երբ սկսվեց պանդեմիան, և շնորհանդեսը տեղի չունեցավ: Այս գրքերի մասին մենք այսօր դեռ կխոսենք, իսկ հիմա թույլ տվեք մի փոքր անդրադարձ կատարել Կառլեն Միրումյանի անցած ուղուն, նրա գիտական ավանդին:

Կառլեն Արտավազդի Միրումյանը ծնվել է 1952թ. Կիրովաբադում, բայց կյանքի մեծ մասն անց է կացրել Երևանում՝ իր ամբողջ կյանքը նվիրելով գիտությանն ու կրթությանը: Անհնար է խոսել պրոֆեսոր Միրումյանի մասին և չհիշատակել իր կապը (որն ինքն անձամբ միշտ ընդգծում էր, միշտ շեշտում և հպարտ էր դրանով) իր ուսուցչի հետ:

Իր ուսուցիչը Սեն Սուրենի Արևշտյանն էր՝ ակադեմիկոսը, ով երկար տարիների ընթացքում Մատենադարանի տնօրենն էր: Կառլեն Միրումյանը միշտ ընդգծում էր դա ու միշտ ներքին հպարտությամբ խոսում դրա մասին, և ոչ միայն ֆորմալ, քանի որ Արևշտյանը ղեկավարել էր իր ատենախոսությունը, այլ, ինձ

թվում է՝ նաև այն պատճառով, որ ակադեմիկոս Արևշատյանը նույնպես ընդունում էր, որ իր հիմնական հետևորդը հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության առումով, հայ ընդհանուր մշակույթի ըմբռնման առումով հենց պրոֆեսոր Միրումյանն էր: Այդ կապը երկու մեծ գիտնականների միջև, իմ կարծիքով, շատ կարևոր է, և մեր նպատակն է այսօր հասկանալ, վերագնահատել նրանց թողած ժառանգությունը, և փորձել ինչ-որ ձև պահպանել, իսկ հնարավորության դեպքում՝ այն հիմք դարձնել հետագա զարգացման համար:

«Հովհաննես Սարկավագի աշխարհայացքը» պրոֆեսոր Միրումյանի առաջին մենագրությունն է և, փաստորեն, իր թեկնածուական ատենախոսությունը: Երբ անցած տարի պրոֆեսոր Միրումյանի հետ քննարկում էինք այս միջոցառումը, որը պիտի լիներ, նա ասում էր, որ իր էվոլյուցիան սկսվել է առանձին փիլիսոփաներից դեպի ոլորտներ և դեպի ոչ միայն հայ փիլիսոփայական մտքի, այլ ընդհանրապես հայ հոգևոր մշակույթի ընդհանուր ընկալումը:

1980 թվականին կայացել էր միջազգային հանրահայտ մեծ ֆորումը՝ նվիրված Դավիթ Անհաղթի 1500-ամյակին, որը վիթխարի նշանակություն ունեցավ մեր մեծ փիլիսոփայի ժառանգության նորովի ներկայացման համար, աշխարհին նրան նորովի ծանոթացնելու համար: Եվ սա ֆորումի ժողովածուն է, սակայն պարոն Միրումյանի հոդվածն այստեղ չկա: Բայց այսօր ներկայացրել ենք այս ժողովածուն, քանի որ պրոֆեսոր Միրումյանը միշտ հպարտանում էր ժողովածուով, քանի որ այս գիրքը հրատարակվել է Մոսկվայում՝ «HAУKA» հրատարակչությունում:

Այստեղ այդ մեծ համաժողովի ոչ բոլոր գեկույցներն են: Պարոն Միրումյանն ընտրել է որոշները և տիպական դասավորել: Նա միշտ

պատմում էր, թե ինչպես կարողացավ Մոսկվայում այս աշխատանքը տպագրել: Նա ժողովածուի պատասխանատու քարտուղարն էր: Այսինքն, սա էլ է նրա ստեղծած աշխատանքը:

Պարոն Միրումյանի մյուս աշխատանքն իր դոկտորական դիսերտացիան է՝ «Բնագիտական մտքի կայացումը Հայաստանում»: Սկսելով կոնկրետ փիլիսոփաներից, Կառլեն Միրումյանը գնաց դեպի հայկական մտքի տարբեր ոլորտներ: Առաջինը՝ Հայաստանում բնագիտական, բնափիլիսոփայական մտքի ծագման, ձևավորման իմաստավորումն էր: Հետագայում կոլիտարկվի նաև իրավաքաղաքական ոլորտը, մանկավարժական միտքը, գեղագիտական միտքը: Կ. Միրումյանն երկար տարիներ աշխատեց Գիտությունների Ազգային ակադեմիայի Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտում (որտեղ ժամանակին ես նույնպես եղել եմ ասպիրանտ, հետագայում՝ գիտաշխատող): Մեր բաժինը, որը զբաղվում էր հայ փիլիսոփայական մտքի պատմությամբ, շաբաթական երկու անգամ շատ հետաքրքիր թեմաներով հավաքներ (իհարկե, պարոն Միրումյանի ջանքերով), քննարկումներ էր կազմակերպում: Այդ հավաքներին միանում էին նաև մեր փիլիսոփայական մտքի «նահապետները» կողքի բաժիններից: Խոսքն ակադեմիկոս Գևորգյանի, պրոֆեսոր Յակով Խաչիկյանի, աշխարհահռչակ մշակութաբան Մարգարյանի և մյուս գիտնականների մասին էր:

Զուգահեռ Կառլեն Միրումյանը դասավանդել է այն ժամանակ հայտնի Ժողովրդական տնտեսության ինստիտուտում, հետագայում՝ Բրյուսովի անվան համալսարանում, մասնագիտական կուրսեր էր կարդում նաև ԵՊՀ-ում: Եվ, իհարկե, 2002 թվականի սկզբից Կառլեն Միրումյանի ստեղծագործական և դասավանդման ուղին կապվեց Հայ-Ռուսական համալսարանի հետ, որտեղ նա վիթխարի ա-

վանդ ունեցավ քաղաքագիտական մասնագիտացման կայացման, նոր սերունդների կրթման, և նաև գիտության, գիտական մտքի կայացման մեջ: Գրքերի մի մասը հրատարակվել է հենց Հայ-Ռուսական համալսարանի կողմից, և ինքը դա շատ բարձր էր գնահատում:

Պարոն Միրումյանի դասերը ոչ միայն զուտ ինֆորմացիայի փոխանցում էր, այլ դրանք դասեր էին բառի հենց բուն իմաստով: Դասեր, որոնք ստիպում էին մտածել: Քննադատաբար մտածել: Շատերն, ովքեր իր հետ շփվել էին, եղել են նրա աշակերտները, փորձում են նմանակել դասավանդման իր այդ ձևը, և նաև մարդկային արժեքներով ազդել ուսանողի վրա:

Պրոֆեսոր Միրումյանը նաև վիթխարի նշանակություն է ունեցել շատ-շատ գիտնականների կայացման համար (խոսքը ոչ միայն փիլիսոփայական, այլ նաև քաղաքական, իրավական մտքի մասին է): Կառլեն Միրումյանը բազմաթիվ ատենախոսների խորհրդականն է եղել: Մեփական պաշտպանած անձինք այդքան էլ շատ չեն. իր խստապահանջության պատճառով քչերը հասան պաշտպանությանը:

1990-ական թվականներին (որոնք մեր սերունդը լավ է հիշում՝ ինչ ծանր տարիներ էին. մի կողմից ազգային ոգևորություն, ազգային պետականության վերականգնում, մյուս կողմից՝ արցախյան ճգնաժամ, էներգետիկ կոլապս), երբ մի մասը լքեց երկիրը, մի մասը սկսեց զբաղվել բիզնեսով և այլն, պրոֆեսոր Միրումյանն, իմ կարծիքով, գրեց իր լավագույն աշխատությունները, կամ գոնե այն աշխատությունները, որոնք հիմք հանդիսացան հետագա իր բոլոր աշխատությունների համար:

Այս առումով «Մշակութային ինքնությունը ազգային կեցության համատեքստում» աշխատությունը, որը փոքրիկ, մոտ 100 էջանոց, ոչ մեծ ֆորմատի գրքույկ է, ես համարում եմ այն հիմքը, որի վրա, իմ կարծիքով, կառուցվեցին

այն կոնցեպտուալ գաղափարները, որոնց ներքոնա լուսաբանում էր և՛ հայ փիլիսոփայական մտքի, և՛ հայ քաղաքական մտքի, և ընդհանրապես՝ հայ հոգևոր, հայկական գրավոր մշակույթի միտքը:

Նույն 1990-ականներին տպագրվեցին նաև իր մյուս հայտնի աշխատությունները: Քանի որ մի կողմից ազգային զարթոնք էր, պետության վերականգնում, իսկ մյուս կողմից՝ լրջագույն խնդիրներ, արժևորվում էին ոչ միայն քաղաքական, այլ նաև քաղաքացիական խնդիրները:

Եվ պատահական չէ, որ պրոֆեսոր Միրումյանն այդ թվականներին, դուրս գալով փիլիսոփայական, կամ ընդհանրապես՝ մշակույթի պատմության ոլորտից, դրեց ազգային մտավորականությանը, «մտավորականություն-քաղաքականություն-իշխանություն» կապին վերաբերող խնդիրները, այսինքն՝ նաև իր քաղաքացիական ըմբռնումները փորձեց կոնցեպտուալացնել և ներկայացնել:

1990-ականների վերջում պրոֆեսոր Միրումյանը հիմնադրեց շատ կարևոր մի մատենաշար՝ «Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում», որի աշխատանքներին, սկսած երրորդ պրակից, նաև ես եմ մասնակցել: Այստեղ նա դրել է հայկական ոչ միայն փիլիսոփայության, այլ ընդհանրապես՝ հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրման մեթոդաբանական հարցերի խնդիրները: Այս աշխատանքին մասնակցել են նաև մեր ամենահայտնի գիտնականները, փիլիսոփաները, մշակույթի տեսաբանները: Միրումյանի աշխատություններից ես երկու աշխատություն կառանձնացնեի: Դրանք հոդվածներ են, բայց նույնպես ունեն առանցքային նշանակություն: Մեկը նվիրված էր հայ մշակույթի ուսումնասիրման մեթոդաբանությանը, որտեղ Կառլեն Միրումյանն առաջ քաշեց ազգային կեցության վրա հիմնված ուսումնասիրությունների իր կոնցեպցիան, մյուսը՝ այս կոնցեպցիայի

իրականացման հետևանքով Պավլիկյան շարժման վերագնահատման իր հայտնի աշխատությունն է:

Պրոֆեսոր Միրումյանը հիմնադրեց ևս մեկ մատենաշար, որում առաջին գործը՝ Անանիա Շիրակացուն նվիրված «Իմաստասերք հայոց» շարքն է, հետո նաև այլ աշխատություններ հրապարակվեցին, այդ թվում նաև պրոֆեսոր Ռիմա Միրումյանի աշխատություններն այս մատենաշարում հայտնվեցին: Ընդ որում, եթե կտեսնեք, որ որևէ գիրքը երկու անգամ է հրատարակվել, ապա դա ոչ թե զուտ վերահրատարակում է: Կառլեն Միրումյանը երբեք զուտ այդպես չէր վերահրատարակում: Նա միշտ աշխատում էր, լրացնում իր աշխատությունները, և վերահրատարակումները երբեմն կարող էին կրկնակի ավելի մեծ լինել, քան առաջին տարբերակը:

Կառլեն Միրումյանի դասագրքերը նույնպես շատ ինքնատիպ են: Դրանք զուտ դասագրքեր չեն, ինչպես այսօր շատ հաճախ ընդունված է. ինչ-որ դասախոսություններ միացնել իրար և տպագրել: Նրա ամեն մի դասագիրքը կամ ուսումնական ձեռնարկը նաև հետազոտություններ, մենագրություններ են: Անտիկ փիլիսոփայության մասին շատ է գրվել, բայց Միրումյանի ոչ մեծ աշխատությունը ես համարում եմ ամենաօրիգինալ, ամենասեղմված ձևով էությունը փոխանցող հետազոտություն:

Կառլեն Միրումյանի դերը վիթխարի է քաղաքագիտական մտքի զարգացման առումով: Կոլեկտիվ աշխատանքի արդյունքում տպագրվեց «Քաղաքագիտություն. հանրագիտական բառարան»-ը, որը, ի դեպ, առաջին հայալեզու բառարանն էր: Իր մյուս աշխատությունները նվիրված են քաղաքական մտքի պատմությանը: Օրինակ, «Հայ քաղաքական մտքի պատմությունը», որը ռուսալեզու տարբերակից ծավալով բավականին մեծ է: Սա ոչ միայն դասագիրք է, այլ նաև բավականին լուրջ հետազոտություն:

Կառլեն Միրումյանը շատ կարևոր աշխատանք է կատարել քաղաքական ընդհանուր մտքի պատմության ներկայացման առումով: Երբ պրոֆեսոր Միրումյանը սկսեց աշխատել այստեղ՝ Հայ-Ռուսական համալսարանում, նա հասկացավ, որ կան բազում դասագրքեր, բայց դրանք թերի են: Եվ նա ստեղծեց «Քաղաքական գիտության պատմությունը» երկհատորյակը: Ցավոք, սրա շարունակությունը որպես դասագիրք չկա, բայց պրոֆեսորի կողմից թողնված տեքստերով մեր ուսանողներն այս պահին նույնպես աշխատում են: Միրումյանը միշտ պարծենում էր, որ այստեղ կան մի շարք հեղինակներ, որոնց ռուսալեզու որևէ այլ ձեռնարկներում, դասագրքերում չեն անդրադառնում, բայց ինքը դրել է շրջանառության մեջ:

Հաջորդը «Գաղափարախոսությունը և սահմանադրությունը» աշխատությունն է, որը ստեղծել են Վալերի Պոդոյանի հետ միասին: Այստեղ նորից խոսքը ոչ միայն զուտ փիլիսոփայական, այլ քաղաքական, քաղաքացիական գիտակցության մասին է:

Եվս մեկ աշխատանք, որի առաջին գիրքը հրատարակվեց դեռ ակադեմիկոս Արևշատյանի կենդանության օրոք, «Հայ փիլիսոփայության պատմություն» գիրքն է: Այստեղ սինթեզված է հայ վաղ միջնադարյան փիլիսոփայությունը երկու մեծանուն գիտնականների ըմբռնմամբ: Հետագայում Սուրբ Էջմիածինը վերահրատարակեց այդ աշխատությունն այլ անվան տակ, և, իհարկե՝ որոշակի փոփոխություններով:

Այսօրվա շնորհանդեսին ներկայացված են նրա երկու վերջին աշխատությունները: Առաջինը «Антология армянский педагогической мысли» աշխատությունն է: Մինչև այս աշխատության լույս տեսնելը մենք պրոֆեսոր Միրումյանի հետ շատ էինք զրուցել, և ինքը միշտ հիշատակում էր, որ աշխատանքն այս գրքի վրա ինքը սկսել է դեռ սովետական ժամանակնե-

րում, երբ սովետական ժողովուրդների մանկավարժական մտքի անթուղիան էր պատրաստում, որն այդպես էլ չի հրատարակվել, որքան հասկանում եմ, քաղաքական խնդիրների պատճառով, քանի որ հայ ժողովուրդն ունեցել է վիթխարի միտք, իսկ մնացածներն այդ դարերում ընդհանրապես ոչինչ չունեին:

Եվ պրոֆեսոր Միրումյանը միշտ ավստսանք էր հայտնում, որ այն վիթխարի աշխատանքը, որը նա կատարել էր, ի դեպ, միայնակ (իսկ անթուղիաները սովորաբար մի քանի հեղինակ է գրում) թույլ չէին տվել հրատարակել: Այնուամենայնիվ, նա ավարտեց դա: Եվ գիրքը մեր համալսարանի և Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի համատեղ ջանքերով տպագրվեց: Եվ մենք համարում ենք այն փայլուն պրեզենտացիոն նյութ, ոչ միայն մեր համալսարանի, կամ այլ գիտական հաստատության, այլ նաև մեր ազգային կերպարի համար:

Մյուս աշխատությունը, որն այսօր նույնպես ցուցադրված է, «Հայ քաղաքական միտքը» աշխատությունն է: Պրոֆեսոր Միրումյանի հետ իմ գրույցներում մենք հաճախ ենք խոսել այն մասին (և դա իր բոլոր աշխատություններում «կարմիր թելով», այսպես ասած, անցնում է), որ մեր սեփական քաղաքական մտքի իմացությունն այսօր խիստ արդիական է, որովհետև որոշակի ճգնաժամային մթնոլորտը, որը մենք ունենք, նաև գիտակցության, մշակույթի, ինքնության ինչ-որ ճգնաժամային դրսևորումները բերում են երբեմն ծայրահեղ դատողությունների, այդ թվում նաև մեր անցյալի մասին, և նման աշխատությունների առկայությունը մեզ ցույց է տալիս, որ պետք չէ այդ ծայրահեղ դատողություններն անել: Ընդ որում, պրոֆեսոր Միրումյանը միշտ ընդգծում էր մի շատ հետաքրքիր հանգամանք. այն փուլերում, երբ մենք չունեինք պետականություն, մենք փոր-

ձում էինք մեր գիտակցության մեջ, մշակույթի այդ բարձր մակարդակում կոմպենսացնել այն, ինչ չունեինք. չունենալով պետություն, մենք ստեղծեցինք փայլուն դատաստանագրքեր, «Որոգայթ փառացր», չունենալով պետություն, քաղաքական փայլուն մտածողներ ենք ունեցել: Եվ Միրումյանին միշտ պարադոքսալ էր թվում, որ ունենալով այսօր պետություն, մենք այս քաղաքական գիտակցության, մշակույթի և այլնի շերտը, կարծես թե, անտեսել ենք, և դրա զարգացման վրա կանգ չենք առնում:

Ընդ որում, «Անթուղիայի» մասին մի բան էլ ասեմ: Մեր Փիլիսոփայության ինստիտուտում սկսեցինք աշխատել նաև հայ փիլիսոփայական մտքի անթուղիայի վրա, արդեն մեծ խմբով, այդ թվում նաև ես էի ներառված: Ցավոք սրտի, այդ աշխատանքը հետո ինչ-որ պատճառներով չշարունակվեց: Եվ դա էլ է շատ ցավալի, քանի որ մենք վիթխարի փիլիսոփայական նյութ ունենք, որը ներկայացված չէ: Մի մասն ընդհանրապես թարգմանված չէ աշխարհաբար, և դա տարօրինակ է, քանի որ մենք ուզում ենք, որ մեզ ճանաչեն ուրիշները, բայց մենք մեզ չենք ճանաչում, և դա առավել ակտուալ է դառնում այսօր, քանի որ պրոֆեսոր Միրումյանի նմանների հեռանալով մենք կամաց-կամաց կորցնում ենք այդ կապը, ավանդույթը, որը պետք է փորձենք վերականգնել, պահպանել:

Պրոֆեսոր Միրումյանը, փաստորեն, ավարտել է Պավլիկյանության մասին իր նոր աշխատությունը: Եվ զուտ գիտական մեր վերջին խոսակցությունը եղել է հենց դրա մասին, երբ երկու ժամ շարունակ նա ոգևորված պատմում էր, թե ինչ նոր բան է գտել:

Տեղեկացնեմ նաև, որ տարեկան մեկ անգամ մեր ամբիոնը կանցկացնի միջոցառում, որը, ըստ երևույթի, կանվանենք «Միրումյանական ընթերցումներ», որը նվիրված կլինի հայագիտության լայն ընկալմանը, որովհետև պրո-

Ֆետոր Միրումյանը հայագետ էր հենց լայն, իսկական իմաստով:

Մենք այսօր հիմնականում զբաղված ենք հայանկարագրությամբ, իսկ պրոֆետոր Միրումյանը զբաղված էր հայագիտությամբ: Ինքն ուներ իր կոնցեպտուալ տեսությունները, որոնց վրա կառուցում էր մեր ազգի ամբողջ պատկերը: Գուցե դրանց հետ կարելի է չհամաձայնել, քննադատել, բայց Միրումյանն ուներ դա, իսկ մնացած դեպքերում, ցավոք, շատ հաճախ մենք ունենում ենք զուտ փաստերի թվարկում, ինչոր էլեմենտների նկարագրում, որոնք մեծ պատկերների մեջ չեն տեղավորվում, և համապատասխան արժեք չեն ներկայացնում: Ինքը պատասխանում էր «ինչու» հարցին, իսկ գիտությունը միայն այնտեղ է, որտեղ հարցի պա-

տասխանը միայն հարցի փաստի մեջ չէ, այդ հարցի պատասխանը տեսության մեջ է: Միրումյանն ուներ տեսական հիմքերը, որոնցով «ինչուներին» պատասխանում էր:

Խոսքի իմ մասը կավարտեմ հետևյալ բառերով. պրոֆետոր Միրումյանն իր՝ Շիրակացուն նվիրված աշխատության էպիգրամը դրել էր Շիրակացու հետևյալ միտքը. «Այն, ինչ ունի սկիզբ, հաստատ ունի ավարտ, սակայն մի բանի ավարտը մեկ այլ բանի սկիզբ է»: Ցավոք սրտի, իր երկրային կյանքը պարոն Միրումյանն ավարտեց, բայց ես հուսով եմ, որ նա դրեց նոր սկզբի հիմքերը, և մեր բոլորիս պարտքն է ստեղծել նորը և զարգացնել այն՝ իր կերտածի հիման վրա:

ПАРКЕВ АВЕТИСЯН

**Проректор по науке Российско-
Армянского (Славянского)
университета, к.ф.-м.н., д.ф.н.,
профессор, действительный
член РАЕН**

Профессор Мирумян был очень строг не только к своим студентам, но и ко всем коллегам, особенно в вопросах формулировки научного слова и научной мысли. Позвольте мне изложить некоторые идеи и мысли по поводу «Антологии» на русском языке. Хочу отметить, что эта публикация осуществлена на русском языке, и я считаю это правильным, потому что мир должен знать о развитии армянской педагогической мысли и понимать ее на разных языках, особенно на русском.

Именно наш университет тесно, напрочь связал меня с Карленом Артаваздовичем. На протяжении почти 20-ти лет было большой честью находиться рядом с ним, восхищаться его умозаключениями, получать огромное удовлетворение от его логической трактовки различных концептов, положений истории и философии развития армянской научной мысли и научной мысли вообще. Поэтому, конечно, трудно оценить научно-мыслительную деятельность профессора Мирумяна, учитывая его многогранную направленность, его изыскания в общественно-политической, естественно-научной, педагогической, философской областях, но смею утверждать, что он один из тех, кого можно величать концептуалистом.

Я специально акцентирую эту категорию: концептуалист в указанных областях науки. Мне действительно посчастливилось принять участие также в обсуждении этого прекрасного издания. Смею заметить, что мало найдется в огромной научной мысли в мировом срезе народов, которые сумели на протяжении последних двух тысячелетий создать уникальные педагогические концепции, подходы и мысли.

В «Антологии армянской педагогической мысли» впервые дается систематизация, документальная история становления и раз-

вития армянской просветительской педагогической мысли, начиная с древнейших времен до XVIII века, охватив практически всю школьную систему, учебно-образовательный процесс, формы, методы обучения (причем как в обычной школе, так и в высших школах), и, конечно, воспитание.

Представлены разные этапы этого исторического периода, где мы наблюдаем тесное переплетение педагогической мысли с развитием различных областей духовной культуры, философии и науки, которая составляет, по словам Валерия Брюсова, драгоценный вклад Армении в общую сокровищницу человечества. Карлен Мирумян считал (и мы приверженцы этого), что сказанное в полной мере относится и к сфере образования, школьной системе и, в целом, – просветительско-педагогической мысли.

В данной «Антологии» преимущественно представлены тексты из произведений выдающихся армянских ученых-просветителей, педагогов средних веков, – вплоть до XVIII века. Начиная с раннего Средневековья, от Григора Лусаворича, Месропа Маштоца, Корюна, Павстоса Бюзанда, Езника Кохбаци, Мовсеса Хоренаци, Давида Анахта, Анании Ширакаци, далее средневековый период: Григора Нарекаци, Нерсеса Шнорали, Мхитара Гоша, Киракоса Ганзакеси, Григора Татеваци, и XVII–XVIII вв.: Мхитар Себастици, Овсеп Эмин.

Надо отметить, что в эпоху Средневековья наблюдается тесная связь научно-педагогического и философского знания, принципов систематизации и классификации философии науки и структуры образовательной системы. Сложность данной проблематики и раскрытия исследования заключалась в том, что из огромного пласта разного рода материалов не просто нужно было осуществить должную подборку материалов относитель-

но разных аспектов образования: дидактики, школы. Дело в том, что концептуальные идеи педагогического характера встречаются у разных авторов на различных культурно-исторических этапах. Отмечу, что здесь, как коллеги уже отметили, есть непочатый край для арменоведческой науки, так как каждый срез этого периода представляет действительно место для изысканий как молодых исследователей, так и состоявшихся ученых. В этом трактате красной нитью проходит феномен культуры армянского народа как неотъемлемого компонента его исторического и национально-цивилизационного бытия. А, как известно, образование – это фундамент данной культуры, и высвечивание развития просветительской педагогической мысли проливает свет на все цивилизационное развитие армянского народа.

Профессор Мирумян очень четко реализовывает Марровский принцип: органический процесс развития Армении может быть прослеживаем, прежде всего, в пределах каждого отдельного периода. Функционирование любого общества и государства невозможно без должным образом налаженной системы образования и воспитания, обеспечивающей нравственно-духовное, интеллектуальное и профессиональное воспроизводство в обществе, формирующее гражданскую позицию членов этого общества. Именно педагогическая теория, как отмечал Карлен Мирумян, обеспечивает системность, связывает в единое целое государственные и образовательные задачи.

Но что мы можем отметить сейчас? К сожалению, практика реформирования системы образования в Армении, да и, в целом, на постсоветском пространстве, не учитывает или вообще отбросила педагогическую теорию, хотя именно сейчас – в переломный период общественно-национального развития – важна роль педагогических теорий и кон-

цепций. Уход от основополагающего принципа реформирования образования, а именно: сочетание традиций и новаций, демонстрирует несостоятельность и малоэффективность проводимых реформ. В итоге, мы пришли к некой, как говорил Карлен Мирумян, фрагментаризации не только приобретенных знаний, но и сознания, мышления в целом. Нарушен принцип фундаментальности в образовании, и, как итог, – выхолащивание самого содержания понятия «знание».

Возвращаясь к концептуальности Карлен Артаваздовича, я хочу еще раз отметить, что при дискутировании, обсуждении с Карленом Артаваздовичем, при его представлении в различных форматах в аудиториях, всегда наблюдался следующий подход: именно сохранение теоретического уровня рассмотрения проблемы и системность ее изложения, что, собственно говоря, было продемонстрировано при организации этой уникальной работы.

Знание конкретных фактов, фрагментов
– это еще не знание. Знание в своей
сущности – это системное, я бы сказал
синтетическое явление. Когда ты из
потока информации путем анализа и
синтеза, обобщения и концептуализации и
других научных методов выводешь что-
то, – вот это уже становится знанием.

К.А. Мирумян

ՊԱՐԳԵՎ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

**ՀՌՀ գիտության գծով պրոռեկտոր,
փ. գ. դ., ֆ.-մ. գ. թ., պրոֆեսոր**

Պարոն Միրումյանը շատ խստապահանջ էր ոչ միայն իր ուսանողների, այլ նաև իր բոլոր գործընկերների նկատմամբ, հատկապես գիտական բառի, գիտական մտքի ձևակերպման տեսակետից: Թույլ տվեք «Անթուրգիայի» վերաբերյալ որոշ գաղափարներ և մտքեր ես շարադրեմ ռուսերեն: Նշեմ, որ այս հրատարակությունն արվել է ռուսերեն լեզվով, և կարծում եմ, որ դա ճիշտ է, քանի որ աշխարհն առնվազն հայ մանկավարժական մտքի զարգացումից պետք է տեղյակ լինի և ընկալի տարբեր լեզուներով, հատկապես՝ ռուսերենով:

Հենց մեր համալսարանն էր, որ սերտորեն, ամբողջությամբ կապեց ինձ Կառլեն Արտավազդովիչի հետ: Շուրջ 20 տարի մեծ պատիվ էր լինել նրա կողքին, հիանալ նրա եզրակացություններով, մեծ բավականություն ստանալ տարբեր հասկացությունների, հայ գիտական մտքի և ընդհանրապես գիտական մտքի զարգացման պատմության և փիլիսոփայության դրույթների վերաբերյալ նրա տրամաբանական մեկնաբանություններից: Ուստի, իհարկե, դժվար է գնահատել պրոֆեսոր Միրումյանի գիտական և մտավոր գործունեությունը, հաշվի առնելով նրա բազմակողմանիությունը, նրա՝ հասարակական-քաղաքական, բնագիտական, մանկավարժական, փիլիսոփայական ոլորտներում հետազոտությունները, բայց ես համարձակվում եմ ասել, որ նա այն գիտնականներից մեկն է, ում կարելի է կոնցեպտուալիստ անվանել:

Ես հատուկ եմ շեշտում այս կատեգորիան՝ կոնցեպտուալիստ՝ գիտության նշված ոլորտներում: Ինձ իսկապես բախտ վիճակվեց մասնակցելու նաև այս հիանալի գրքի քննարկմանը: Համարձակվեմ նշել, որ համաշխարհային մակարդակով գիտական վիթխարի մտքում քիչ ժողովուրդներ կան, որ վերջին երկու հազարամյակի ընթացքում կարողացել են ստեղծել մանկավարժական յուրօրինակ հասկացություններ, մոտեցումներ և մտքեր:

«Հայ մանկավարժական մտքի անթուղ-գիայում» առաջին անգամ է համակարգվում և ներկայացվում հայ կրթական, մանկավարժական մտքի ձևավորումն ու զարգացումը՝ վավերագրական պատմություն հնագույն ժամանակներից մինչև 18-րդ դար՝ ընդգրկելով գրեթե ողջ դպրոցական համակարգը, ուսումնական գործընթացը, ձևերը, դասավանդման մեթոդները (ավելին, ինչպես սովորական դպրոցում, այնպես էլ բարձրագույն դպրոցներում), և, իհարկե, կրթությունը:

Ներկայացված են պատմական այս շրջանի տարբեր փուլեր, որտեղ նկատում ենք մանկավարժական մտքի սերտ միահյուսումը հոգևոր մշակույթի, փիլիսոփայության և գիտության տարբեր ոլորտների զարգացման հետ, ինչը, ըստ Վալերի Բյուսովի, Հայաստանի թանկարժեք ներդրումն է մարդկության ընդհանուր գանձարանում: Կառլեն Միրումյանը կարծում էր (և մենք համակարծիք ենք), որ ասվածը լիովին վերաբերում է կրթության ոլորտին, դպրոցական համակարգին և, ընդհանրապես, կրթական և մանկավարժական մտքին:

Այս «Անթուղգիայում» հիմնականում ներկայացված են ականավոր հայ գիտնականների, միջնադարի մանկավարժների ստեղծագործություններից տեքստեր՝ մինչև 18-րդ դարը: Սկսած վաղ միջնադարից՝ Գրիգոր Լուսավորչից, Մեսրոպ Մաշտոցից, Կորյունից, Փավստոս Բյուզանդից, Եզնիկ Կողբացուց, Մովսես Խորենացուց, Դավիթ Անհաղթից, Անանիա Շիրակացուց, դրան հաջորդող միջնադարից՝ Գրիգոր Նարեկացի, Ներսես Շնորհալի, Մխիթար Գոշ, Կիրակոս Գանձակեցի, Գրիգոր Տաթևացի, և 17–18-րդ դդ.՝ Մխիթար Սեբաստացի, Հովսեփ Էմին:

Հարկ է նշել, որ միջնադարում գիտամանկավարժական և փիլիսոփայական գիտելիքները, գիտության փիլիսոփայության համակարգման և դասակարգման սկզբունքները և կրթական համակարգի կառուցվածքը սերտորեն

շաղկապված էին: Այս հարցի և ուսումնասիրման ու զարգացման բարդություններից մեկն այն էր, որ տարբեր տեսակի նյութերի հսկայածավալ շերտից պետք էր ոչ միայն կրթության տարբեր ասպեկտների վերաբերյալ՝ դիդակտիկա, դպրոց, պարզապես պատշաճ ընտրություն կատարել: Բանն այն է, որ մանկավարժական բնույթի հայեցակարգային գաղափարներ հանդիպում են տարբեր հեղինակների մոտ՝ մշակութային և պատմական տարբեր փուլերում: Նշեմ, որ այստեղ, ինչպես արդեն ընդգծել էին իմ գործընկերները, հայագիտության համար ուսումնասիրությունների վիթխարի դաշտ է բացվում, քանի որ այս շրջանի յուրաքանչյուր շերտն իսկապես հետազոտությունների մեծ դաշտ է բացում թե՛ երիտասարդ հետազոտողների, թե՛ կայացած գիտնականների համար:

Այս տրակտատում «կարմիր թելով» անցնում է հայ ժողովրդի մշակույթի ֆենոմենը՝ որպես նրա պատմական ու ազգային-քաղաքակրթական գոյության բաղկացուցիչ բաղադրիչ: Եվ ինչպես գիտեք, կրթությունն այս մշակույթի հիմքն է, և դաստիարակչական մանկավարժական մտքի զարգացումը կարևորելը լույս է սփռում հայ ժողովրդի ողջ քաղաքակրթական զարգացման վրա:

Պրոֆեսոր Միրումյանը շատ հստակ իրականացնում է Մարրի սկզբունքը. Հայաստանի զարգացման օրգանական ընթացքին կարելի է հետևել առաջին հերթին յուրաքանչյուր առանձին ժամանակահատվածում: Ցանկացած հասարակության և պետության գործունեությունն անհնար է առանց պատշաճ ձևավորված կրթության և դաստիարակչական համակարգի, որն ապահովում է հասարակության մեջ բարոյական, հոգևոր, մտավոր և մասնագիտական վերարտադրությունը, ինչը ձևավորում է այս հասարակության անդամների քաղաքացիական դիրքորոշումը:

Հենց մանկավարժական տեսությունն է, ինչպես նշում էր Կառլեն Միրումյանը, ապահո-

վում հետևողականությունը, պետական և կրթական նպատակները կապում մեկ ամբողջության մեջ:

Բայց ի՞նչ ունենք այսօր: Ցավոք սրտի, կրթական համակարգի բարեփոխման պրակտիկան Հայաստանում և, ընդհանրապես, հետխորհրդային երկրների տարածքում, հաշվի չի առնում կամ նույնիսկ անտեսում է մանկավարժական տեսությունը, թեև հենց հիմա՝ սոցիալական և ազգային զարգացման կրիտիկական շրջանում, մանկավարժական տեսությունների և հասկացությունների դերը կարևոր է:

Կրթության բարեփոխման հիմնարար սկզբունքից՝ ավանդույթների և նորարարությունների համակցումից շեղումը, ցույց է տալիս իրականացվող բարեփոխումների անհամապատասխանությունն ու անարդյունավետությունը: Արդյունքում հանգեցինք, ինչպես

Կառլեն Միրումյանն էր ասում, ոչ միայն ձեռք բերված գիտելիքների, այլև գիտակցության, ընդհանրապես՝ մտածողության մասնատվածությանը: Խախտվել է կրթության մեջ ֆունդամենտալության սկզբունքը, ինչի արդյունքում «գիտելիք» հասկացության բուն բովանդակությունը խեղաթուրվել է:

Վերադառնալով Կառլեն Արտավազդովիչի կոնցեպտուալությանը, ևս մեկ անգամ ուզում եմ նշել, որ Կառլեն Արտավազդովիչի հետ բանավիճելիս, քննարկելիս, նրա մտքերը լսարաններում տարբեր ձևաչափերով ներկայացնելիս միշտ պահպանվել է հետևյալ մոտեցումը. խնդրի դիտարկման տեսական մակարդակի պահպանում և դրա ներկայացման համակարգվածությունը, ինչն, ըստ էության, դրսևորվել է նաև այս եզակի աշխատանքի ստեղծման ընթացքում:

Те немногочисленные люди, которые
следуют своим принципам, с точки зрения
«нормальных» людей являются людьми
«ненормальными». Но именно эти
ненормальные люди являются критерием
человечности, принципиальности.
И как будто они появляются, чтобы
человечество не забывало, что эти
принципы существуют не на бумаге, не в
законодательных актах, а на самом деле.

К.А. Мирумян

Протоархимандрит ШАГЕ АНАНЯН

**Ректор Свято-Георгиевской
духовной семинарии**

Господин Мирумян был близок с Католиком более тридцати лет. Они знали друг друга со времен основания севанской школы «Вазгениян».

Позвольте мне в качестве управляющего семинарии сказать пару сердечных слов, кои являются скорее личным свидетельством о профессоре Мирумяне.

Как уже было отмечено, господин Мирумян внес важнейший, неоценимый вклад в становление Вазгениянской школы, а затем – в развитие предмета истории армянской философии в Геворгиянской семинарии. Естественно, что в 1992г. (в этом году исполнилось 30 лет) в семинарии и школе профессор Мирумян больше занимался разработкой теоретических, методологических и педагогических положений, необходимых для преподавания истории армянской философской мысли в таком уникальном учреждении, как школа или семинария. Я помню, когда господин Мирумян приходил в семинарию и школу «Вазгениян», он уставал (конечно, высокое место, проблема с давлением), но всегда говорил, что идет в очень важную лабораторию, потому что здесь он мог генерировать и концентрировать все мысли, которые возникали у него относительно национально-духовной культуры.

Это очень важно в том смысле, что подход господина Мирумяна к школе и семинарии был поставлен на уровень взаимодействия, потому что, с одной стороны, он не жалел сил и усердия для передачи своих знаний, с другой – в некотором смысле изобретательно, иногда также путем дискуссии, дебатов мог взять то, что впоследствии было выражено в его важных книгах и идеях. Говорю это не как впечатление, а как свидетельство, о котором он неоднократно говорил и делился как со своими студентами, так и со своими учениками.

Второй важной стороной пребывания Мирумяна в школе и семинарии было его непосредственное участие в организации учебно-воспитательного процесса.

В семинарии Мирумян также внес важный вклад в создание аспирантуры, и до недавнего времени он был членом профессионального совета, членом экзаменационной комиссии и, несмотря на злосчастную болезнь, надеялся, что поправится. Даже в таком состоянии он позвонил мне и сказал, что придет на экзамен, и это был последний раз, когда я его видел.

Он пришел, с честью и достоинством просидел на экзамене часа 2–3, принял вместе с нами экзамен, и я был просто поражен тем, как, несмотря на болезнь и сложнейшую си-

туацию, в которой может оказаться человек к концу жизни, он может проявить такую бесконечную преданность образованию и науке.

В этом смысле профессор Мирумян был не только теоретиком, идейным и методологическим новатором, о чем могут свидетельствовать мои однокурсники, учившиеся вместе со мной или старше меня, он был еще и примером жизни для всех, и он знал, что то, что он собирался сказать об идее, о методе, должен сначала осуществить в своей жизни. Большое спасибо за предоставленную мне возможность, и я не сомневаюсь, что высказанные здесь обещания и мысли, как важнейший фактор переосмысления и развития наследия Мирумяна, будут исполнены.

Տեր ՇԱՀԵ ծայրագույն վարդապետ ԱՆԱՆՅԱՆ

Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ

Պարոն Միրումյանը Վեհափառի հետ ուներ ավելի, քան 30 տարվա մտերմություն: Ճանաչում էին իրար դեռևս Սևանի Վազգենյան դպրանոցի հիմնադրման օրերից: Թույլ տվեք իբրև ճեմարանի ներկայիս տեսուչ սրտի խոսք ասել, որն ավելի շատ անձնական վկայություն է պրոֆեսոր Միրումյանի մասին:

Նշվեց, որ պարոն Միրումյանը շատ կարեվոր, անուրանալի ներդրում ուներ նախ Վազգենյան դպրանոցի կայացման, ապա հետո՝ Գևորգյան ճեմարանում, հայ փիլիսոփայության պատմության առարկայի զարգացման մեջ: Բնական է, որ 1992թ. (այս տարի լրացավ 30 տարին) պարոն Միրումյանը ճեմարանում և դպրանոցում ավելի շատ զբաղված էր տեսական, մեթոդաբանական և մանկավարժական այն դրույթների մշակմամբ, որոնք անհրաժեշտ էին դպրանոցի կամ ճեմարանի նման շատ յուրահատուկ հաստատությունում, ինչ-որ իմաստով գաղափարական առարկա՝ հայ փիլիսոփայական մտքի պատմություն դասավանդելու համար: Ես հիշում եմ, երբ պարոն Միրումյանը ճեմարան էր գալիս և Վազգենյան դպրանոց, հոգնում էր (իհարկե, բարձրադիր վայր, ճնշման խնդիր), բայց միշտ ասում, որ գալիս է շատ կարևոր մի լաբորատորիա, որովհետև այստեղ կարողանում էր գեներացնել, խտացնել այն բոլոր մտքերը, որոնք ունենում էր ազգային-հոգևոր մշակույթի մասին:

Սա շատ կարևոր է այն իմաստով, որ պարոն Միրումյանի մոտեցումը դպրանոցին և ճեմարանին փոխներգործության հարթության վրա էր տեղավորված, որովհետև նա ջանք ու եռանդ չէր խնայում փոխանցելու իր գիտելիքները, բայց ինչ-որ իմաստով հնարամտորեն, նաև երբեմն դեբատների, բանավեճերի միջոցով կարողանում էր վերցնել այն, ինչը հետագայում իր կարևոր գրքերում և գաղափարներում արտահայտվում էին:

Մա ես ասում եմ ոչ թե որպէս տպավորություն, այլ իբրև վկայություն, ինչի մասին բազմիցս նա խոսել է և կիսվել թե՛ իր ուսանողների, և թե՛ աշակերտների հետ:

Միրումյանի՝ դպրանոցում և ճեմարանում ներկայության երկրորդ կարևոր կողմը նրա անմիջական ներգրավածությունն էր ուսումնակրթական գործընթացի կազմակերպման հարցում: Ճեմարանում Միրումյանն ունեցավ իր կարևոր ներդրումը նաև ասպիրանտուրայի կայացման գործում, և մինչև վերջերս էլ նա մասնագիտական խորհրդի անդամ էր, քննություններ ընդունող հանձնաժողովի անդամ, և չնայած չարաբաստիկ հիվանդությանը, լավատեսություն ուներ, որ վերականգնվելու է: Նույնիսկ այդ վիճակում զանգեց ինձ և ասաց՝ գալու եմ քննությանը, և վերջին անգամն էր, որ ես տեսա իրեն:

Եկավ, շատ պատվախնդրորեն և արժանապատվորեն նստեց քննությանը մոտ 2-3 ժամ, մեզ հետ միասին ընդունեց քննություններ:

րը, և այդ ժամանակ ես ուղղակի ցնցված էի, որ հակառակ այն հիվանդությանը, այն ծանր վիճակին, որում մարդը կյանքի վերջում կարող է հայտնվել, նա այդպիսի անմնացորդ նվիրում կարող է դրսևորել կրթությանը և գիտությանը:

Այս իմաստով պարոն Միրումյանը ոչ միայն տեսական, գաղափարաբանական, մեթոդաբանական նորարար էր, ինչի մասին կվկայեն ինձ հետ սովորած կամ ինձնից ավագ իմ համշիրակ եղբայրները, նա նաև կյանքի օրինակ էր բոլորի համար, և գիտեք, որ այն, ինչ ինքը խոսելու էր գաղափարի, մեթոդի մասին, պետք է նախ և առաջ իրականացնի իր կյանքում: Շատ շնորհակալ եմ կրկին այս առիթն ընձեռելու համար և չեմ էլ կասկածում, որ այստեղ հնչեցված խոստումները և մտքերն ի կատար են ածվելու որպէս Միրումյանի թողած ժառանգության վերանայման և զարգացման կարևոր գործոն: Անհամբեր սպասում ենք պարոն Միրումյանի՝ արխիվում թողած ժառանգության հրատարակմանը և վերարժևորմանը:

ГЕВОРГ ПОГОСЯН

Президент Армянской социологической ассоциации, д. социол. н., профессор, действительный член НАН РА, иностранный член РАН

С 1978 года мы вместе работали в тогдашнем Институте философии, права и социологии. Карлен Мирумян был очень простым другом, с ним было нелегко, потому что он был очень строгим, бескомпромиссным в некоторых вопросах, но принципиальным, обладал концептуальным мышлением, был настоящим академиком, ученым-фундаменталистом.

Мы привыкли ценить наших старших после того, как они ушли, потом сожалеть, видя, какое наследие нам осталось, для которого нужны годы, чтобы его прочитать, узнать, дополнить, осмыслить, если сможем.

Если мы посмотрим на биографию Карлена Мирумяна, то это, как принято говорить на английском, “success story”, потому что он приехал в Ереван из далекого Кировабада и стал крупным ученым. Он полностью посвятил себя науке, он не создал семью, у него не было детей, но он всегда говорил, что его дети – это его книги, его любовь – это наука. Я, как социолог, плохо это понимаю, хотя думаю, что он имел право так говорить. Главным достоинством Карлена Мирумяна было то, что он был очень строг к себе, и это давало ему право быть строгим с другими, на что, конечно, многие жаловались.

Я помню много лет назад, когда мы разговаривали с заведующим кафедрой арменоведения нашей Академии – Бархударяном, он мне сказал: знаете, наши философы уже в преклонном возрасте, многие уезжают, некоторые уже состарились (например, Гамлету Геворкяну было за 90), пора уступить место новым философам и выдвинуть кандидатуры.

Я не успел назвать имя Карлена Мирумяна, как это первым сделал он, сказал, что Мирумян очень серьезный ученый, опубликовал много фундаментальных работ: «Думаю, было бы правильным избрать его членом-кор-

респондентом». Его избрали де-факто, оставалось оформить это де-юре, но наступил 2018 год, все изменилось, выборы в Академии так и не прошли, и Карлен остался избранным, но академиком.

То, что он сделал, является величайшим вкладом в историю армянской философии, и не только в философию, но и в политическую и общественную мысль в целом. Мирумян продолжил линию Вазгена Чалояна и Сена Аревшатяна, и мне очень жаль, что эта линия,

похоже, прервалась. Обычно говорят, что незаменимых людей нет, а оказывается, что они есть. Есть незаменимые ученые, которых очень трудно заменить. Я был бы рад, если бы молодежь, сидящая в зале, воодушевилась, занялась философией, культурой и попыталась заменить, пройти и сделать больше.

Карлен Мирумян уже сделал свое дело, нам остается только продолжить это дело и суметь показать свою силу.

ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

**Հայկական սոցիոլոգիական
ասոցիացիայի նախագահ,
ս.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ իսկական
անդամ, Ռուսաստանի Դաշնության
Գիտությունների Ակադեմիայի
արտասահմանյան անդամ**

1978թ.-ից միասին աշխատել ենք այն ժամանակվա Փիլիսոփայության, իրավունքի և սոցիոլոգիայի ինստիտուտում: Կառլեն Միրումյանը շատ բարդ ընկեր էր, իր հետ հեշտ չէր, քանի որ նա շատ խստապահանջ էր, չզիջող շատ հարցերում, բայց սկզբունքային էր, կոնցեպտուալ մտածելակերպ ուներ, իսկական ակադեմիական, ֆունդամենտալ գիտնական էր: Մենք սովոր ենք, որ մեր մեծերին իրենց գնալուց հետո ենք գնահատում, հետո ավստում, տեսնում, թե ինչ ժառանգություն է մնացել մեզ հասու, որի համար տարիներ են պետք, որ ժառանգությունը կարդանք, սերտենք, ավելացնենք, ընկալենք, եթե կարողանանք:

Եթե նայենք Կառլեն Միրումյանի կենսագրությանը, ապա այն, անգլերեն ասած, «success story»-ի է, քանի որ նա հեռավոր Կիրովաբադից եկավ Երևան և դարձավ խոշոր գիտնական: Ամբողջությամբ նվիրեց իրեն գիտությանը, ընտանիք չկազմեց, երեխաներ չունեցավ, բայց միշտ ասում էր, որ իր երեխաներն իր գրքերն են, իր սերը՝ գիտությունը: Սա ես՝ որպես սոցիոլոգ, լավ չեմ ընկալում, թեև կարծում եմ, որ նա իրավունք ուներ դա ասելու: Կառլեն Միրումյանի հիմնական առավելությունն այն էր, որ ինքն իր նկատմամբ էլ էր շատ խստապահանջ, և դա հնարավորություն էր տալիս ուրիշների նկատմամբ էլ լինել խստապահանջ, ինչից, իհարկե, շատերը դժգոհում էին:

Հիշում եմ, երբ տարիներ առաջ մեր Ակադեմիայի Հայագիտության բաժանմունքի ղեկավարի՝ Բարխուդարյանի հետ խոսում էինք, նա ասաց՝ զիտես, մեր փիլիսոփաները մեծացել են, շատերը գնում են, ոմանք էլ արդեն մեծ են (օրինակ, Համլետ Գևորգյանը 90-անց էր), ժամանակն է, որ նոր փիլիսոփաներին տեղ տանք ու թեկնածություններ առաջարկենք:

Ես չհասցրեցի ասել՝ Կառլեն Միրումյանին, առաջինն ինքն ասաց՝ շատ լուրջ գիտնա-

կան է, շատ հիմնարար աշխատություններ ունի տպագրված, կարծում եմ, որ ճիշտ կլինի իրեն ընտրենք որպես թղթակից անդամ: Դեֆակտո ինքն ինտրված էր, մնում էր դե-յուրե ձևակերպել, բայց եկավ 2018 թվականն, ամեն ինչ փոխվեց, Ակադեմիայում այդպես էլ ընտրությունները չեղան, և Կառլենը մնաց չընտրված, բայց ակադեմիկոս:

Այն, ինչն ինքը արել է, խոշորագույն ավանդ է հայ փիլիսոփայության պատմության և ոչ միայն փիլիսոփայության, այլ ընդհանրապես քաղաքական մտքի, սոցիալական մտքի համար: Այն գիծը, որը գալիս էր Վազգեն Զալո-

յանից, Սեն Արևշատյանից Միրումյանը շարունակեց, և ես ցավում եմ, որ այդ գիծը, կարծես թե, ընդհատվել է: Սովորաբար ասում են, որ անփոխարինելի մարդիկ չկան, բայց, պարզվում է՝ կան: Կան անփոխարինելի գիտնականներ, որոնց շատ դժվար է փոխարինել: Ես ուրախ կլինեի, որ դահլիճում նստած երիտասարդները ոգևորվեն, զբաղվեն փիլիսոփայությամբ, մշակույթով, և փորձեն փոխարինել, ավելին անել ու անցնել:

Կառլեն Միրումյանն իր գործն արդեն արել է, մեզ միայն մնացել է այդ գործը շարունակել և կարողանալ մեր ուժերը ցույց տալ:

ВАРДАН ДЕВРИКЯН

Директор института литературы
им. М. Абегяна НАН РА,
д. филол. н.

Хотя название нашего института – Институт литературы, господин Мирумян называл его «Литературоведческий институт». Он обладал таким междисциплинарным пониманием, что после философов могли говорить и литературоведы, и художники, и, в какой-то степени, даже историки. Одно из первых его произведений – «Мировоззрение Любомудрия Ованеса Саркавага» – также имеет большое значение с точки зрения изучения истории армянской литературы, поскольку средневековая натурфилософия в равной степени нашла отражение в произведениях армянских средневековых авторов и явилась теоретической основой, что стало поводом для анализа ряда художественных произведений.

У Дмитрия Лихачева есть такая идея: «Даже в основе эстетики должна лежать текстологическая и источниковологическая база». Иными словами, человек не должен высказывать мысли из головы (иногда многие философы делают именно так, высказывают то, что у них в голове), а это должно быть теоретически обоснованным и иметь источниковедческую основу, лучшим примером чего был господин Мирумян. И не случайно, что Карлен Мирумян был одним из самых частых посетителей Матенадарана, и много лет подряд мы встречались именно там.

У классика марксизма была такая мысль (пусть и в отрицании, но в рамках философской характеристики): «Средневековая философия была служанкой богословия». И действительно, очень трудно определить границу между тем, что есть теология, и тем, что есть философия, особенно если это не относится к трудам античных авторов. Можно сказать, что Карлену Мирумяну и Сену Аревшатыану удалось показать философские категории, где теология выступала как философия, или философия проявляла себя в своих формах. Надо сказать, что это – каверзный вопрос, и в случае с армянской средневековой литерату-

рой всегда возникает вопрос, что есть литература, а что – рукопись.

Есть такое понимание, что литература – это то, что имеет внутреннего героя и чувство, а рукопись – то, что не имеет внутреннего героя (автора) и чувства. Например, Нерсес Шнорали в своих тагах выражал ликование в связи с рождением Христа. В своих выступлениях Григор Татеваци объясняет, почему Христос родился и зачем пришел в мир. Поэтому Татеваци не является частью армянской литературы, а Шнорали – является.

Естественнонаучные, эстетические, философские постановки вопросов Карлена Мирумяна помогли нам найти предел того, до какой степени средневековые рукописи могут быть представлены как литература. Должен сказать, что и Карлен Мирумян, и Сен Аревшатыан являются авторами первых 2-х из наших 6-ти томов, и я полагаю, что они останутся таковыми и в будущих очерках по истории армянского искусства и истории армянской эстетической мысли.

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

**ՀՀ ԳԱՍ Մ. Աբեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի
տնօրեն**

Չնայած, որ մեր ինստիտուտի անունը Գրականության ինստիտուտ է, բայց պարոն Միրումյանն ասում էր Գրականագիտության ինստիտուտ: Ինքն այնպիսի միջգիտակարգային ընգրկում ուներ, որ փիլիսոփաներից հետո երկրորդը կարող էին խոսել թե՛ գրականագետները, թե՛ արվեստագետները, ինչ-որ տեղ նաև պատմաբանները: Նրա առաջին ստեղծագործություններից՝ Հովհաննես Սարկավագի իմաստասերի աշխարհայացքը, մեծապես կարևորվում է նաև հայ գրականության պատմության ուսումնասիրման առումով, որովհետև միջնադարյան բնափիլիսոփայությունը հավասարապես արտացոլվել է հայ միջնադարյան հեղինակների ստեղծագործություններում, և դա այն տեսական հիմքն էր, որն առիթ էր դառնում մի շարք գեղարվեստական ստեղծագործությունների վերլուծության համար:

Դմիտրի Լիխաչովն այսպիսի մի միտք ունի. «Անգամ գեղագիտությունը տեքստանաբանական և աղբյուրաբանագիտական հիմք պետք է ունենա»: Այսինքն՝ մարդ ոչ թե իր գլխից խոհեր պետք է դուրս տա (երբեմն շատ փիլիսոփաներ հենց այդպես էլ հասկանում են, որ պետք է իրենց գլխի մտածածներն ասեն), այլ որ դա պետք է լինի տեսական, աղբյուրագիտական հիմք ունենա, որի լավագույն ներկայացուցիչներից էր պարոն Միրումյանը: Եվ պատահական չէ, որ Կառլեն Միրումյանը Մատենադարանի, կարելի է ասել, ամենահաճախ եկող ընթերցողներից էր, և երկար տարիներ մենք այնտեղ ենք հանդիպել:

Մարքսիզմի դասականն այսպիսի մի միտք ուներ (թեկուզ ժխտողականության մեջ, բայց փիլիսոփայության բնորոշմամբ). «Միջնադարյան փիլիսոփայությունը, աստվածաբանության աղախինն էր»: Եվ իրապես, շատ դժվար է որոշել այդ սահմանը՝ որն է աստվածաբանությունը, որն է փիլիսոփայությունը,

հատկապես, եթե դա չի վերաբերում անտիկ հեղինակների գործերին: Կարելի է ասել, որ Կառլեն Միրումյանը և Սեն Արևշատյանը կարողանում էին ցույց տալ այն փիլիսոփայական կատեգորիաները, որտեղ աստվածաբանությունը հանդես էր գալիս որպես փիլիսոփայություն կամ փիլիսոփայությունը դրսևորվում էր իր ձևերի մեջ: Պետք է ասել, որ սա մի կարևոր հարց է, և հայ միջնադարյան գրականության դեպքում միշտ ծառանում է այն հարցը, թե որն է գրականությունը, իսկ որն է մատենագրությունը:

Այսպիսի ըմբռնում կա, որ գրականությունն այն է, ինչ ունի ներքին հերոս և զգացում, իսկ մատենագրությունը այն է, որը չունի ներքին հերոս (հեղինակ) և զգացում: Օրինակ, Ներսես Շնորհալին իր տաղերում իր ցնծությունն էր հայտնում, որ Քրիստոսը ծնվեց: Գրիգոր Տա-

թևացին իր ճառերում բացատրում է, թե ինչի Քրիստոսը ծնվեց ու ինչի աշխարհ եկավ: Դրանով է այդ տարբերությունը, որ Տաթևացին ինչոր տեղ հայ գրականության մաս չի կազմում, իսկ Շնորհալին հայ գրականության մասն է:

Կառլեն Միրումյանի բնագիտական, էսթետիկական, փիլիսոփայական այդ հարցադրումները գալիս էին մեզ օգնելու գտնել այն սահմանը, թե ինչ չափով պետք է ներկայացվի միջնադարյան մատենագրությունը որպես գրականություն: Պետք է ասեն, որ թե՛ Կառլեն Միրումյանը և թե՛ Սեն Արևշատյանն այս մեր 6 հատորներից առաջին 2-ի հեղինակներն են, և ես կարծում եմ, որ նրանք կշարունակեն նույնը լինել թե՛ հայ արվեստի պատմության, թե՛ հայ գեղագիտական մտքի պատմության հետագա շարադրանքներում:

ЭДИК МИНАСЯН

**декан исторического факультета
Ереванского государственного
университета, д. и. н., профессор**

Должен отметить, что у таких очень важных научных конференций есть одна цель: не только представить богатейшее научное наследие, но и в своих дальнейших научных работах еще больше осмыслить и углубить концептуальные принципы той или иной личности.

Должен отметить, что я давно знаком с Карленом Мирумяном, и мы были настоящими друзьями: и спорили, и обсуждали. Он также много лет преподавал историю армянской философской мысли в ЕГУ (не только на факультете философии и психологии, но и на факультете истории). Надо сказать, что свои фундаментальные, концептуальные знания он излагал своим студентам очень подробно, и неслучайно, что он был одновременно строг, последователен и, в то же время, справедлив. Студенты его очень любили.

Любили за его бескрайние знания, любили за дискуссионные обсуждения. Очень часто обсуждения продолжались в коридорах. Я никогда не забуду, это было за 2 месяца до его смерти, когда он приезжал ко мне (я не видел Мирумяна один-два года). Он похудел. Мирумян принес мне свою книгу «История армянской политической мысли», изданную на русском языке. Мы с удовольствием сели за обсуждение. В нем словно полыхал огонь, и он сказал, что принес книгу, чтобы подарить мне, потому что это история – переосмысление всего исторического процесса, от начала и до наших дней.

Мы обсуждали различные темы исторического характера, и, действительно, эта внушительного объема, мощная книга, характеризующая его как личность, и при презентации которой мы присутствуем сегодня, надо сказать, очень удачная книга, великолепный труд, произведение крупнейшего представителя науки. Книга, которая представляет собой политическую мысль, от начала и почти до наших дней, с непосредственным изображением политических переходных событий.

Нынешние политические процессы в ней также есть. Он действительно разработал методологию нашей отечественной истории. Не случайно, многие его работы служат основой для теоретических, исторических и критических подходов к армянской национальной идеологии, а не только к истории армянской культуры, духовным представлениям в целом, от языческого периода до наших дней, оценки политической мысли в полной мере представлены в его произведениях.

Здесь было представлено великое наследие, которое он оставил. Экспертный анализ полных собраний сочинений показывает, что мы имеем дело с сильнейшей научной личностью, гением научной мысли, титаном теоретической мысли. Наряду с теоретическими основаниями и анализом он был человеком с концептуальным мышлением. И представление идеологии Павликианского движения в

новой форме и интерпретации – лучшее тому доказательство.

Когда я позвонил ему и сказал, что прочитал книгу и был поражен концептуальным и методологическим характером поставленных вопросов, он сказал, что это – результат его многолетних размышлений.

И, действительно, мы имеем дело с лучшим мыслителем, величайшим ученым, и главным уроком сегодняшнего мероприятия должно стать дальнейшее изучение и углубление его важнейших идей. Я уверен, что в ЕГУ, именно на факультете Философии, есть такие студенты. Перед приездом сюда я беседовал с Багдасаряном и Сейраном Закарян, и мы пришли к выводу, что действительно эти студенты должны изучать и развивать лучшие работы Карлена Мирумяна и создавать на их основе новые научные труды. Это – главный урок.

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

**ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան,
պ. գ. դ., պրոֆեսոր**

Պետք է նշեմ, որ գիտական նման շատ կարևոր կոնֆերանսները մի նպատակ ունեն. ոչ միայն գիտական շատ հարուստ ժառանգությունը ներկայացնելու, այլ նաև տվյալ անձնավորության և նրա ուղենշած կոնցեպտուալ սկզբունքները հետագայում նաև է՛լ ավելի իմաստավորելու և խորացնելու իրենց գիտական աշխատանքներում:

Նշեմ, որ Կառլեն Միրումյանին վաղուց եմ ճանաչում, և մենք իսկապես ընկերություն էինք անում. և՛ բանավիճում, և՛ քննարկումներ անում: Նաև երկար տարիներ ԵՊՀ-ում (ոչ միայն փիլիսոփայության և հոգեբանության, այլ նաև պատմության ֆակուլտետում) դասավանդել էր հայ փիլիսոփայության մտքի պատմությունը: Նշեմ, որ իր սկզբունքային, կոնցեպտուալ գիտելիքները խորությամբ ներկայացնում էր իր ուսանողներին, և պատահական չէ միաժամանակ նրա խստապահանջությունը, հետևողականությունը, արդարամտությունը: Ուսանողները շատ էին սիրում նրան:

Միրում էին նրա ծով գիտելիքների համար, սիրում էին բանավիճային քննարկումների համար: Շատ հաճախ միջանցքներում էլ բանավեճերը շարունակում էին: Ես երբեք չեմ մոռանա. մահից 2 ամիս առաջ էր, երբ նա այցելեց ինձ (ես Միրումյանին 1-2 տարի է, ինչ չէի տեսել)... նիհարել էր: Բերել էր իր գիրքն ինձ նվիրելու՝ ռուսերեն հրատարակած «Հայ քաղաքական մտքի պատմությունը»:

Ուրախությամբ նստեցինք քննարկման: Նրա մեջ ուղղակի կրակ էր կարծես եռում, և ասեց, որ հատուկ է բերել այդ գիրքն ինձ նվիրելու, քանի որ սա պատմությունն է, պատմական ամբողջ անցուդարձի վերաիմաստավորում՝ սկզբից մինչև մեր օրեր: Մենք պատմական բնույթի տարբեր թեմաներով էինք քննարկումներ անում, և իսկապես այդ վիթխարածավալ և հզոր, իբրև անհատականություն նրան ներկայացրած գիրքը, որի շնորհանդեսն է այսօր, ես պետք է ասեմ, որ շատ հաջողված գիրք է, հոյա-

կապ աշխատություն, գիտական հզոր անհատականության ստեղծագործություն, որտեղ ներկայացված է քաղաքական միտքը, սկզբից գրեթե մինչև մեր օրերը՝ քաղաքական անցուդարձի, իրադարձությունների անմիջական ներկայացմամբ:

Քաղաքական ներկայիս անցուդարձը նույնպես այստեղ կա: Նա իսկապես մեր ազգային պատմության մեթոդաբանությունն է մշակել: Պատահական չէ, որ նրա աշխատություններից շատերը հայոց ազգային գաղափարախոսության տեսական, պատմական, քննադատական այդ մոտեցումների հիմքերը տալիս են, և ոչ միայն հայ մշակույթի պատմությունը, հոգևոր ընկալումներն ամբողջությամբ, հեթանոս շրջանից սկսած մինչև մեր օրերը, քաղաքական մտքի գնահատականները նրա մոտ ամբողջացված ներկայացված են աշխատություններում:

Այստեղ ներկայացվեց նրա թողած հզոր ժառանգությունը: Ամբողջական աշխատությունների քննական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ մենք գործ ունենք գիտական հզոր անհատականության, գիտական մտքի հանճարի, տեսական մտքի տիտանի հետ: Տեսական

հիմնադրություններով, վերլուծություններով հանդերձ նա կոնցեպտուալ մտածողության տեր անձնավորություն էր: Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը նոր ձևերով և ընկալումներով ներկայացումը, դրա լավագույն վկայությունն է:

Երբ ես նրան զանգեցի և ասեցի, որ գիրքն ընթերցել եմ և զարմացած եմ նրա այդ հարցադրումների կոնցեպտուալության և մեթոդաբանության վրա, նա ասեց, որ նրա՝ տարիների ընթացքում մտածողության արգասիքն է դա:

Եվ իսկապես, մենք գործ ունենք լավագույն մտածողի, մեծավաստակ գիտնականի հետ, և այսօրվա այս միջոցառման գլխավոր դասը պետք է լինի նրա այդ կարևորագույն ուսմունքների հետագա ուսումնասիրումը և խորացումը: Ես վստահ եմ, որ ԵՊՀ-ում հենց փիլիսոփայության ֆակուլտետում էլ կան նման ուսանողներ: Այստեղ գալուց առաջ զրուցել եմ Բաղդասարյանի հետ, Մեյրան Զաքարյանի հետ, և մենք եկել ենք այն եզրակացության, որ իսկապես, որ Կառլեն Միրումյանի լավագույն գործերն այդ ուսանողները պետք է, անշուշտ, ուսումնասիրեն, խորացնեն և դրա հիման վրա նաև հետագայում գիտական նոր աշխատություններ ստեղծեն: Սա է գլխավոր դասը:

ВАГЕ ТОРОСЯН

**Ученый секретарь библиотеки
Матенадарана им. Месропа Маштоца**

Безусловно, связь между Карленом Мирумяном и библиотекой Матенадарана очень глубока, и эта связь была очень крепкой, очень устойчивой, учитывая тот факт, что его научным руководителем был бессменный директор Матенадарана академик Сен Аревшатян. По моим сведениям, между Аревшатыном и Мирумяном была связь (г-жа Ширинян также подтвердит) не только как научного руководителя и ученика, но и как больших друзей, и это уже переросло в дружбу между семьями, о чем г-н Мирумян упоминал каждый раз, когда приезжал в библиотеку, проводил там исследования, каждый раз вспоминая Сена Аревшатяна.

И не случайно, когда мы недавно отмечали 90-летие академика, мы все сошлись во мнении, что Карлен Мирумян должен принять самое активное участие в работе. Я также имел честь позвонить ему, обсудить эту тему, и был очень рад видеть большой энтузиазм, с которым г-н Мирумян участвовал в работе конференции, а затем и в издании сборника.

Я имел счастье быть знакомым (как и присутствующие здесь) с Карленом Мирумяном, пусть и непродолжительное время, хотя слышал о нем еще до преподавания в семинарии. Несколько лет назад я получил задание написать о принятии христианства на государственном уровне в академическом много-томном журнале по истории Армении. Я боялся, потому что это была очень сложная тема, в том числе и с точки зрения формулировки, и я постоянно искал работы, которые помогли бы мне, подтолкнули меня к написанию статьи, поскольку надо было учесть и подчеркнуть политическую значимость этой темы.

К величайшему счастью, я нашел в сборнике «Армения и христианский Восток» статью нашего великого ученого «Национально-

политическая проблематика государственного принятия христианства», где нашел именно те основания, которые воодушевили меня и помогли мне наконец написать эту статью. Гораздо больше меня порадовало то, что я представил на суд г-на Мирумяна уже напечатанный вариант статьи, и, не считите за нескромность, получил похвалу.

За время этих коротких, но таких содержательных встреч с ним я отметил для себя несколько особенностей, о которых постараюсь рассказать очень кратко. Одной из таких была его принципиальность во всех аспектах – как в науке, так и даже в политических взглядах. Безусловно, достойно восхищения глубокое знание истории, особенно армянского Средневековья.

Поражал и удивлял также его принцип учитывать мнение каждого. Опять же, для меня было большим удовольствием и ответственностью получить предложение прочитать и прокомментировать том по истории политической мысли перед его публикацией. И в этом случае я тоже боялся, что сказать великому ученому, потому что считаю, что его труды очень основательны, и там очень мало, что можно предложить, либо же сделать какие-то замечания, на что я уж точно не имел права. Но я был польщен и осмелел, когда он призвал меня обязательно прочитать работу и сказал, что очень ценит мнение каждого.

Хочу отметить еще один эпизод, который был своего рода проявлением его патриотизма в науке. Он спросил меня, когда в историографии датируется основание царства Аршакидов, я же ответил, что, согласно принятой версии, в 66 году. Он же в свойственной ему манере извинился (он много употреблял слово «извини») и возразил: «Но разве это не было в 54 году? Трдат же уже был армянским царем, почему бы вам все это не изменить, почему вы сокращаете провозглашение царства на 12 лет?»

Вроде бы мелочь, но в ней, естественно, выразились его научные принципы, патриотизм как в его научной жизни, так и в его общении со всеми нами, и в его работе. От имени дирекции Матенадарана им. Месропа Маштоца также приветствую всех присутствующих, так как Карлен Мирумян был очень связан с Матенадараном.

Мы всегда были приятно удивлены, когда встречали г-на Мирумяна довольно поздно в читальном зале Матенадарана в 20:00–20:30 (читальный зал Матенадарана работает до 21:00 вечера). Я был очень рад видеть его там и всегда просил его позвонить перед приездом, чтобы у меня была возможность хотя бы 1–2 часа на проведение личной беседы с ним. Эту возможность он щедро предоставлял как мне, так и многим его друзьям, которые сегодня находятся в Матенадаране, творят и, наверняка, помнят и будут помнить его.

ՎԱՀՇԵ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի գիտական քարտուղար

Մատենադարանի և Կառլեն Միրումյանի կապը շատ ամուր է եղել, շատ հաստատուն՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նրա գիտական ղեկավարը եղել է մատենադարանի երկարամյա տնօրեն, երջանկահիշատակ ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանը։ Կապը, իմ տեղեկությամբ, տիկին Շիրինյանը ևս կվկայի, այստեղ ոչ միայն գիտական ղեկավարի և աշակերտի, այլև մեծ բարեկամի և արդեն դա վերածվել էր ընտանիքներով բարեկամության, որն արտահայտվում էր պարոն Միրումյանի՝ ամեն անգամ Մատենադարան գալով, այնտեղ ուսումնասիրություններ կատարելով, Սեն Արևշատյանին ամեն անգամ հիշելով։

Եվ պատահական չէ, որ երբ մենք վերջերս նշում էինք ակադեմիկոսի 90-ամյակը, բոլորս միակարծիք էինք, որ աշխատանքներին ամենաակտիվ մասնակցությունը պետք է ունենա Կառլեն Միրումյանը։ Ես նաև պատիվ ունեցա նրան զանգահարելու, խոսելու այդ թեմայով և շատ ուրախ էի այն մեծ ոգևորությունը տեսնել, որով պարոն Միրումյանը մասնակցում էր գիտաժողովին, այնուհետև ժողովածուի հրատարակմանը։

Այստեղ ներկաները, ես էլ բարեբախտություն եմ ունեցել, թեկուզ կարճ ժամանակում ճանաչելու պարոն Միրումյանին, չնայած ես նրա մասին լսել էի ավելի վաղ, քան ճեմարանում դասավանդելը։ Տարիներ առաջ հանձնարարություն ստացա գրել Քրիստոնեության պետականորեն ընդունման մասին Հայոց պատմության ակադեմիական բազմահատորյակում։ Երկյուղ ապրեցի, որովհետև շատ բարդ թեմա էր, նաև հնչեղությունը հաշվի առնելով, և անընդհատ փնտրում էի աշխատություններ, որոնք ինձ կօգնեին, կխրախուսեին հաշվի առնելու, որ պետք է գրվեր այդ թեմայի քաղաքական կարևորությունը։

Մեծագույն բարեբախտություն էր, որ «Հայաստանը և քրիստոնյա արևելքը» ժողովածուի մեջ գտա մեր մեծավաստակ գիտնականի հող-

վածը «Քրիստոնեության պետականորեն ընդունման ազգային-քաղաքական խնդրակարգը» վերնագրով, որտեղ գտա այն հիմքերը, որոնք ինձ խրախուսեցին, օգնեցին ի վերջո շարադրելու այդ պատմությունը: Շատ ավելի ուրախ էի, որ արդեն տպագրված տարբերակով հանձնեցի պարոն Միրումյանի դատին և, անհամեստություն չթվա, արժանացա գովասանքի:

Նրա հետ կարճ ժամանակի, բայց նաև բովանդակալից այդ շփումներում առանձնացրել եմ մի քանի հատկանիշ, որոնց մասին շատ կարճ կփորձեմ խոսել: Դա նրա սկզբունքայնությունն էր, բնականաբար նորույթ չեմ ասի, բոլոր առումներով՝ թե՛ գիտության մեջ, թե՛ անգամ քաղաքական հայացքներում: Լինելով փիլիսոփա, նա զարմացնում և ապշեցնում էր պատմագիտական իր խորը, հատկապես հայոց միջնադարի, գիտելիքներով: Անշուշտ հիացմունքի է արժանի նրա՝ յուրաքանչյուրի կարծիքի հետ հաշվի նստելու սկզբունքը:

Կրկին մեծ երջանկություն և պատասխանատվություն էր մինչև հրատարակվելը քաղաքական մտքի պատմության հատորը կարդալու և կարծիք արտահայտելու նրա առաջարկը: Այս դեպքում էլ նույնպես երկյուղած էի, թե ի՞նչ պետք է ասեմ մեծավաստակ գիտնականին, որովհետև կարծում եմ, որ նրա գործերը շատ հիմնավոր են և այնտեղ դիտողություն անելու, առաջարկություն անելու շատ քիչ բան կա, և վստահաբար ինձ չէր, որ վերապահված էր այդ իրավունքը: Բայց շոյվեցի և համարձակությունս ավելի ամրապնդվեց, երբ հորդորեց անպայման կարդալ և ասելով, որ շատ կարևորում է յուրաքանչյուր կարծիք:

Ես ընդամենը մեկ դրվագ կուզեմ նշել: Դա նաև գիտության մեջ նրա հայրենասիրության դրսևորումն էր ինչ-որ առումով: Ինձ հարցրեց, թե պատմագիտության մեջ երբ է թվագրվում Արշակունյաց թագավորության հիմնադրումը, ես ընդունված տարբերակով պատասխանեցի՝ 66թ., և իրեն բնորոշ ձևով ասեց. «Կներես (շատ էր օգտագործում այդ բառը), բայց չէ՞ որ 54թ. արդեն Տրդատը հայոց թագավոր էր, ինչու՞ չէք փոխում այդ ամենը, ինչու՞ եք 12 տարով պակասեցնում թագավորության հռչակումը»:

Թվում է, թե մանրուք է, բայց բնականաբար դա արտահայտում էր նրա գիտական սկզբունքայնությունը, հայրենասիրությունը, ինչպես նրա գիտական կյանքում, այնպես էլ բոլորիս հետ շփումներում և ստեղծագործության մեջ:

Ձեզ եմ փոխանցում նաև մաշտոցյան Մատենադարանի տնօրինության ողջույնը ներկաներին, քանի որ Կառլեն Միրումյանի կապը Մատենադարանի հետ բավականին սերտ էր, և մենք միշտ հաճելիորեն զարմանում էինք, երբ բավականին ուշ ժամի՝ 20.00-20.30-ին (իսկ Մատենադարանի ընթերցասրահը աշխատում է մինչև ժամը 21.00-ը) հանդիպում էինք պարոն Միրումյանին ընթերցասրահում: Ես անչափ ուրախ էի իրեն այնտեղ տեսնելով, և միշտ խնդրում էի գալուց առաջ զանգահարել, որպեսզի հնարավորություն ունենայի նրա հետ առանձին գոնե 1-2 ժամ զրուցելու: Նա շոյալորեն տալիս էր ինձ այդ հնարավորությունը, ինչպես նաև իր շատ ընկերներին, ովքեր այսօր Մատենադարանում են, ստեղծագործում են և վստահաբար հիշում են ու կհիշեն նրան:

ВАЛЕРИЙ ПОГОСЯН

**Бывший судья
Конституционного суда РА**

С Карленом Мирумяном мы знакомы более 40 лет, мы успели подружиться, сблизиться, работать вместе, и это мне очень помогло, и я многому у него научился. Мирумяна я знал еще со времен аспирантуры, но как автора (я работал в редакции Энциклопедии и, естественно, имел дело с философами, у которых заказывал статьи для энциклопедии). Он в то время был неизвестен, он был незнаком публике, тем более в редакции Энциклопедии, но, поскольку у меня были влиятельные советники, они говорили мне, к кому обращаться по данной статье, кого идентифицировать как автора.

Советниками были известные философы Гамлет Геворкян, Сен Аревшатян, Сурен Аветисян и другие. По их совету я пригласил Мирумяна как автора статьи и заказал у него много статей. После этого, уже на основе взаимного признания, мы продолжали работать вместе, начиная с 70-х годов и до последнего времени. Трудно говорить о проблемах, которые он затрагивал, потому что их очень много. Когда мы говорим «философия», я, прежде всего, имею в виду историю философии. Историк философии, такой, как Карлен Мирумян, страшное явление, в том смысле, что, хочет он этого или нет, он изучает многие области: науку, общество и т.д.

Не случайно и политическая наука, и педагогика, и культура, и история синтезируются и соединяются в философии, и философ самостоятельно иногда отклоняется то туда, то обратно, но остается в философии. Поскольку только что было сказано о годе коронации Трдата Первого, мы с Карленом Мирумяном много говорили об этой теме. Я вижу большую проблему, и что-то подсказывает мне, что мы и наша историография все еще находимся в плену европоцентризма.

Почему Трдат Первый упоминается как царь с 66 г. н.э.? Потому что историки Древ-

него Рима так считали, а мы остались в плену у их мнения. Я был просто поражен, когда прочитал, что Франсуа Рабле писал о Трдате I. Когда Нерон принял Трдата, он принял его не на коронации. Ему нужно было, чтобы Трдат стал его союзником, его другом, и он был объявлен другом и союзником Рима. Другими словами, Нерон не чтит Трдата, а готовил себе почву для того, чтобы иметь дружественное государство, с которым он мог бы установить отношения. То есть Трдат I был субъектом, а не объектом для Рима, о чем Рим прекрасно знал. Эти европоцентристские подходы не позволяют нам правильно оценивать собственную историю.

В своей последней работе Мирумян много внимания уделил политической концепции, которой руководствовались армяне на протяжении всей своей истории, основой которой была культура. Государство считалось сильным, прежде всего, не оружием, а культурой, а под «культурой» мы понимаем все, что создал народ в ходе своего духовного развития. Карлен Мирумян подчеркивает здесь этот факт. Тигран Великий довольно основа-

тельно ввел эллинизм. В наших учебниках мы будем понимать эллинизм как греческий, но он – наш, армянский, представляет собой синтез. Это возможно, когда у вас уже есть культура, при встрече двух культур не ваша культура переходит в другую, а другая приходит и входит в вашу культуру.

Все это привело к тому, что армянская духовная культура смогла стать мощным фактором формирования, укрепления и развития государства. Карлен Мирумян подчеркивает эту мысль, начиная с Тиграна Первого, на протяжении нескольких столетий. Поэтому и сегодня это понимание должно стать для нас ориентиром, уроком истории, которому мы должны следовать. Сегодня, если мы спросим, что нужно для создания сильного государства, то первым назовут армию и экономику, но никто не упомянет культуру и ее значение. Без культуры не может быть и речи о могучем государстве.

Этому нас учит Мирумян, и мы должны суметь воспользоваться оставленным им наследием, набраться мудрости, чтобы двигаться вперед.

ՎԱՆԵՐԻ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՀՀ Սահմանադրական դատարանի նախկին դատավոր

Ավելի քան 40 տարի է Կառլեն Միրումյանի հետ ծանոթ եմք, հասցրեցինք ընկերանալ, մտերմանալ, համատեղ աշխատել և դա մեծապես օգնեց ինձ ու նրանից շատ բան սովորեցի: Միրումյանին գիտեի դեռևս ասպիրանտ լինելու ժամանակից, բայց իրեն որպես հեղինակ (ես աշխատում էի հանրագիտարանի խմբագրությունում և բնականաբար գործ ունեի փիլիսոփաների հետ, որոնց պատվիրում էի հոդվածներ հանրագիտարանի համար): Այն ժամանակ նրան դեռ չէին ճանաչում, անհայտ էր հասարակության համար, առավել ևս հանրագիտարանի խմբագրությունում, բայց քանի որ ես ունեի հզոր խորհրդատուներ, այդ խորհրդատուներն էին ինձ ասում, թե տվյալ հոդվածի համար ում դիմեմ, ում հեղինակ ճանաչեմ:

Խորհրդատուներն էին հայտնի փիլիսոփաներ Համլետ Գևորգյանը, Մեն Արևշատյանը, Սուրեն Ավետիսյանը և այլք: Նրանց խորհրդով Միրումյանին հրավիրեցի որպես հոդվածի հեղինակ և նրան բազմաթիվ հոդվածներ պատվիրեցի: Դրանից հետո արդեն համատեղ ճանաչելիության հիման վրա շարունակեցինք միասին աշխատել՝ սկսած 70-ական թվականներից մինչև կարելի է ասել, վերջին ժամանակաշրջանը: Դժվար է խոսել այն հարցերի մասին, որոնց նա անդրադարձել է, որովհետև դրանք այնքան շատ են: Երբ ասում ենք փիլիսոփայություն, առաջին հերթին ես հասկանում եմ փիլիսոփայության պատմություն: Փիլիսոփայության պատմաբանը, ինչպիսին և Կառլեն Միրումյանն էր, դա մի ահավոր բան է, այն իմաստով, որ ուզի, թե չուզի իր մեջ ընդգրկում է շատ բնագավառներ՝ գիտության, հասարակության և այլն:

Պատահական չէ, որ և՛ քաղաքագիտություն, և՛ մանկավարժություն, և՛ մշակույթ, և՛ պատմություն այս ամեն ինչը գալիս սինթեզվում և միավորվում են փիլիսոփայության մեջ ու արդեն փիլիսոփան անկախ իրենից երբեմն

այս կողմ և այն կողմ շեղումներ է կատարում, բայց դա մնում է փիլիսոփայության մեջ: Ինչպես նոր նշվեց Տրդատ Առաջինի թագադրման թվականի մասին, ես և Կառլեն Միրումյանը շատ ենք խոսել այդ հարցի շուրջ: Ես տեսնում եմ մի հիմնական խնդիր՝ մեր պատմագրությունը դեռևս գերի է մնում եվրոպակենտրոնությանը:

Տրդատ Առաջինը ինչու էր 66թ.-ից նշվում որպես թագավոր, քանի որ Հին Հռոմի պատմիչները այդպես են համարել, և մենք էլ մնացել ենք դրա գերին: Ես ուղղակի զարմացա, երբ կարդացի, թե ինչ է գրում Ֆրանսուա Ռաբլեն Տրդատ Առաջինի մասին: Երբ Ներոնը ընդունում էր Տրդատին, նա ոչ թե թագադրելու համար էր ընդունում, այլ նրան պետք էր, որ Տրդատը դառնա նրա դաշնակիցը, իր բարեկամը և հռչակվեց Հռոմի բարեկամ ու դաշնակից: Այսինքն ոչ թե Տրդատի մեծարում էր, այլ Ներոնը իր համար հոդ էր պատրաստում, որ բարեկամ պետություն ունենա, որի հետ կարող է հարաբերություններ ստեղծել: Այսինքն Տրդատ Առաջինը սուբյեկտ էր, ոչ թե օբյեկտ Հռոմի համար: Ինչը Հռոմը շատ լավ գիտակցում էր: Եվրոպակենտրոնական այս մոտեցումները թույլ չեն տալիս ճիշտ գնահատելու մեր իսկ պատմությունը:

Վերջին իր աշխատության մեջ Միրումյանը մեծ ուշադրություն էր դարձնում քաղաքական հայեցակարգին, որով հայերը առաջնորդվել են իրենց պատմության ընթացքում, որի հիմքը եղել է մշակույթը: Պետությունը համար-

վել է հզոր առաջին հերթին ոչ թե զենքով, այլ մշակույթով, իսկ մշակույթ ասելով հասկանում ենք ամեն ինչ, ինչը ստեղծել է ժողովուրդը իր հոգևոր զարգացման ընթացքում: Այստեղ Կառլեն Միրումյանը շեշտում է այս հանգամանքը: Տիգրան Մեծը բավականին հիմնավոր ձևով ներմուծեց հելլենիզմը: Մեր դասագրքերում հելլենիզմը կհասկանանք հունականություն, բայց դա մերն է, հայկականն է, որը սինթեզ է: Դա հնարավոր է, երբ ունես մշակույթ, երկու մշակույթների հանդիպման ժամանակ ոչ թե քո մշակույթը գնում «ուրիշի մեջ է մտնում», այլ ուրիշն է «գալիս մտնում» քո մշակույթի մեջ: Այս ամենը հանգեցրել է նրան, որ հայկական հոգևոր մշակույթը կարողացել է դառնալ հզոր գործոն պետության ձևավորման, հզորացման և զարգացման համար: Այս գաղափարը Կառլեն Միրումյանը շեշտադրում է սկսած Տիգրան Առաջինից, մի քանի դարերի ընթացքում: Հետևաբար, այսօր էլ այս պատկերացումը պետք է դառնա մեզ համար ուղեցույց, պատմության դաս, որին մենք պետք է հետևենք:

Այսօր, եթե հարցնենք, թե ինչ է հարկավոր ուժեղ պետություն ստեղծելու համար, առաջինը կնշեն բանակ, տնտեսություն, սակայն ոչ ոք չի նշում մշակույթը, դրա կարևորությունը: Առանց մշակույթի ոչ մի հզոր պետության մասին խոսք չի կարող լինել: Սա է, որ Միրումյանը մեզ ուսուցանում է, իսկ մենք պետք է կարողանանք օգտվել իր թողած ժառանգությունից, խելք հավաքենք առաջ գնալու համար:

**Протоархимандрит
ЗАКАРИЯ БАГУМЯН**

**Директор Центра христианского
воспитания Св. Эчмиадзина**

Современный период можно охарактеризовать как кризис мыслящих людей. В сегодняшней реальности геополитическая ситуация, то, что происходит с нами в последние годы, причиняет боль особенно думающим людям, умеющим анализировать, копать вглубь, пытаться понять происходящее. Одним из таких людей был наш любимый учитель Карлен Мирумян.

Мне посчастливилось знать его с 1995 года, когда сначала я был учеником в школе «Вазгенян» на Севане, а потом стал его другом и близким человеком. Я думаю, что все, что было сказано сегодня, действительно правда, но есть одна вещь, на которой я хочу, чтобы мы сосредоточились. Сегодня нам не хватает мечты. Мечты, которая может стать видением, а Карлен Мирумян был человеком с видением, который точно знал, что он делает, как он это делает, и его жизнь была действительно жизнью настоящего ученого с ясностью, дисциплиной, и он знал, что в этот момент ему делать, что ему делать через год, что ему делать через 10 лет.

На мой взгляд, именно преподавание в семинариях во многом способствовало его научным достижениям. Будучи студентами, мы наблюдали, как философ вскоре стал теологом, арменоведом в самом широком смысле этого слова. Я думаю, что мы уже видим человека, который подходит к нашим летописцам как к учителям, как к носителям этого духовного наследия. Я думаю, что лучшее, что мы можем сделать в память о нашем учителе – это продолжать его работу, публиковать написанное им, писать самим, проповедовать и иметь такое же видение, как у него.

Спасибо, что все вы здесь, потому что я считаю, что подобные мероприятия важны для нас, и хочу оставить за собой право, как представителя первого поколения школы «Ваз-

генян», от имени всего сообщества «Вазгенян» искренне поблагодарить нашего учителя, с которым ежедневное общение было в радость: споры, интересы. Будучи студентом, я, выражаясь простонародно, «часто играл с его душой», но мои современники знают, что у нас были очень теплые и родственные отношения.

Перед публикацией одной из его последних работ он мне сказал: «...Прочитайте один

раз эту главу, как вардапет, посмотрите, возможно, я что-то не так написал». Это говорило о мышлении действительно великого ученого, который мог говорить с как с признанным ученым, так и с ребенком, юношей и студентом. Он всегда ценил интеллигентное духовенство и всегда поощрял его. Пусть память о нашем Учителе будет по-настоящему светлой.

Տեր ԶԱԶԱՐԻԱ ծայրագույն վարդապետ ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

Սբ. Էջմիածնի քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի տնօրեն

Այսօրվա ժամանակաշրջանը կարող ենք բնորոշել որպես մտածող մարդկանց ճգնաժամ: Այսօրվա իրականության մեջ աշխարհաքաղաքական իրադրությունը, այն, ինչ կատարվում է մեզ հետ վերջին տարիներին, ցավ է պատճառում հասկապես մտածող մարդկանց, որոնք կարող են վերլուծել, խորանալ, փորձել հասկանալ, թե ինչ է կատարվում: Այդ մարդկանցից մեկն էր մեր սիրելի ուսուցիչը՝ Կառլեն Միրումյանը:

Ես բախտ եմ ունեցել իրեն ճանաչելու 1995թ.-ից, սկզբում որպես Սևանի Վազգենյան դպրանոցի աշակերտ, այնուհետև՝ որպես ընկեր, հարազատ և բարեկամ: Կարծում եմ, որ այն ամենը, ինչ այսօր նշվեց, իսկապես ճշմարիտ է, բայց մի բան կա, որի վրա ուզում եմ մենք ուշադրություն դարձնենք: Այսօր մեզ պակասում է երազը: Երազը, որը կարող է դառնալ տեսլական, իսկ Կառլեն Միրումյանը տեսլական ունեցող անձ էր, ով հստակ գիտեր՝ ինչ էր անում, ինչպես էր անում, և նրա կյանքը իսկապես ճշմարիտ գիտնականի կյանք էր՝ հստակությամբ, կարգապահությամբ, և նա գիտեր, թե այս պահին ինչ պետք է անի, մեկ տարի հետո ինչ պետք է անի, 10 տարի հետո ինչ պետք է անի:

Իմ կարծիքով, նրա գիտական վաստակին մեծապես նպաստեց հենց հոգևոր ճեմարաններում դասավանդելը: Լինելով ուսանողներ, մենք հետևում էինք, թե ինչպես էր փոխառված մերթնդմերթ դառնում աստվածաբան, հայագետ բառիս լայն իմաստով: Կարծում եմ, որ մենք արդեն տեսնում ենք մի մարդու, որը մեր մատենագիրներին մոտենում է իբրև վարդապետի, իբրև հոգեմտավոր այդ ժառանգության կրողի: Կարծում եմ, որ լավագույն բանը, որ մենք կարող ենք անել մեր ուսուցչի հիշատակը վառ պահելու համար, դա իր գործունեությունը շարունակելն է, նրա աշխատությունները հրատարակելը, ստեփական աշխատանքներ գրելը, քարոզելը և նրա նման տեսիլք ունենալը:

Շնորհակալություն, որ այստեղ եք, որովհետև կարծում եմ, որ այս և նմանատիպ միջոցառումները կարևոր են մեզ համար, և ես ուզում եմ ինձ իրավունք վերապահել իբրև Վազգենյան դպրանոցի առաջին սերնդի ներկայացուցիչ, բոլոր Վազգենյանցիների անունից իսկապես շնորհակալություն հայտնել մեր ուսուցչին, որի հետ ամենօրյա շփումը ուրախություն էր. բանավեճերը, հետաքրքրությունները:

Լինելով ուսանող, ես, ժողովրդական լեզվով ասած, «իր հոգին շատ եմ կերել», սակայն

իմ սերնդակիցները գիտեն, որ մենք շատ ջերմ ու մտերմիկ հարաբերություններ ենք ունեցել:

Վերջին աշխատություններից մեկի հրատարակումից առաջ նա ասաց. «...մի հատ կարդա այս գլուխը, որպես վարդապետ տես՝ ինչ եմ գրել, հնարավոր է՝ ինչ-որ սխալ բան կա»: Սա խոսում էր իսկապես մեծ գիտնականի մտածողության մասին, ով կարող էր խոսել և՛ կայացած գիտնականի, և՛ երեխայի, և՛ պատանու, և՛ ուսանողի հետ: Նա միշտ գնահատել է մտավորական հոգևորականներին ու միշտ խրախուսել նրանց: Թող մեր ուսուցչի հիշատակն իսկապես վառ մնա:

АШОТ ЕНГОЯН

**первый декан факультета Политологии
Российско-Армянского университета,
д. полит. н., профессор**

Так или иначе, мы все имеем дело с эпизодами, которые произошли в нашей жизни. За последние 20 лет вместе с Карленом Артаваздовичем мы проделали, пожалуй, одну из самых важных работ в плане образования, формирования и воспитания будущей молодежи, создали факультеты политологии и международных отношений в Российско-Армянском университете. Все эпизоды, которые здесь обсуждались, мы с Карленом Артаваздовичем неоднократно обсуждали — как с научной точки зрения, так и с точки зрения гуманитарно-бытовых вопросов. Мы были очень близки с Карленом Мирумяном, и то, что вы все сказали, мне очень близко, потому что я все это осознаю. Мы были не только коллегами, но и настоящими друзьями.

С самого первого момента нашей встречи с Карленом Артаваздовичем в Брюсовском университете, когда я, по поручению руководства, пошел с ним знакомиться (тогда была проблема необходимости назначения заведующего кафедрой), я был просто поражен тем, что такие люди еще не в полной мере участвуют в образовательном процессе, потому что именно такие личности были нужны Российско-Армянскому университету. Много говорилось о его беспристрастности, многогранности развития, широком кругозоре, концептуальном мышлении, что было очень необходимо, особенно в начале 2000-х, когда общество было дезориентировано, а система образования постоянно подвергалась экспериментам.

Хотя он был очень большим ученым, проделал огромную работу в различных учреждениях, но в Российско-Армянском университете он полностью раскрылся — как в сфере творчества, так и в плане своего вклада в образовательный процесс. Не случайно, что эти работы были изданы именно в тот период, чему, возможно, способствовала обстановка

и атмосфера свободы, а также студенты, которые постоянно приходят с вопросами, заставляют профессора думать и работать над собой. Мирумян оставил большой след в нашем университете.

Справедливо можно сказать, что он — «жемчужина» в истории РАУ. Очень знаменательно, что Российско-Армянский университет в очередной раз взял на себя общегосударственное дело по изданию этих двух книг Карлена Мирумяна. Хотя, казалось бы, должно было быть соперничество между университетами и институтами за право издавать эти книги. Мирумян оставил свой след в Российско-Армянском университете.

Мирумян был армянином с очень высоким интеллектом. На его качества можно было положиться, ему можно было доверять, он никогда бы вас не предал, всегда сказал бы правду и направил бы вас. Мы всегда обсуждали с ним любые проблемы. Он был интеллигентом советских лет. Особенно сегодня их значение очень хорошо видно, количество таких интеллектуалов уменьшается, но, может быть, они были одними из тех людей, которые могут оставить серьезный след в нашем государственностроительном процессе. Только государственные люди способны на такие вещи. За эти 30 лет мы не раз убеждались в этом. Мы сохраним память о нем в наших сердцах.

ԱՇՈՏ ԵՆԳՈՅԱՆ

ՀՈՀ Բաղաքագիտության ֆակուլտետի առաջին դեկան

Ողջունում եմ բոլորիդ: Այսպես թե այնպես մենք բոլորս անդրադառնում ենք այն դրվագներին, որոնք տեղի են ունեցել մեր կյանքում: Վերջին 20 տարվա ընթացքում մենք Կառլեն Արտավազդովիչի հետ ուս ուսի տված կատարել ենք երևի թե ամենակարևոր աշխատանքներից մեկը՝ ապագա երիտասարդության կրթման, կերտման և դաստիարակության առումով, Հայ-Ռուսական համալսարանում կայացրել ենք քաղաքագիտության և միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետները: Բոլոր այն դրվագները, որոնց մասին այսօր խոսվում էր այստեղ, բազմիցս քննարկել ենք Կառլեն Արտավազդովիչի հետ՝ և՛ գիտական տեսանկյունից, և՛ մարդաբանական, և՛ առօրյա խնդիրների տեսանկյունից: Մենք շատ հարազատ էինք Կառլեն Միրումյանի հետ և բոլորիդ ասածներն ինձ շատ հարազատ են, որովհետև գիտեմ այդ ամենը: Մենք եղել ենք ոչ միայն գործընկերներ, այլ նաև իսկական ընկերներ:

Առաջին իսկ պահից հանդիպելով Կառլեն Արտավազդովիչին Բոլոսովի համալսարանում, երբ, կատարելով մեր դեկավարության հանձնարարականը, գնացի նրա հետ ծանոթանալու (քանի որ կար ամբիոնի վարիչի նշանակման հետ կապված խնդիր), ես ուղղակի ապշեցի, որ նման մարդիկ դեռևս լիարժեք չեն մասնակցում կրթական պրոցեսին, քանի որ հենց այդպիսիներն էին պետք, թեկուզ հենց Հայ-Ռուսական համալսարանի համար: Շատ նշվեց նրա անաչառության մասին, բազմակողմանի զարգացվածության մասին, լայն մտահորիզոնը, կոնցեպտուալ մտածելակերպը, ինչը շատ անհրաժեշտ էր հատկապես 2000-ականների սկզբին, երբ հասարակությունը ապակողմնորոշված էր, կրթական համակարգը փորձարկումների մեջ էր:

Ինչքան էլ նա շատ մեծ գիտնական է, մեծ աշխատանքներ է կատարել տարբեր տեղերում, բայց լիաթոք նա բացվեց Հայ-Ռուսական համալսարանում՝ և՛ ստեղծագործական առու-

մով, և՛ կրթական պրոցեսի մասնակցելու տեսանկյունից իր ներդրման առումով: Պատահական չէ, որ այս աշխատությունները հենց այդ շրջանում լույս տեսան, գուցե միջավայրը և ազատության մթնոլորտը, ուսանողները, որոնք անընդհատ հարցադրումներով հանդես են գալիս, ստիպում են դասախոսին մտածել, աշխատել իր վրա: Միբուրմյանը մեծ հետք է թողել մեր համալսարանի վրա: Հիրավի կարելի է ասել, որ նա «մարգարիտ» էր ՀՌՀ պատմության մեջ:

Շատ հատկանշական է, որ Կառլեն Միբուրմյանի այս երկու գրքերի հրատարակման ազգանվեր գործը հերթական անգամ ստանձնեց Հայ-Ռուսական համալսարանը: Թվում էր, թե մրցակցություն պետք է լիներ բուհերի, ինստիտուտների միջև այս գրքերի տպագրման իրավունքի համար:

Նա շատ բարձր ինտելեկտով հայ տղամարդ էր: Իր հատկանիշների վրա հանգիստ կարող էր հենվել, վստահել, իմանալով, որ երբեք չի դավաճանի, միշտ ճիշտ կասի և կուղղորդի: Միշտ քննարկում էինք իրար հետ ցանկացած խնդիրներ: Խորհրդային տարիների բովով անցած մտավորական էր: Հատկապես այսօր նրանց կարևորությունը շատ լավ երևում է, նման մտավորականների թիվը պակասում է, բայց գուցե նրանք այն մարդկանցից էին, որոնք կարող են լուրջ հետք թողնել մեր պետականակերտման գործում: Միայն պետական մտածողություն ունեցող մարդիկ են ունակ նման գործեր իրականացնելուն: Այս 30 տարվա ընթացքում բազմիցս դրանում համոզվել ենք: Մենք սիրով պահելու ենք իր հիշատակը մեր սրտերում:

ОЛЕГ ГАБРИЕЛЯН

**декан философского факультета
Крымского федерального университета,
д. филос. н., профессор**

Когда я узнал о печальном событии, о том, что Карлен Мирумян нас покинул, конечно, это оказалось очень сильным ударом, неожиданным. Мы были с ним знакомы 10 лет, даже чуть больше, проработали в Институте философии, я бы сказал, в золотое время института, да и вообще – философской мысли. Здесь упоминалась та плеяда философов, на плечах которых мы – молодые, стояли, и, за плечами которых мы проводили свои исследования. Это было действительно чудесное время, и тогда родилось то содружество. Многие годы при встречах, редких, но, тем не менее, мы с большим удовольствием общались с Карленом Мирумяном. Поэтому удар был очень тяжелым, и сейчас многие выступающие подтвердили, что, в первую очередь, Карлен Мирумян был человеком энциклопедического ума: то, что он сделал, каждое его издание, особенно последние, свидетельствует, что созданы энциклопедические труды. Ведь это не просто собрать материал, но и провести через мышление, душу то, над чем ты работаешь. Я думаю, все это останется на долгие годы, и даже навсегда.

Мы живем в двух временах – времени историческом и повседневности, мы просто не осознаем, что кому-то удастся сделать так много, что он остается во времени историческом. Я думаю, что наш коллега сделал очень много, достаточно даже того, что показали, перечислили, обозначили. Это говорит о том, что мы имеем дело с незаурядной личностью. Поэтому в историческом времени он для нас, для философской, политической, общественно-политической мысли, останется навсегда. Собственно, как подчеркивали коллеги, во многих областях интеллектуальной мысли он многое сделал. И во всем этом есть нотка не только ностальгии, но и печали. Она и здесь прозвучала, на этом форуме, посвященном памяти Карлена Мирумяна, а именно: уходят

величины, и остаются большие пустоты. Конечно, придет новое поколение, но нам чего-то будет не хватать, как когда ты приезжаешь в город в надежде встретиться с человеком, а его уже там нет.

Мне посчастливилось в октябре этого года работать в Ереванском государственном университете в качестве приглашенного профессора, я ехал с надеждой (и планировал) встретиться с Карленом Мирумяном, но, к сожалению, пришла новость о его кончине.

Что нам остается? Я думаю, здесь неравнодушных людей нет, молодое поколение будет обращаться к его трудам. Знаете, я не мог не выступить. Мы с Карленом Мирумяном проработали как коллеги, много спорили в институте по разным вопросам, конечно, он был старшим товарищем, и шел на корпус впереди, и всегда было интересно идти за такими людьми и за той плеядой интеллектуалов, с которыми мне посчастливилось общаться.

ՕԼԵԳ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

**Ղրիմի դաշնային համալսարանի
փիլիսոփայական ֆակուլտետի դեկան,
փ. գ. դ., պրոֆեսոր**

Երբ իմացա տխուր իրադարձության մասին, որ Կառլեն Միրումյանը լքեց մեզ, իհարկե, դա շատ ուժեղ հարված էր, անսպասելի: Մենք ծանոթ էինք 10 տարի, նույնիսկ մի փոքր ավելի, աշխատում էինք Փիլիսոփայության ինստիտուտում, ես կասեի՝ ինստիտուտի և ընդհանրապես փիլիսոփայական մտքի ոսկե ժամանակներում: Այստեղ նշվեց փիլիսոփաների այն շարքը, որի ուսերին կանգնած էինք մենք՝ երիտասարդներս, և որոնց ուսերի հետևում մենք իրականացնում էինք մեր հետազոտությունները: Դա իսկապես հիանալի ժամանակ էր, և հետո ծնվեց այդ ընկերակցությունը: Երկար տարիներ հանդիպումների (թեև հազվադեպ) ժամանակ մենք մեծ սիրով էինք շփվել Կառլեն Միրումյանի հետ: Ուստի հարվածը շատ ուժեղ էր, և հիմա շատ բանախոսներ հաստատեցին, որ նախ՝ Կառլեն Միրումյանը հանրագիտարանային մտածողության տեր մարդ էր. նրա արածը, նրա յուրաքանչյուր հրատարակությունը, հատկապես վերջինը, վկայում է, որ ստեղծվել են համապատասխան հանրագիտարաններ: Ի վերջո, դա ոչ միայն նյութ հավաքելն է, այլ նաև մտքի, հոգու միջով այն անցկացնելն է: Կարծում եմ՝ այդ ամենը կմնա երկար տարիներ և նույնիսկ ընդմիջտ:

Մենք ապրում ենք երկու ժամանակում՝ պատմական և կենցաղային, և պարզապես չենք գիտակցում, որ ինչ-որ մեկին հաջողվում է այնքան բան անել, որ նա մնում է պատմական ժամանակում: Կարծում եմ, որ մեր գործընկերը շատ բան արեց, հերիք է նույնիսկ այն, ինչ ցույց տվեցին, թվարկեցին, նշանակեցին: Սա հուշում է, որ գործ ունենք ականավոր անհատականության հետ: Ուստի պատմական ժամանակում նա մեզ համար, փիլիսոփայական, քաղաքական, հասարակական-քաղաքական մտքի համար կմնա հավերժ: Իրականում, ինչպես ընդգծել են նրա գործընկերները, նա շատ բան է արել ինտելեկտուալ մտքի բազմաթիվ ոլորտներ:

րում: Եվ այս ամենի մեջ ոչ միայն կարոտի, այլև տխրության նոտա կա: Դա հնչեց նաև այստեղ՝ Կառլեն Միրումյանի հիշատակին նվիրված այս ֆորումում, այն է՝ մեծությունները հեռանում են, և մեծ դատարկություններ են թողնում: Իհարկե, նոր սերունդ կգա, բայց ինչ-որ բան բաց ենք թողնելու: Երբ քաղաք ես գալիս, հույս ունենալով, որ կհանդիպես մարդու, բայց նա այլևս այնտեղ չէ:

Ինձ բախտ է վիճակվել այս տարվա հոկտեմբերին աշխատելու Երևանի պետական համալսարանում որպես հրավիրյալ պրոֆեսոր, ես գալիս էի Կառլեն Միրումյանի հետ հանդիպել-

լու հույսով (և պլանավորում), բայց, ցավոք, ստացա նրա մահվան մասին լուրը:

Ի՞նչ է մնում մեզ: Կարծում եմ՝ այստեղ անտարբեր մարդիկ չկան, երիտասարդ սերունդը կանդրադառնա նրա գործերին: Գիտես, ես չէի կարող ելույթ չունենալ: Կառլեն Միրումյանի հետ աշխատել ենք որպես գործընկերներ, ինստիտուտում շատ ենք բանավիճել տարբեր հարցերի շուրջ, իհարկե, նա ավագ ընկեր էր և, այսպես ասած, մեկ գլուխ բարձր էր, ուստի միշտ հետաքրքիր էր հետևել այդպիսի մարդկանց և մտավորականների այն շարքին, որոնց հետ ինձ շփվելու բախտ է վիճակվել:

ВЫПУСКНИКИ РОССИЙСКО-АРМЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

АРМЕН АРУТЮНЯН

**выпускник Российско-
Армянского университета,
советник председателя КС РА**

Очень сложно говорить о Мирумяне в прошедшем времени, но это жизнь, в какой-то момент каждого из нас не станет. Возникает вопрос, зачем мы рождаемся, если в какой-то момент нас уже не будет? На мой взгляд, мы приходим в мир, чтобы дарить добро. Добро, подаренное Мирумяном, неизгладимо, но я думаю, что г-н Мирумян при жизни был недооценен, может быть, его не понимали. Много говорилось о его научном вкладе. Конечно, его научный вклад огромен, но я хочу сказать о его человеческих качествах.

Г-ну Мирумяну были присущи свойственные армянскому мужчине упорство, прямолинейность, сдержанность, скромность и «отвращение» к материальным вещам. В нашем обществе очень не хватает этих качеств. Помимо образовательных и научных достоинств, именно эти качества мы видели в г-не Мирумяне еще в университетские годы. Конечно, о нем можно говорить часами и днями. Особенно в последние годы мы много беседовали с ним. И даже это мероприятие организовано в его стиле, скромно.

ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայ-Ռուսական համալսարանի շրջանավարտ, ՀՀ ՄԴ նախագահի խորհրդական

Միրումյանի մասին անցյալով խոսելը շատ դժվար է, բայց այսպիսին է կյանքը, ինչ-որ պահի մեզանից յուրաքանչյուրը չի լինելու: Հարց է առաջանում, թե ինչու ենք գալիս մենք լույս աշխարհ, եթե ինչ-որ պահի մենք չենք լինելու: Իմ կարծիքով, մենք գալիս ենք մի պահի, որպեսզի շնորհենք բարիք: Միրումյանի շնորհած բարիքն անջնջելի է, բայց, կարծում եմ, պարոն Միրումյանը, իր կենդանության օրոք այդքան էլ գնահատված չէր, գուցե նաև՝ չընկալված: Շատ խոսվեց իր գիտական ավանդի մասին, իհարկե վիթխարի է նրա գիտական ավանդը, բայց ուզում եմ խոսել նրա մարդկային որակների մասին:

Պարոն Միրումյանին բնորոշ էր հայ տղամարդուն վայել սարթությունը, ուղղախոսությունը, ժուժկալությունը, համեստությունը, նյութականի հանդեպ «զզվանքը»: Մեր հասարակությունում այդ որակների պակասը շատ կա: Բացի կրթական, գիտական բարիքներից, համալսարանական տարիների ընթացքում պարոն Միրումյանի մեջ տեսել ենք հենց այս հատկանիշները: Իհարկե, նրա մասին կարելի է ժամերով, օրերով խոսել: Հատկապես վերջին տարիներին շատ էինք զրուցում միասին: Այս միջոցառումն էլ կազմակերպված էր իր ոճով՝ համեստ:

САРГИС ШИРХАНИЯН

**выпускник Российско-Армянского
университета, руководитель отдела
Северо-Восточной Азии
Департамента стран Азии и
Тихого океана МИД РА**

Для меня большая честь присутствовать на этом мероприятии, посвященном памяти великого человека, великого ученого, моего любимого научного руководителя – Карлена Артаваздовича.

Карлен Мирумян был моим научным руководителем на всех ключевых этапах моей учебной и научной жизни. Он руководил моей дипломной работой, магистерской диссертацией, кандидатской диссертацией.

У меня нет впечатления, что Карлена Артаваздовича уже нет, наоборот, я не могу отделаться от ощущения, что он сейчас здесь, и, почему бы и нет, по окончании мероприятия у нас будет следующая дискуссия, где он будет отмечать то, что я должен был бы сказать дополнительно, а также с чем он не согласен, учитывая его строгий нрав. Я вспомнил наши уроки философии, вспомнил знаменитую теорию солипсизма, слова одного из ее представителей, Беркли: «Быть – значит быть в восприятии, быть воспринимаемым». Возможно, мне следует искать ответы на вопросы тех впечатлений и чувств именно там.

Карлен Артаваздович жив и сегодня, и останется таковым до тех пор, пока он воспринимается всеми нами. Его научное наследие, и не только научное, является для нас предметом изучения и самоцелью, как дань его личности, а также как прямая необходимость. В принципе, Карлен Мирумян при жизни сделал все, чтобы мы были вынуждены изучать его действительно ценные труды. Я считаю, что сегодняшнее мероприятие является очень большим и важным шагом в этом направлении.

ՍԱՐԳԻՍ ՇԻՐԻԱՆՅԱՆ

**Հայ-Ռուսական համալսարանի
շրջանավարտ, ՀՀ ԱԳՆ Ասիայի
և Խաղաղօվկիանոսյան երկրների
վարչություն Հյուսիսարևելյան Ասիայի
բաժնի պետ**

Ինձ համար իսկապես մեծ պատիվ է ներկա լինել այս միջոցառմանը՝ նվիրված մեծ մարդու, մեծ գիտնականի, իմ սիրելի գիտական ղեկավար՝ Կառլեն Արտավազդովիչի հիշատակին: Կառլեն Արտավազդովիչը եղել է իմ գիտական ղեկավարը իմ կրթական, գիտական կյանքի բոլոր առանցքային փուլերում. նա եղել է իմ ավարտական դիպլոմային աշխատանքի, մագիստրոսական թեզի, ատենախոսության դեպքում: Ըստ իս, նրա հիմնական առաքելությունը, դա կրիտիկ մտածելակերպի, քննական մտածելակերպի ոգով դաստիարակությունն էր, որը մեզ նա տվեց, և վստահ եմ, թե՛ իմ համակուրսեցիները, թե՛ նրա բոլոր ուսանողները համակարծիք կլինեն այս տեսակետի հետ:

Ինձ մոտ այնպիսի տպավորություն չկա, որ Կառլեն Միրումյանը այլևս չկա, հակառակը, չեմ կարողանում ձերբազատվել այն զգացողությունից, որ նա հիմա այստեղ ներկա է, ինչու չէ, միջոցառման ավարտից հետո մենք կունենանք մեր հերթական քննարկումը, որտեղ նա կասի, որ մասով ինչ պետք է ես լրացուցիչ ասեի, ինչ որ բանի հետ նա չի համաձայնվի՝ իր խստապահանջության ոգուն համահունչ: Հիշեցի մեր փիլիսոփայության դասերը, հիշեցի հայտնի Մոլիպսիզմի տեսությունը, նրա ներկայացուցիչներից Բերկլիի խոսքերը. «Լինել, նշանակում է լինել ընկալման մեջ, ընկալելի լինելու մեջ»: Երևի այդ տպավորությունների և զգացողությունների հարցադրումների պատասխանները հենց այդտեղ պետք է փնտրեմ:

Կառլեն Արտավազդովիչը այսօր էլ կենդանի է և կմնա այսպիսին այնքան ժամանակ, քանի դեռ նա ընկալման մեջ է մեր բոլորի կողմից: Ըստ էության, Կառլեն Միրումյանը իր կենդանության օրոք արել է ամենինչ, որպեսզի մենք ուղղակի պարտադրված լինենք և դա մեր համար անհրաժեշտություն լինի ուսումնասիրել իր իրապես արժեքավոր աշխատությունները: Ես կարծում եմ, որ այսօրվա միջոցառումը շատ մեծ քայլ է և կարևոր այդ ուղղությամբ:

АКОП ГАБРИЕЛЯН

**выпускник
Российско-Армянского университета**

Я подключаюсь из Даремского университета, и, в первую очередь, прошу прощения, что не могу сегодня физически присутствовать с вами в этом зале. В первую очередь, хотел бы поблагодарить ректора вуза, Вас – Оганес Лаврентьевич, и всех причастных к организации сегодняшней встречи. Конечно, хотелось бы, чтобы эта встреча, которая изначально задумывалась в качестве юбилейной, проходила в присутствии любимого нами юбиляра, но я более чем уверен, что Карлен Артаваздович сейчас вместе с нами.

Как уже было сказано, Карлен Артаваздович был человеком, который целиком и полностью посвятил себя профессии, укреплению политологической дисциплины как самостоятельной науки, в том числе и, в первую очередь, в стенах РАУ. Эта задача была бы трудной, как мне кажется, для политолога, но она оказалась по плечам человеку, чей труд был на стыке философского, арменоведческого, политологического и педагогического миров. Карлен Артаваздович в этом смысле был всегда готов помогать студентам, развивать и просвещать их.

Для меня, и я уверен, для многих студентов нашего вуза, история политической мысли под авторством Карлена Артаваздовича стала своеобразным маяком, и в этом смысле я с гордостью отмечаю, что именно наш РАУ, именно программа кафедры «Политология», и особенно просветительская работа Карлена Артаваздовича, стали базисом, фундаментом будущих профессиональных навыков, побед и достижений его студентов.

В самом начале встречи прозвучали слова самого Карлена Артаваздовича о средневековой поэзии, и я уверен, что сказанное более чем применимо к тем методам преподавания

и подходу, который он разделял и, фактически, сам создавал через свой труд и опыт: это аналитичность и, одновременно, образность мысли. Такая эклектичность подхода, глубочайшая мысль и неиссякаемое желание создавать не просто во имя науки, но во благо армяноцентричной и государствоцентричной научной мысли.

Закончить свое небольшое выступление я бы хотел во многом смысле избитой фразой, но она сегодня более чем актуальна. Говорят, что «Человек, жив, пока жива память о нем». Я более чем уверен, что память о Карлене Артаваздовиче жива в его трудах, в его учениках, и я уверен, что она будет жить в учениках его учеников.

ՀԱԿՈՐ ԳԱՐԻԵԼՅԱՆ

Հայ-Ռուսական համալսարանի շրջանավարտ

Ես միացել եմ Դարեմի համալսարանից և առաջին հերթին ցավում եմ, որ այսօր չեմ կարող ֆիզիկապես ներկա գտնվել ձեզ հետ այս դահլիճում:

Ինչպես արդեն նշվեց, Կառլեն Արտավազդովիչը մի անձնավորություն էր, ով ամբողջությամբ և անվերապահորեն նվիրվեց իրեն մասնագիտությանը, քաղաքագիտության առարկայի կայացմանը որպես անկախ գիտություն, այդ թվում և առաջին հերթին, ՀՌՀ-ի պատերի ներսում: Սա, ինձ թվում է, բարդ խնդիր էր քաղաքագետի համար, բայց, ինչպես պարզվեց, այն լուծելի էր մի մարդու համար, ով աշխատում էր փիլիսոփայական, հայագիտական, քաղաքագիտական և մանկավարժական աշխարհների հատման կետում էր: Կառլեն Արտավազդովիչն այս առումով միշտ պատրաստ էր օգնել ուսանողներին, զարգացնել ու լուսավորել նրանց:

Ինձ և, վստահ եմ, մեր համալսարանի շատ ուսանողների համար Կառլեն Արտավազդովիչի հեղինակությամբ քաղաքական մտքի պատմությունը դարձել է յուրօրինակ փարոս, և, այս առումով, հպարտությամբ եմ նշում, որ հենց մեր ՀՌՀ-ն, մասնավորապես՝ Քաղաքագիտության ամբիոնի ծրագիրը և հատկապես Կառլեն Արտավազդովիչը կրթական աշխատանքը դարձավ այն հիմքը, հողը, որի հիման վրա մենք՝ շրջանավարտներս, կարողացանք կառուցել մեր մասնագիտական հմտությունները, հաղթանակներն ու ձեռքբերումները:

Հանդիպման հենց սկզբում հնչեցին Կառլեն Արտավազդովիչի խոսքերը միջնադարյան պոեզիայի մասին, և, վստահ եմ, որ ասվածն ավելի քան կիրառելի է դասավանդման այն մեթոդներին և մոտեցումներին, որոնք Կառլեն Արտավազդովիչը կիսում էր և, ըստ էության, ստեղծեց իր փորձի արդյունքում: Դրանք են՝ մտքի վերլուծողականությունն է և միևնույն ժամանակ պատկերազարդումը: Ահա այսպիսի էկ-

լեկտիկ մոտեցում, ամենախորը միտք և ստեղծագործելու անսպառ ցանկություն ոչ միայն հանուն գիտության, այլ ի շահ հայակենտրոն և պետականակենտրոն գիտական մտքի:

Կցանկանայի իմ կարճ խոսքն ավարտել որոշ առումներով «ծեծված» արտահայտությամբ, բայց այն այսօր շատ առումներով ար-

դիական է: Ասում են, որ «մարդը ողջ է, քանի դեռ ողջ է նրա հիշատակը»: Ես ավելի քան վստահ եմ, որ Կառլեն Արտավազդովիչի հիշատակը ողջ է նրա ստեղծագործություններում, նրա ուսանողների մեջ, և վստահ եմ, որ նրա մասին հիշատակը կապրի նրա ուսանողների ուսանողներում:

АРУТЮН ВОСКАНЯН

**выпускник Российско-Армянского
университета**

Карлен Артаваздович Мирумян является для меня не только воплощением современного мыслителя и педагога, но и олицетворением научной школы, концептуализатором научных идей с глубоким и системным багажом знаний.

Его вклад в изучение политико-правовой мысли и, особенно, политико-правовой мысли армянских мыслителей, неоценим. Его концептуальные труды стали важнейшей попыткой переосмысления фундаментальных категорий, ценностей и идей в период становления научного сообщества уже в независимой постсоветской Армении.

Японская мысль гласит: «Учитель приходит тогда, когда ученик готов». В этом отношении мне повезло, мне посчастливилось слушать, изучать, углубляться и постичь тонкости истории и теории политической науки благодаря Карлену Артаваздовичу и, естественно, уважаемой Римме Артаваздовне.

Мы помним, чтим и являемся носителями тех идеалов и ценностей научного порыва и школы, которые нам передал профессор Мирумян.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆ

**Հայ-Ռուսական համալսարանի
շրջանավարտ**

Կառլեն Արտավազդովիչ Միրումյանն ինձ համար ոչ միայն ժամանակակից մտածողի և ուսուցչի, այլև գիտական դպրոցի մարմնավորում է, գիտական գաղափարների կոնցեպտուալիզատորը՝ գիտելիքների խորը և համակարգային բեռով: Անգնահատելի է նրա ներդրումը հայ փիլիսոփայական, հատկապես քաղաքական ու իրավական մտքի ուսումնասիրության գործում: Նրա կոնցեպտուալ աշխատանքները դարձան հիմնարար կատեգորիաների, արժեքների ու գաղափարների վերախմաստավորելու կարևորագույն փորձ՝ արդեն անկախ հետխորհրդային Հայաստանում գիտական հանրության ձևավորման պայմաններում:

Ճապոնական միտքն ասում է. «Ուսուցիչը գալիս է, երբ աշակերտը պատրաստ է»: Այս առումով ես բախտ ունեցա ուսումնասիրել, խորացնել և ըմբռնել քաղաքագիտության պատմության և տեսության նրբությունները Կառլեն Արտավազդովիչի և, իհարկե, մեծարգո Ռիմմա Արտավազդովնայի շնորհիվ:

Մենք հիշում ենք, հարգում և կրողն ենք պրոֆեսոր Միրումյանի փոխանցած գիտական մղման ու դպրոցի այդ իդեալների ու արժեքների:

КРИСТИНА АРУТЮНЯН

**выпускник Российско-Армянского
университета**

Какие-либо вступительные и приветственные слова здесь излишне. Уход из жизни Карлена Артаваздовича – это большая утрата для нашего факультета, для его коллег. Но, в первую очередь, я бы хотела выразить свои искренние соболезнования моей Римме Артаваздовне. Я, правда, не имею абсолютно никакого представления, что Вы сейчас переживаете, но самое главное, что Вы находитесь сейчас в окружении своей второй семьи. Ведь, что, как ни семья, есть наша кафедра.

Я неслучайно назвала Карлена Артаваздовича учителем, а не преподавателем. Ведь именно он научил меня, что человек должен быть прекрасным, а не красивым, что для чтения книги и восприятия текста самым лучшим форматом является 16х20, а образование – это не моя заслуга или достижение, а мой долг и мое обязательство.

Когда на втором курсе он узнал, что параллельно с учебой я еще и работаю, он строго, исподлобья посмотрел на меня и сказал: «Балик джан, то, что ты находишься в стенах этого университета, это не потому, что ты такая умница, сдала все экзамены и поступила. Это потому, что миллионы людей до тебя, до нас, вложили очень много времени и сил, энергии и ресурсов, чтобы эти знания появились, сохранились и дошли до нас, а сегодня у тебя была бы возможность их получать. А это значит, что у тебя нет никакого морального права пускать по ветру весь этот вклад и прерывать эту цепочку, и твой прямой долг использовать эти знания по назначению, приумножать их и передавать другим».

Именно благодаря этим его словам, которые до сих пор сидят у меня в голове, когда в Петербурге или здесь, в Вене, у меня возникали и возникают какие-либо трудности, я продолжаю осваивать гуманитарные науки,

стараюсь быть прекрасным человеком, и когда-нибудь, если я издам свою книгу, она обязательно будет в формате 16х20.

Как видите, во всем том, что я сказала, мало науки и совсем нет политологии, но как много того, что важнее всяких философских

трактатов и учебников и что уже практически отсутствует в образовательных учреждениях – это воспитание. Вот именно за это я говорю большое спасибо Карлену Артаваздовичу и надеюсь, что когда-нибудь верну свой долг.

ՔՐԻՍՏԻՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հայ-Ռուսական համալսարանի շրջանավարտ

Ցանկացած ներածական և ողջույնի խոսքն այստեղ ավելորդ է: Կառլեն Արտավազդովիչի մահը մեծ կորուստ է մեր ֆակուլտետի, նրա գործընկերների համար: Բայց առաջին հերթին ցանկանում եմ իմ անկեղծ ցավակցությունը հայտնել իմ Ռիմմա Արտավազդովնային: Ճիշտ է, բացարձակապես պատկերացում չունեմ, թե հիմա ինչի միջով եք անցնում, բայց ամենակարևորն այն է, որ Դուք հիմա շրջապատված եք Ձեր երկրորդ ընտանիքով: Չէ՞ որ մեր ամբիոնն ոչ այլ ինչ է, քան ընտանիք:

Պատահական չէր, որ Կառլեն Արտավազդովիչին անվանեցի ուսուցիչ, այլ ոչ թե՝ դասախոս: Չէ՞ որ հենց նա է ինձ սովորեցրել, որ մարդ պետք է հիանալի լինի, ոչ թե գեղեցիկ, որ գիրք կարդալու և տեքստը հասկանալու լավագույն ձևաչափը 16x20-ն է, իսկ կրթությունն իմ վաստակն ու ձեռքբերումը չէ, այլ իմ պարտքն ու պարտավորությունը:

Երբ երկրորդ կուրսում իմացավ, որ ես էլ եմ ուսմանը զուգահեռ աշխատում, խստորեն, խոժոռված նայեց ինձ ու ասաց. «Բալի՛կ ջան, որ դու այս համալսարանի պատերի ներսում ես, այն բանի պատճառով չէ, որ խելացի ես, հանձնեցիր բոլոր քննությունները և ընդունվեցիր: Դա այն պատճառով է, որ միլիոնավոր մարդիկ, ձեզնից առաջ, մեզնից առաջ, ներդրել են շատ ժամանակ և ջանք, էներգիա և ռեսուրսներ, որպեսզի այդ գիտելիքը հայտնվի, պահպանվի և հասնի մեզ, և այսօր դուք հնարավորություն ունեցաք ստանալու այն: Եվ սա նշանակում է, որ դուք բարոյական իրավունք չունեք քամուն տալ այս ամբողջ ներդրումը և ընդհատելու այս շղթան, և ձեր ուղղակի պարտականությունն է օգտագործել այս գիտելիքն իր նպատակի ծառայեցնելու համար, բազմապատկել այն և փոխանցել ուրիշներին»:

Հենց նրա այս խոսքերի շնորհիվ է, որ դեռևս խորը նստած են գլխումս, երբ Սանկտ

Պետերբուրգում կամ այստեղ՝ Վիեննայում, դժվարություններ եմ ունեցել և ունեմ, շարունակում եմ հումանիտար գիտությունների ուսումնասիրումը, փորձում եմ հրաշալի մարդ լինել, և մի օր, եթե գիրքս հրատարակեմ, այն անպայման կլինի 16x20 ֆորմատով:

Ինչպես տեսնում եք, այն ամենում, ինչ ես ասացի, գիտությունը քիչ է և ընդհանրապես

չկա քաղաքագիտություն, բայց կա այնքան բան, որն ավելի կարևոր է, քան որևէ փիլիսոփայական տրակտատ և դասագիրք, և որն արդեն գործնականում բացակայում է ուսումնական հաստատություններում, կրթությունում: Հենց դրա համար եմ ես շատ շնորհակալ Կառլեն Արտավազդովիչին և հույս ունեմ, որ մի օր կվերադարձնեմ պարտքս:

АВЕТИК АБРААМЯН

**магистрант второго курса
Российско-Армянского университета**

Карлен Артаваздович был моим преподавателем политической философии. Что хочется отметить, так это то, что Карлен Артаваздович был настоящим кладом знаний и, для обоснования своих рассуждений, он мог приводить примеры из самых разных областей человеческой жизнедеятельности, всех эпох, историй.

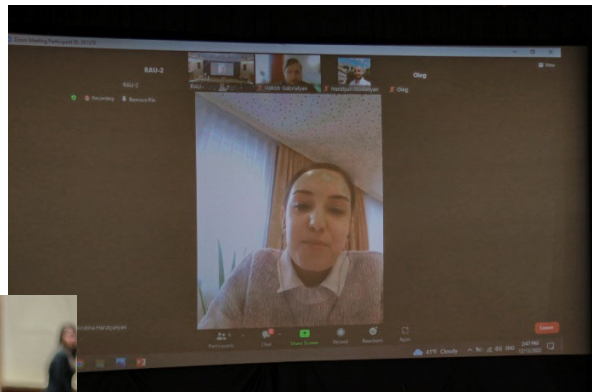
Он вел очень увлекательные занятия: нам представлялся образ старика, которому не уступили место во время олимпийских игр, и который провозгласил: «Уважать стариков знают все эллины, но уважать по-настоящему стариков знают только лакедемоняне». Через несколько минут мы могли погрузиться в дикую природу, в лес, где обитают пчелы, и могли увидеть, насколько точно каждая пчела выполняет возложенную на себя обязанность, могли увидеть и понять, как нужно спасать мир. Я очень сожалею о такой утрате, и отмечу еще, что никто не знал столько афоризмов и красивых слов, сколько Карлен Артаваздович рассказывал нам, десяткам поколений своих студентов. Мой любимый звучал следующим образом: «Женщина, когда она женщина, она женщина!»... И, конечно же, нелегко повторить характерный жест пальцем, который всегда сопровождал эту мудрость.

ԱՎԵՏԻՔ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

**Հայ-Ռուսական համալսարանի
երկրորդ կուրսի մագիստրանտ**

Կառլեն Արտավազդովիչը քաղաքական փիլիսոփայության իմ դասախոսն էր: Կցանկանայի նշել, որ Կառլեն Արտավազդովիչը գիտելիքի իսկական շտեմարան էր, և նրա մտքերը հիմնավորելու համար նա կարող էր օրինակներ բերել մարդկային կյանքի տարբեր ոլորտներից, բոլոր դարաշրջաններից ու պատմություններից:

Նրա դասերը միշտ հետաքրքիր էին. մեզ ներկայացվում էր ծերունու մի կերպար, ում օլիմպիական խաղերի ժամանակ տեղը չէին զիջել և ով հայտարարում էր. «Բոլոր հույները գիտեն հարգել ծերերին, բայց միայն լակեդեմոնացիները իսկապես հարգում են ծերերին»: Մի քանի բուպե անց մենք կարող էինք հայտնվել վայրի բնության մեջ՝ անտառում, որտեղ ապրում են մեղուները, և տեսնել, թե յուրաքանչյուր մեղուն որքան ճշգրիտ է կատարում իր պարտականությունը: Մենք կարող էինք տեսնել և հասկանալ, թե ինչպես փրկել աշխարհը: Շատ եմ ցավում նման կորստի համար և նաև նշեմ, որ ոչ ոք չգիտեր այնքան աֆորիզմներ և գեղեցիկ բառեր, որքան մեզ՝ իր ուսանողների տասնյակ սերունդներին պատմել է Կառլեն Արտավազդովիչը: Իմ սիրած աֆորիզմն այսպես էր հնչում. «Կինը, երբ կին է, կին է»: Եվ, իհարկե, հեշտ չէ կրկնել պրոֆեսոր Միրումյանի մատի յուրահատուկ շարժումը, որը միշտ ուղեկցել է այս իմաստությամբ:

НАУЧНЫЕ ДОКЛАДЫ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՉԵԿՈՒՅՑՆԵՐ

КАРЛЕН МИРУМЯН – АРМЯНСКИЙ ФИЛОСОФ РУБЕЖА XX–XXI ВЕКОВ (ТРАДИЦИОНАЛИСТ И НОВАТОР)

Р.А. Мирумян

д.филос.н., проф. пол.н.

*Российско-Армянский (Славянский) университет
rimta.mirumyan@gmail.com*

АННОТАЦИЯ

В предлагаемой вниманию читателя статье даны анализ и оценка творческого наследия профессора Карлена Мирумяна – видного армянского философа рубежа XX–XXI веков, фундаментальные труды которого не только ознаменовали собой начало отдельного (третьего) этапа в области исследования истории армянской философской мысли, но и предопределили логику и вектор дальнейшего развития как историко-философских и философско-исторических исследований, так и арменоведения в целом. В статье постулируется и обосновывается тезис о том, что разработанная К. Мирумяном и апробированная в его многочисленных работах методологическая концепция исследования истории армянской национальной духовной культуры стала идеологическим, мировоззренческим и методологическим «щитом» на пути различных чужеродных и, по сути, западноцентристских идеологических, мировоззренческих и методологических концептов и концепций, с начала 90-х годов XX века заполонивших всё пространство арменоведческих исследований. Творческое наследие К. Мирумяна характеризуется как весьма удачный опыт исследования истории армянской национальной духовной культуры через определение и осмысление стратегических задач и приоритетов армянской нации на различных этапах её исторического существования. Закономерным поэтому полагается то, что в качестве и исходного, и целевого в данной методологической концепции используется понятие «национальное бытие», а в качестве главной идеологемы предлагается концепт «политическая концепция культуры».

Важнейшей заслугой профессора К. Мирумяна считается продолжение им лучших традиций, наработанных как в мировых, так и армянских историко-философских и философско-исторических исследованиях. Вместе с тем его творческая деятельность оценивается как новаторская, в которой осуществлён новый и, по сути, националистский подход к различным областям научного знания (естествознание, педагогика, политическая наука и т.д.). Тем самым в творческом наследии профессора К. Мирумяна восстанавливается утраченная сущностная связь между философией и наукой и определяющая роль философии (во всех функциях, которые философия, как рефлексия над национальной по своей природе культурой, осуществляет в пространстве исторического бытия каждой нации и которые отражаются во всех формах её культуротворчества – мировоззренческой, познавательной, идеологической и методологической) в научном познании.

Главными выводами статьи являются два следующих положения:

- Творческое наследие профессора К. Мирумяна представляет собой гармоничный синтез традиционализма и новаторства, в котором аккумулированы лучшие достижения арменоведения и его собственные новаторские подходы к исследованию истории армянской духовной культуры.

- Важнейшим итогом творческой деятельности профессора К. Мирумяна является определение им армянской национальной духовной культуры как высшей формы самосознания и инструмента самозащиты армянской нации на всём протяжении её исторического существования.

Ключевые слова: национальное бытие, культура как стратегический ресурс нации, методологическая концепция исследования истории армянской национальной культуры, Карлен Мирумян, марксистская методология и идеология, глобалистская методология и идеология, взаимосвязь науки и философии, политическая концепция культуры, духовная программа нации, традиции и новаторство в научно-философском познании.

Характерный для современной эпохи системный кризис порождён кризисом науки, сопровождающимся кризисом цивилизации и культуры. Это объяснимо абсолютно неоправданным признанием науки фундаментальной ценностью для человечества, а также обусловленной ее (науки) «культуротворящей» природой главной роли в жизнедеятельности современного общества. Не случайным поэтому кажется тот факт, что весь предыдущий век стал веком оппозиции, сопряженным с наукой деструктивными тенденциям. Так, Э. Гуссерль («Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология», 1954г.) опровергает тезис о научности всех наук и выдвигает идею философии как точной науки. В ответ на все более углубляющуюся тенденцию разделения науки и философии, Э. Гуссерль рассматривает все науки как звенья философской универсальности. Кризис науки называется им не только отражением утраты европейской частью человечества своих смысложизненных ориентиров, но и его источником и причиной. В результате этого мир человека и его существование растворяются в мире фактов. Тем самым наука утрачивает свою значимость для Жизни, поскольку был отвергнут оплодотворяющий ее смысловой фундамент. По сути, Э. Гуссерль имеет в виду

имеющий ярко выраженную идеологическую составляющую мировоззренческий кризис, а именно: замену мировоззрения, а, следовательно, философии, извращенным «натурализмом» и «объективизмом» научной рациональности.

Отказ от философского мышления осуществлялся одновременно в двух направлениях: развития специальных наук (с их дальнейшей дифференциацией) и отказа от универсальных мировоззренческих систем. Вследствие этого философия была раздроблена на множество самостоятельных дисциплин (онтология, гносеология, аксиология и т.д.), каждая из которых была разделена на автономные теории, а в их рамках, в свою очередь, стали разрабатываться частные проблемы (времени, пространства и т.д.). Этот процесс выразился также в появлении различных течений и направлений (антропологическая философия, структурализм, постмодернизм и т.д.) философии. Всё вышеперечисленное стало рассматриваться не как взаимосвязанные элементы единой системы философского знания, а как её альтернатива. Полагаю, что триумф либерального мышления, а современный мир всё ещё является ареной господства именно этого типа мышления, есть результат логического завершения этих двух тенденций. Логикой собственно-

го развития, приведшей к утверждению либерально-демократических режимов, рыночной экономики, прав человека, либерализма (как политико-философское направление), по существу, оказался «свободен» от философии. Но может ли наука, цивилизация и культура существовать без «услуг» философии? То состояние, в котором находится сегодня человечество, вызывает однозначно отрицательный ответ и, вместе с тем, порождает императив осознания пределов эффективности науки и научного знания.

Философия есть высшая форма самосознания культуры, рефлексия над её предельными основаниями, то есть система мировоззренческих универсалий или базисных оснований культуры. В силу обладания большой регулятивной силой философия, как мировоззрение, выступает в качестве важного фактора функционирования социума, и потому обладает способностью предопределения программы и вектора развития цивилизации и культуры, а через это и линию развития науки. Данное обстоятельство подтверждается всей историей развития философии и науки.

На протяжении веков философские учения создавались как системы, вбирающие в себя всё теоретическое содержание научного знания соответствующей эпохи. Так, система Аристотеля включает в себя физику, биологию, психологию, государствоведение, хотя в его эпоху уже имела место некоторая научная дифференциация: «Учение Аристотеля – энциклопедия научного знания античности, из которого он, однако, уже вычленяет “первую философию”, впоследствии названную метафизикой. Анализ этой собственно философской части учения Аристотеля обрисовы-

вает его философское мировоззрение, несводимое к его физике, биологии, психологии и т.д.». Метафизические конструкции XVII–XIX вв. также не являются, во всяком случае явным образом, и мировоззренческими построениями. В гегелевскую «энциклопедию философских наук» входят «все фундаментальные науки, которые посредством спекулятивно-идеалистической интерпретации, выделяющей их наиболее общие положения, подчиняются императивам абсолютного идеализма» [1].

По мысли Гегеля философия не есть только наука об абсолютном. Философия сама есть абсолютная наука, и потому именно из философии все остальные науки заимствуют свои фундаментальные принципы. «Наукой» в собственном смысле слова Гегель называет лишь философию. Что касается остальных наук, то последние, по достижении определённого спекулятивного уровня, становятся частью философской системы: философией природы, философией права, философией истории и т.д.

Творческое наследие профессора К. Мирумяна является весьма удачным опытом восстановления органической связи философии и науки как в аристотелевском, так и в гегелевском смыслах. Оно включает в себя следующие исследовательские направления:

- История армянской и мировой философской мысли;
- История армянской и мировой политико-правовой мысли;
- История армянской и мировой эстетической мысли;
- История армянской и мировой педагогической мысли;
- История армянской естественнонаучной мысли;

- Философия истории;
- Философия культуры;
- Актуальные проблемы современного гуманитарного знания и современных политических процессов.

Как видим, предметом философской рефлексии в творческой деятельности профессора К. Мирумяна стали различные области теоретического знания. Вместе с тем, в рамках исследования истории армянской естественнонаучной мысли, кроме общетеоретических и методологических проблем естествознания, рассматривались и фундаментальные вопросы математики, космологии, космографии, медицины, биологии, астрологии, астрономии, календароведения и т.д., а в рамках исследования социогуманитарной проблематики – и вопросы национальной идеологии, национальной интеллигенции, национального языка и национального просвещения.

Условно говоря, в качестве «первой философии» у профессора К. Мирумяна выступает его методологическая концепция исследования истории армянской национальной культуры, представленная в его работе «Культурная самобытность в контексте национального бытия. К формированию политической концепции культуры в Армении» (Ереван, 1994г.). В истории арменоведения отмеченная концепция оказалась первой свободной от чужеродных примесей методологической концепцией, в которой в качестве и исходного, и целевого выступает понятие «национальное бытие», а главной идеологемой – «политическая концепция культуры». Данная концепция вбирает в себя весь тот методологический инструментарий, который необходим для исследования истории всей ар-

мянской национальной духовной культуры и, в первую очередь, для историко-философских и философско-исторических исследований. Объясняется это тем, что лишь через положения рассматриваемой концепции становится возможным выявление, объяснение и оценка на протяжении веков решаемых духовной элитой нации необходимых для существования и развития армянской нации стратегических задач. Вне этой концепции многое в истории развития армянской духовной культуры остаётся необъяснимым. Кроме того, данная концепция является весьма злободневной в нашу переломную эпоху, вызвавшую к жизни острую необходимость в переосмыслении нациями мировоззренческих основ собственного бытия и определения на этой основе своих смысложизненных ориентиров.

Отмеченная концепция выстроена на следующих основополагающих принципах:

1. Культурно-историческое бытие каждой нации есть отражение как общеисторического, так и собственно национального начал. Происходящие в историческом бытии каждой нации культурные процессы в значительной степени обусловлены «конкретными историческими, политическими, экономическими, идеологическими, социокультурными факторами, а также внутренней, духовной потенцией народа. Именно комплекс этих факторов, их сопряженность, гармония и определяет “лицо” нации в истории цивилизации...» [2].

2. Культура каждого народа – неотъемлемый компонент его исторического и национального бытия. Ее состояние обуславливается наличием или отсутствием государственности, степенью политической

независимости, социально-экономической структурой, политической системой «и – что очень важно – местом культуры в политической программе или идеологии власти, функциональной ролью, отводимой ей» [3].

3. В истории отдельных народов культурный фактор играл идеологические, политические и иные функции, восполняя их пробел в жизни народа, т.е. приобретал «компенсаторную» функцию. При этом имеется в виду сознательное акцентирование «культурного начала, возведенного в ранг государственной, а в условиях отсутствия государственности и политической независимости – национальной политики» [4].

4. «Компенсаторную» функцию исполняет культура тех народов, которые утратили свою государственность и политическую независимость, «но вместе с тем обладают мощной внутренней энергией, способной не только компенсировать отсутствие независимости, но и создавать (а не только компенсировать) культурные ценности, обогащая своими достижениями сокровищницу мировой культуры. В данном случае речь идёт о политической концепции культуры, а не о культурной политике или политике в области культуры. Создать подобную концепцию, а тем более реализовать на практике может народ, находящийся на определённом уровне социокультурного и политического развития, имеющий дифференцированные уже формы социального и национального сознания» [5].

Во все перечисленные выше положения методологической концепции профессора К. Мирумяна вписан смысловой тре-

угольник «нация-культура-национальное бытие», в силовом поле которого, собственно, и «легитимируется» идеологема «политическая концепция культуры».

Вся дальнейшая творческая деятельность профессора К. Мирумяна осуществлялась в свете этой концепции, хотя её отдельные положения отшлифовывались, уточнялись, углублялись, обогащались в монографиях, во вступительных статьях и предисловиях к книгам как научного, так и учебного характера, а также в обширных статьях. Особенно значимыми в этом смысле являются введения к таким работам, как «История политической науки. Эпоха античности». Часть I (Ереван, 2004), «Антология армянской педагогической мысли. С древнейших времен до XVIII века» (Ереван, 2019) и «Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития» (Ереван, 2021).

Так, во введении к работе «История политической науки. Эпоха античности», рассуждая о методологических основаниях историко-политических исследований, профессор К. Мирумян отмечает: «Вследствие радикальных политических сдвигов, распада советской системы и появления постсоветских государств произошел отказ от “единственно научной” марксистской методологии и идеологии как форм идейно-теоретического обоснования советской политической системы и её системы ценностей» [6]. Правомерно отказывая западным концепциям в праве быть использованными в постсоветской исследовательской практике в силу того, что они «были созданы на иной историко-культурной, социально-политической и правовой основе или исходят из общих абстрактных принципов», а потому отражают «западный путь

общественно-политического развития, западные традиции политико-правовой мысли», автор полагает, что «их механическое проецирование на историю конкретного, особенно не европейского народа, требует множества оговорок, привязок и часто приводит к нивелировке не только принципов, но и специфики самой политической мысли» [7]. Поэтому народ, «обладающий зрелой политической мыслью, должен иметь собственную методологическую концепцию, собственное понимание истории политической науки. Это соображение отнюдь не исключает, а, скорее, наоборот, предполагает основательное знание существующих методологических концепций, но не в качестве заданных, исходных когнитивных (познавательных) инвариантов, а в качестве исследовательских ориентиров, которые должны постоянно проверяться и «сверяться» в ходе исследования» [8]. В контексте сказанного считаю необходимым подчеркнуть, что имеется в виду даже не настоящая потребность создания методологической концепции исследования истории национальных духовных культур, а собственная методология исследования политической мысли греко-римского мира. Таким образом утверждается вполне «легитимное» право каждого исследователя (как представителя определенной национальности) на собственное «прочтение» истории политической мысли, да и не только своей. Данное положение должно стать стратегической познавательной установкой для всех арменоведов нашего переломного во всех отношениях времени.

С другой стороны, работа формально названа пособием, но, в нарушение традиции написания учебных пособий, она на-

писана по принципам изложения научной (монографической) работы. В качестве аргумента в пользу моего утверждения может служить хотя бы тот факт, что, кроме освещения процесса формирования и развития политических идей и теорий в эпоху Античности, что является прерогативой учебного пособия, автор важное место отводит выявлению специфики развития политического мышления на различных этапах его развития. А это уже относится к требованиям, предъявляемым к монографиям.

В работе «Антология армянской педагогической мысли. С древнейших времен до XVIII века» впервые представлена систематическая документальная история армянской школы и педагогической мысли с древнейших времен до XVIII в., то есть наименее изученного в историко-педагогическом ракурсе периода. Как отмечает сам автор, в книге представлены документы древнейшего периода истории армянской культуры (мифы, эпос, фольклор), а также отрывки просветительно-педагогического характера из произведений армянских философов, мыслителей, педагогов, правоведов, историков, политических и духовных деятелей нации. Значительная часть представленных первоисточников переведена (самим автором) с древнеармянского языка на русский впервые.

С точки зрения поставленной в названии моей статьи проблемы важно отметить, что в рассматриваемой работе педагогические теории и концепции представлены в контексте развития философской науки – национальной и античной (а впоследствии и европейской) как необходимой общетеоретической базы. Более того, подчеркнута (в рамках Средневековья) тесная

связь, взаимообусловленность научно-философского и педагогического знания, принципов систематизации и классификации армянской философской науки и структуры национальной образовательной системы и программ обучения [9]. Автор учитывает и то важнейшее обстоятельство, что функционирование «любого общества и государства зависит от налаженной системы школьной сети, образования и воспитания, формирующих морально-этический облик гражданина, идейно-политическую ориентацию и гражданскую позицию членов общества... формы реализации этих функций во многом зависят от того, какие задачи и цели государство ставит перед школьно-образовательной системой... Поэтому во многих педагогических учениях и теориях мы находим не только анализ и теоретические обобщения школьно-образовательных явлений и процессов, но зачастую и выход в область политики и идеологии. Более того, политические принципы и доктрины относительно школьно-образовательной сферы, не прошедшие теоретического осмысления и конкретизации в педагогической теории, трудно проводимы в жизнь. В этом смысле педагогические теории играют своего рода роль передаточного (связующего) звена от школьно-образовательной практики к политической идеологии и наоборот» [10]. Подчеркивая факт обеспечения педагогической теорией связи государственных и образовательных задач, автор тем самым выявляет логику соотношения государства, нации и школьно-образовательной системы, что, собственно говоря, возможно только на уровне философской рефлексии.

В исследовании «Армянская политическая мысль. Формирование и этапы раз-

вития» (Ереван, 2021), освещающем также одну из мало разработанных областей армянской национальной мысли, использована авторская методологическая концепция, благодаря чему многие политические процессы и учения были осмыслены и оценены в свете стратегических задач и целей армянской нации. Стержневой в данном труде является новаторская по существу идея автора о том, что армянские мыслители рассматривали культуру как стратегический ресурс нации, важнейший инструмент сохранения национальной идентичности, залог единства и сохранения нации. Заслуживает внимания и то, что развитие армянской политической мысли представлено в контексте развития мировой политической мысли, в частности, античной и западноевропейской, что дало возможность более адекватной оценки достижений национальной мысли.

В монографии впервые был поставлен и решен целый ряд взаимосвязанных задач:

1. Общая периодизация истории армянской политической мысли, выделение основных этапов ее формирования и развития до XVIII века.

2. Выявление стержневых идей и принципов армянской политической мысли, их концептуальных основ.

3. Определение уровня политического мышления армянских мыслителей, в том числе и соотносительности их мировоззренческих и идеологических установок с реальными политическими процессами и стоящими перед армянской нацией актуальными проблемами.

Отмеченное выше было осуществлено с авторских методологических позиций, представляющих собой, как уже было отмечено, серьезную оппозицию не только

западным ценностным и методологическим установкам, но и местным «новоделам». Профессор К. Мирумян весьма убедительно доказал, что западная политическая наука не является единственным источником ни политических знаний, ни методов политических исследований. Кроме того, политическая наука должна быть ориентирована главным образом не на формулирование и решение конкретных политических задач, а на политическую теорию и политическую философию.

Подобный подход позволил армянскому исследователю разграничить конкретно-исторический и теоретический уровни истории политической науки. Первый уровень «раскрывает историческую определенность, контекст эпохи, особенности политических концепций и теорий, их соотношенность с историческими, мировоззренческими, политическими и идеологическими доминантами эпохи, личной позицией и образом мышления конкретного политического мыслителя...». Второй уровень «выявляет более глубинные – философские, познавательные-сущностные основания политических теорий и концепций, исходные методологические принципы теоретико-политических построений, формы и модели политического мышления» [11].

На основании этого делается весьма важный вывод о том, что «история политической науки выступает как относительно самостоятельная система знаний и, одновременно, как теоретическая основа и источник современной политической науки» [12]. Главной задачей истории политической науки, в том числе и армянской, профессор К. Мирумян считает исследование именно теоретического уровня – процесса «становления и развития политического

мышления, политических учений и концепций. Конкретно-историческое же исследование способствует выявлению общего историко-политического контекста, необходимого для «адекватного осмысления теоретического среза», и в этом смысле выполняют хотя и важную, но тем не менее, вспомогательную роль. Сочетание этих двух исследовательских срезов – важная задача истории политической науки как научной дисциплины» [13]. Таким образом, профессор К. Мирумян формулирует являющийся ключевым для его методологии исследования истории армянской духовной культуры принцип органической связи философии и науки. Во все исторические периоды политическая мысль не только находилась под влиянием философии, но и представляла ее важнейшую часть: «Почти все выдающиеся философы прошлого... являлись одновременно авторами оригинальных политических теорий, а их философские изыскания, как правило, служили общетеоретическим и мировоззренческим основанием выдвигаемых политических концепций» [14].

Важной составляющей методологической концепции профессора К. Мирумяна является следующее положение: «Каждое новое поколение, каждая культурно-историческая эпоха, каждый народ на различных этапах своего исторического и национального бытия заново “перечитывает, осмысливает”, “переписывает” историю, как бы заново открывает для себя прошлое. Каждый народ периодически обращается к переосмыслению и переизложению духовно-культурных ценностей прошлого (в том числе и политических) с точки зрения новых норм и идеалов научности, новых мировоззренческих, социально-экономичес-

ких, политических и идеологических потребностей и запросов» [15]. В процитированном положении профессора К. Мирумяна, которое можно охарактеризовать как квинтэссенцию всего вышеизложенного относительно его трех рассмотренных трудов, подчеркнута наблюдаемая в истории научно-философской мысли важная закономерность. Данное обстоятельство само по себе весьма примечательно для оценки творческого наследия профессора К. Мирумяна. Однако, учитывая господствующую сегодня в армянском научном сообществе тягу к западным идеалам и нормам научного познания, подобный подход необходимо охарактеризовать и как вполне новаторский. С другой стороны, данное положение приобретает особую значимость и даже злободневность в наши дни, когда ломаются устои старого и обрисовываются контуры нового миропорядка. В этих условиях каждой нации, в том числе и армянской, необходимо вернуться к собственным истокам, а именно: к истории своей духовной культуры, в которой нашли отражение ее мировоззренческие ориентиры и смысложизненные установки и «прочитать» их в свете вставших перед ней задач. А задачи эти, прежде всего, духовно-нравственного порядка. Лишь обернувшись в сторону осмысления истоков и природы собственного бытия, нациям удастся выжить в возникающем на наших глазах новом мире и занять своё место в политическом сообществе наций. Именно на это ориентировано рассматриваемое положение (и не только это) профессора К. Мирумяна.

Возвращаясь к оценке методологической концепции профессора К. Мирумяна, отмечу, что в «снятом виде 2 отдельные ее

идеи присутствуют и в его многочисленных научных статьях. Особую ценность в этом плане сам профессор К. Мирумян придавал ряду работ, посвященных павликианскому движению и его идеологии («Павликианское движение в контексте национального бытия» – Армянская философия в системе духовной культуры, вып. 2, Ереван, 1995 (на арм. яз.); «Мировоззренческие основы павликианской идеологии» – Вестник общественных наук, Ереван, 1996, № 2, (на арм.яз.); «К вопросу о переоценке павликианского движения» – Историко-филологический журнал, Ереван, 1998, № 3 (на арм. яз.).

С другой стороны, обращаясь к каждой конкретной области научного знания, профессор К. Мирумян всегда выделял мировоззренческие и общетеоретические проблемы, не ограничиваясь лишь конкретным, эмпирическим научным материалом. Более того, сам эмпирический материал использовался им и как основание для теоретико-методологических построений, и как условие верификации последних. В этом я усматриваю продолжение линии Гегеля, не разграничивающего науку и мировоззрение (научное мировоззрение).

Как арменист, профессор К. Мирумян относится к третьему поколению исследователей истории армянской духовной культуры. Он начал свою научную деятельность еще в советское время, период господства марксистской идеологии, представляющей собой не что иное, как плод западной цивилизации, а не русской и уж тем более не армянской, рефлексию над западной моделью социально-экономического и политического развития, а не над советской моделью общежития или над программой строительства постсоветской Ар-

мении. И потому не вполне понятно наблюдаемое в постсоветский период огульное отрицание имеющей чисто западное происхождение марксистской методологии и идеологии. Если же учесть то обстоятельство, что марксистское мировоззрение, идеология и методология научного познания стали в одночасье и в Армении считаться инструментом создания тоталитарной политической системы, то вполне уместно привести весьма справедливый тезис профессора К. Мирумяна о том, что «богатейшая история человеческой мысли, в принципе, способна предоставить фактологический материал для обоснования практически любой политической теории или доктрины, начиная с тоталитарной и заканчивая “супер-демократической”» [16]. Тем не менее, марксистская методология справедливо отвергается им как не способствующая выявлению специфики армянской политической мысли, ее роли в развитии армянской политической культуры и осуществляемой в Армении политики.

Становление истории армянской философии, как арменоведческой и историко-философской дисциплины, начавшееся в 40–50 гг. прошлого столетия, ознаменовалось вычленением проблемного поля истории армянской философии, выявлением созданного на протяжении многих веков богатейшего философского наследия, самобытного характера философского мышления в Армении, а также обоснованием важности этого материала с точки зрения освещения мирового историко-философского процесса. На втором этапе формирования истории армянской философской мысли была значительно расширена исследовательская база, были опубликованы монографические работы, в которых анализи-

ровались философские взгляды отдельных персоналий, освещалось развитие армянской философии в отдельные культурно-исторические эпохи, а также социально-политическое, эстетическое, естественнонаучное и другие направления армянской философии. Профессор К. Мирумян продолжил заложенные его предшественниками, и, в частности, его Учителем Сеном Аревшатяном, традиции исследования армянской национальной мысли в рамках марксистской идеологии и методологии. Самым весомым вкладом в арменистику среди работ профессора К. Мирумяна этого периода является монография «Мировоззрение Ованеса Саркавага» – Ереван, 1984 (на арм. яз.), в которой впервые в арменоведении были осмыслены философские, естественнонаучные, эстетические, социально-политические взгляды видного армянского философа и ученого XI–XII вв. В этой, как и в опубликованных после этой монографии двух его монографиях «Становление естественнонаучной мысли в Армении» – Ереван, 1991 г. (на арм. яз.) и «Анания Ширакаци» – Ереван, 1998 г. (на арм. яз.); второе дополненное и переработанное издание – Ереван, 2012 г. (на арм. яз.), – впервые в арменистике выявлена специфика интерпретации фундаментальных проблем эпохи раннего армянского Средневековья, а также освещен процесс формирования натурфилософской и естественнонаучной мысли в Армении (V–VII вв.).

Образовавшийся в силу известных причин в начале 90-х гг. прошлого века мировоззренческий, идеологический и методологический вакуум стал быстро заполняться западными мировоззренческими, идеологическими и методологическими

установками, что грозило новым отчуждением, еще большим отчуждением (чем это имело место в период господства марксизма) от армянской национальной культуры, а через это и от интересов армянской национальной государственности. Угроза подобного отчуждения усиливалась и через ставший маркером Современности культ новизны, в силовом поле которого казалось парадоксальным обращение к историческому прошлому нации, в том числе и к истории ее научно-философской мысли. Однако по своему «внутреннему строю» история духовной культуры нации, а в ее границах и история научно-философской мысли, по существу, есть развертывание во времени созданных нацией в прошлом представлений о мире и о себе. Поэтому решение вставших перед нацией задач в настоящем и создание проекта ее будущего возможно лишь через осмысление и оценку ее культурного наследия. Понимание этой закономерности и породило у профессора К. Мирумяна идею создания методологической концепции исследования истории армянской духовной культуры, в которой был бы учтен весь спектр специфических особенностей культурно-исторического развития армянской нации. Тем самым он положил начало третьему этапу развития арменоведения, определив ее логику и вектор его дальнейшего развития.

Он инициировал издание двух научных серий, ответственным редактором которых также был он:

- Армянская философия в системе духовной культуры. Выпуски 1–5, Ереван, 1992–2003 (на арм. яз.).
- Армянские философы (на арм. яз.).

Если в первой серии были опубликованы статьи, в которых главным образом

научными сотрудниками руководимого им Отдела истории армянской философии Института философии и права НАН РА освещались и анализировались актуальные вопросы истории и методологии армянской философии, то во второй серии были опубликованы монографии, посвященные армянским мыслителям, мировоззрение которых не только впервые становилось предметом специального философского анализа, но и рассматривалось через призму новых, национально ориентированных методологических принципов исследования истории армянской национальной духовной культуры, не сопряженных ни с марксистской методологией, ни с какими-либо другими западными методологическими концепциями. Автором первой монографии серии «Анания Ширакаци», как уже было отмечено, стал сам профессор К. Мирумян. Пока еще последним томом этой серии является моя монография «Хорен Ашыгян» – Ереван, 2015 (на арм. яз.), в которой, хотя и в очередной раз была апробирована моя авторская концепция исследования армянской научно-философской мысли Нового времени (вторая половина XVIII века – первая половина XX века), но в качестве и исходной, и целевой мною также было использовано понятие «национальное бытие».

По сложившейся в научном сообществе традиции одним из ключевых факторов новизны исследования по праву считается введение в научный оборот новых первоисточников. Трудно переоценить значение этого фактора для оценки работы любого исследователя. Однако профессор К. Мирумян «преодолел» эту традицию и показал, что даже на давно известном исследовательском материале и без введения в

оборот нового материала не только можно выдвинуть новые идеи, сформулировать новые вопросы, но и построить принципиально новую методологическую концепцию, как это было сделано им в уже упомянутой программной работе «Культурная самобытность в контексте национального бытия. К формированию политической концепции культуры в Армении». Как указывает в аннотации к данной работе сам автор, в работе освещается ряд особенностей и закономерностей культурно-исторических процессов в Древней Армении в аспекте становления политической концепции культуры. В рамках небольшой по объёму работы ему удалось сформулировать принципиально важные с точки зрения становления методологии исследования истории армянской национальной духовной культуры два, на мой взгляд, фундаментальных концепта, разрушающих установленные в арменоведении методологические конструкции, не только не способствующие, но даже нарушающие «естественный» процесс исследования истории армянской национальной духовной культуры.

1. В истории мировой культуры имеются периоды, аккумулировавшие культурные традиции предшествующих эпох и доведшие их до определенного теоретического и художественного мышления и оказавшие существенное влияние на развитие того или иного типа теоретизирования или культуры (Античность, Возрождение, Просвещение и другие), со временем воспринимающиеся как мерило цивилизованности, критерий вклада, участия или соучастия народа в общем для человечества историко-культурном процессе. Следствием этого явилось стремление историков

науки и культуры создавать концепции национальных «античностей», «возрождений», «просвещений» и т.д., исходя из некоторых сугубо формальных признаков или хронологических факторов по образцу сложившихся в науке образцов без выявления реального содержания упомянутых понятий и отражаемых ими историко-культурных реалий. Стремление к обнаружению в национальных культурах подобных периодов является нежелательной и вредоносной реакцией на «европоцентризм», не только не способствующей реальному постижению подлинных смыслов культурного наследия наций, но и создающей разрушающий менталитет нации духовный климат как в научной среде, так и в социуме [17].

В дополнение к сказанному профессором К. Мирумяном отмечу, что в арменоведении и поныне циркулирует, правда, не очень активно и не всегда явно, целый пласт таких европоцентристских исследований. Сегодня главенствующее место в «арменоведческих» исследованиях занимают уже глобалистские концепты и концепции, которые стремительно и весьма агрессивно проникли в поле родной культуры и стали использоваться в качестве методологического, идеологического и мировоззренческого основания исследований в области истории армянской национальной духовной культуры. Нивелировав всю специфику историко-культурного бытия армянской нации, этот подход породил кризис арменоведения, ставший выражением радикального жизненного кризиса всего армянства. В течение последних 30 лет этот кризис постоянно воспроизводится в современной армянской культуре, в том числе и культуре политической, тем самым

поставив на карту само существование армянской государственности. Вопрос в том, что государственность является производной от нации, а не наоборот. Именно самосознание нации порождает как саму идею нации, так и делает возможной ее реализацию. Самосознание нации является той основой общего строя духовной культуры нации, которая обеспечивает осмысление нацией единства своего бытия и жизнеспособность культурных начал (религия, искусство, философия, наука) национального бытия [18]. Самосознание нации, таким образом, является ее иммунитетом, при ослаблении и разрушении которого ставится под вопрос не только существование национального государства, но, собственно, и существование самой нации. Это историческая закономерность, не единожды подтвержденная историей народов мира, в том числе и армянского.

Предваряя возражения возможных оппонентов, не удовлетворённых отмеченными выше доводами, и убежденных в том, что любая культура, в том числе и армянская, не могла развиваться лишь за счет своих внутренних ресурсов и время от времени нуждалась в заимствованиях, что подтверждается всей историей развития армянской культуры, и что современность тоже должна вписываться в эту историческую закономерность, считаю необходимым в дополнение к сказанному подчеркнуть следующее.

Осуществленная в Армении непосредственно после создания Месропом Маштоцем армянских писем переводческая деятельность преследовала цель создания необходимой для укрепления позиций Армянской Апостольской Святой церкви национально-церковной литерату-

ры, и хотя бы потому не представляла собой распространенные в «арменоведческих» исследованиях слабые копии западных концептов и теорий. Переводная литература способствовала формированию армянской христианской философии, кристаллизации характерных для той эпохи идей и понятий, а на этой основе – зарождению армянской терминологии, а не наблюдаемому в современной Армении засилью импортированных понятий и терминов. Благодаря деятельности инициированной Месропом Маштоцем школы переводчиков был создан богатый мыслительный и категориально-понятийный фундамент, сделавший возможным появление первых оригинальных трудов, отражающих тот идеологический фундамент, на котором выстраивалась духовная жизнь армянского народа в тот исторический период [19]. В отличие от того периода, современные западные идеологические, политические и ценностные клише служат в нашем исследовательском пространстве ориентиром не только для осуществления научно-познавательной деятельности и ее оценки, но и инструкцией для принятия политических решений.

Рождение грекофильства в Армении обусловлено необходимостью развития армянской философской науки для идеологического противостояния новой оппозиции христианской доктрины – имеющему политико-идеологический характер халкидонскому расколу. По существу, грекофильство в Армении было рефлексией над изменившимися идеологическими основаниями духовной жизни Армении. По моему глубокому убеждению, грекофильство в Армении было призвано решить две взаимосвязанные задачи:

1. Поднять армянскую культуру на уровень достижений греческой культуры с целью обеспечения равноправного «диалога» двух культур.

2. На основе рефлексии над греческой культурой сформировать осознание природы собственной духовной культуры [20].

Только через решение этих задач стала бы возможной идеологическая оппозиция духовной элиты армянской нации «халкидонитам».

Подобная модель решения национальных задач была использована и в период деятельности Гладзоро-Татевской школы. Философское наследие представителей этой школы являет собой одну из вершин развития армянской философской мысли и успешный опыт идейного противостояния католическим проповедникам. Иоанн Воротнеци и Григор Татеваци не только «национализировали» философское наследие унитаров, но и использовали его в качестве мощного инструмента преодоления церковно-политических устремлений Рима. Творческая деятельность и философское наследие представителей Гладзоро-Татевской школы является очередным шагом в реализации в новых историко-культурных условиях «сформулированной» еще на заре христианизации Армении политической концепции культуры, продолжением заложенных в эпоху раннего армянского Средневековья представителями греко-фильской школы традиций и вместе с тем прочным основанием для борьбы с реанимировавшей в духовной атмосфере Западной Армении XIX в. католической парадигмой [21].

Вышесказанное является ещё одним аргументом в подтверждение мысли профессора К. Мирумяна о том, что «любая

нация намного лучше и глубже усваивает культурные ценности других народов, когда обладает прочной собственной национально-культурной ценностной системой, развитым культурным сознанием и самосознанием, через призму которой и на базе которой творчески, а не слепо усваивает и развивает ценности, считающиеся или действительно являющиеся общечеловеческими» [22]. Развивая логику профессора К. Мирумяна, считаю необходимым акцентировать внимание на том, что нет и никогда не существовало того, что называется «общечеловеческими ценностями». Реальное содержание данного понятия, как и многое в современном мире, изменено. После развала Советского Союза этим понятием стали обозначать все то, что рождается на Западе и подаётся остальному миру как императив. Между тем «общечеловеческая ценность» – это созданная на ниве культуры определенной нации ценность, в силу своей абсолютной целостности приобретающая значимость для всего человечества (наследие Григора Нарекаци).

В свете сказанного возникает вопрос: какие национально ориентированные задачи были поставлены и разрешены в течение последних 30 лет при помощи многочисленных чужеродных концепций? Ответ однозначно отрицательный.

2. В силу специфики армянского национального бытия в истории армянского народа культурный фактор играл и политико-идеологические функции. В данном случае имеется в виду сознательное акцентирование культурного начала, возведённого в ранг государственной, а в условиях отсутствия национальной государственности и политической независимости – национальной политики. И речь здесь идёт о

политической концепции культуры, а не о культурной политике или политике в области культуры [23]. Этот концепт стал идейным и идеологическим стержнем всех исследований профессора К. Мирумяна, опубликованных после его книги «Культурная самобытность в контексте национального бытия. К вопросу о политической концепции культуры в Армении». Исключением не является и написанный им в соавторстве с академиком С. Аревшатыаном фундаментальный труд «История армянской средневековой философии. Древний период и раннее средневековье». Часть I – Св. Эчмиадзин, 2014 (на арм. яз.).

Считаю необходимым отметить ещё один новаторский подход в творческом наследии профессора К. Мирумяна. Не имея под рукой ни одного политического или юридического документа эпохи правления армянского царя Тиграна II Великого (история не сохранила эти документы для нас, если таковые и были), К. Мирумян выявил политико-идеологический и национально-культурный смысл проводимой Тиграном II Великим внутренней политики. Используя лишь общеизвестный по эпохе Тиграна II Великого исторический материал, К. Мирумян осуществил реконструкцию внутренней политики последнего, что позволило ему сформулировать «созданную и реализованную» армянским царем политическую концепцию культуры. Эта реконструкция впервые была осуществлена им в книге «Культурная самобытность в контексте национального бытия. К вопросу о политической концепции культуры в Армении», а в дальнейшем использована им в своих различных исследованиях, в том числе и в статье «Армян-

ская школа Арцаха в 5–18 вв.» – Образование в Арцахе 405–2005, Ереван, «Антарес», 2005).

По тому же принципу была реконструирована политическая концепция культуры эпохи раннего армянского Средневековья, относящаяся к принятию христианства в Армении армянским царем Трдатом III Великим и созданию Месропом Маштоцем армянских письмен. Только в этом случае речь идет о выделении и подчеркивании особой значимости политического фактора в указанных процессах. Более того, принятие христианства в Армении и создание армянских письмен и, как следствие – богатейшей христианской письменной литературы, было охарактеризовано профессором К. Мирумяном как осуществленный политической и духовной элитой армянской нации вполне осознанный политический акт.

Таким образом, творческое наследие профессора К. Мирумяна представляет собой органический синтез традиционных и новаторских принципов исследования истории армянской национальной духовной культуры. Это позволило ему представить армянскую национальную духовную культуру как «двухслойную» по своей внутренней структуре конструкцию, а именно: как специфическую форму самосознания нации и инструмент ее духовной самозащиты. В общем и целом, творческое наследие профессора К. Мирумяна можно охарактеризовать как философски отрефлектированную стратегическую программу выживания и духовного подъема армянской нации (как духовной сущности) в современных условиях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богомолов А.С., Ойзерман Т.И. Основы теории историко-философского процесса, М.: Изд-во «Наука», 1983. С. 46.
2. Мирумян Карлен. Культурная самобытность в контексте национального бытия. К формированию политической концепции культуры в Армении. Ер.: Изд-во «Звартноц», 1994. С. 7.
3. Там же. С.8.
4. Там же. СС. 8–9.
5. Там же. С.9.
6. Мирумян К.А. История политической науки. Эпоха античности. Часть I, Ер.: Изд-во РАУ, 2004. С. 15.
7. Там же. СС. 15–16.
8. Там же. С. 16.
9. Мирумян К.А. Антология армянской педагогической мысли. С древнейших времен до VIII века, Ер., 2019. СС. 6–7.
10. Там же. С.15.
11. Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития, Ер.: Изд-во РАУ, 2021. С.10.
12. Там же. С.11.
13. Там же. С.12.
14. Там же. СС. 12–13.
15. Там же. С.13.
16. Там же. С.18.
17. Мирумян Карлен. Культурная самобытность в контексте национального бытия. К вопросу о политической концепции культуры в Армении. Ер.: Изд-во «Звартноц», 1994. СС. 11–12.
18. Միրումյան Ռիմա. Սեն Արեվշատյանի պատմափիլիսոփայական հայեցակարգի մեթոդաբանական տեսանկյունները/Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշայության համակարգում: Պրակ հինգերորդ, Եր., «Նոյյան տապան» հրատ., 2003: Էջ 12:
19. Там же. СС. 13–14.
20. Там же. СС.18–19.
21. Տմ.: Միրումյան Ռիմա, Գլաձոր. Տաթևյան դպրոցի փիլիսոփայական ժառանգությունը որպես Հայ Առաքելական եկեղեցու ինքնագլխության ամրապնդման հիմք (փիլիսոփայաբանական տեսանկյուն) / Սեն Արեվշատյան 90: Ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի ծննդյան իննսունամյակին նվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի նյութեր (2223 մայիս, 2019թ.), Եր., Մատենադարան, 2020: Էջ. 164–172:
22. Мирумян К.А. «Встреча культур» и проблема национальной идентичности/ Ազգային ինքնության հիմնահարցերը արդի համաշխարհայնացման պայմաններում: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (3–4 նոյեմբերի 2017թ.), Եր., ՀՌՀ հրատ., 2017: Էջ 90:
23. Мирумян Карлен. Культурная самобытность в контексте национального бытия. К вопросу о политической концепции культуры в Армении. Ер.: Изд-во «Звартноц», 1994. СС. 8–9.

**KARLEN MIRUMYAN: ARMENIAN PHILOSOPHER
OF THE TURN OF THE 20TH-21-st CENTURIES
(TRADITIONALIST AND INNOVATOR)**

R. Mirumyan

ABSTRACT

In the article the author analyzes and evaluates the creative heritage of Professor Karlen Mirumyan, a prominent Armenian philosopher of the turn of the 20th–21st centuries, whose fundamental works are not only marked the beginning of a separate (third) stage in the study of the history of Armenian philosophical thought, but also predetermined the logic and a vector for the further development of both historical-philosophical and philosophical-historical research, as well as Armenian studies in general. The article postulates and substantiates the thesis that the methodological concept of studying the history of the Armenian national spiritual culture developed by K. Mirumyan and used in his numerous works has become an ideological, worldview and methodological “shield” on the way of different foreign and, in fact, Western-centric ideological, worldview and methodological concepts and conceptions, which since the beginning of the 90-s of the 20-th century have filled the entire space of Armenian studies.

The creative heritage of K. Mirumyan is characterized as a quite successful in the study of the history of the Armenian national spiritual culture through the definition and understanding of the strategic tasks and priorities of the Armenian nation at different stages of its historical existence. That is why it is assumed that the concept of “national existence” is used as both the initial and the target in this methodological concept, and as the main ideologeme is proposed the “political concept of culture”.

The most important achievement of Professor K. Mirumyan is considered the continuation of the best traditions of both world and Armenian historical-philosophical and philosophical-historical researches. At the same time, his creative activity is evaluated as innovative, in which a new and, in fact, nation-centric approach to various areas of scientific knowledge (natural science, pedagogy, political science, etc.) has been implemented. Thus, in the creative heritage of Professor K. Mirumyan are restored the lost essential connection between philosophy and science and the defining role of philosophy (in all functions that philosophy, as a reflection on national culture by its nature, performs in the space of the historical existence of each nation and which are reflected in all forms of its cultural creativity – worldview, cognitive, ideological and methodological) in scientific knowledge.

So, the main conclusions of the article are the following two theses:

1. The creative heritage of Professor K. Mirumyan is a harmonious synthesis of traditionalism and innovation, which accumulates the best achievements of Armenian studies and his own innovative approaches to the study of the history of Armenian spiritual culture.
2. The most important result of the works of Professor K. Mirumyan is his definition of the Armenian national spiritual culture as the highest form of self-consciousness and an instrument of self-defense of the Armenian nation throughout its historical existence.

Keywords: national existence, culture as a strategic resource of the nation, methodological concept of the study of the history of the Armenian national culture, Karlen Mirumyan, Marxist methodology and ideology, globalist methodology and ideology, the relationship between science and philosophy, the political concept of culture, the spiritual program of the nation, traditions and innovation in scientific and philosophical cognition.

**ՀԱՅ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԽՈՆՋ ՄՇԱԿԸ. ԿԱՌԼԵՆ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ (1952–2022)**

Շ. Անանյան

փիլիս. գ. թ.

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարան

shaheananyan@gmail.com

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Պրոֆեսոր, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր Կառլեն Միրումյանի հիշատակին նվիրված սույն հոդվածի նպատակն է վերհանել հայ փիլիսոփայության պատմության ուսումնասիրության ոլորտում պրոֆեսոր Միրումյանի ներդրած տեսական-մեթոդաբանական նորարարությունները: Մասնավոր անդրադարձ է կատարվում պրոֆեսորի կողմից մշակված «ազգային կեցություն» հասկացությանը՝ որպես հայ փիլիսոփայության պատմության հետազոտության հեռանկարային մեթոդակարգի:

Հիմնաբառեր՝ հայ փիլիսոփայության պատմություն, ազգային կեցություն, ազգային գիտակցություն, մարքսիստական մեթոդաբանություն, հոգևոր մշակույթ, ազգային ինքնագիտակցություն:

1. Հայ փիլիսոփայության պատմությունն ընդունված կարգով այսօր համարվում է հայագիտության համեմատաբար երիտասարդ ճյուղերից մեկը: Հաշվի առնելով հանդերձ ԺԹ դարավերջին ու Ի դարասկզբին եվրոպական, մասնավորապես գերմանական համալսարաններում ուսանած հայ գիտնականների՝ հայ փիլիսոփայության պատմությանը նվիրված որոշ դրվագային հետազոտությունները՝ կարող ենք նշել, որ հայ փիլիսոփայության պատմությունն իբրև գիտություն կամ գիտաճյուղ ձևավորվել է Սովետական Հայաստանում, անցած դարի 40-50-ական թվականներին:

Ինչպես իրավամբ նկատել է պրոֆեսոր Կառլեն Միրումյանը, ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի ծննդյան 85-ամյակի առիթով գրված իր հոդվածում՝ «այդ ժամանակաշրջանում հետազոտման-մեթոդաբանական զինանոցը պայմանավորված էր տիրապետող մարքս-լենինյան գաղափարախոսությամբ: Այդուհանդերձ, հիմնական գիտական և ազգային խնդիրը լուծված էր՝ հայոց փիլիսոփայության պատմությունը հանդես եկավ որպես գիտափիլիսոփայական գիտելիքի ինքնուրույն բնագավառ» [1]: Հայ փիլիսոփայության պատմության ուսումնասիրության երկ-

րորդ փուլում ակտիվորեն սկսեցին հրատարակվել հայ միջնադարյան փիլիսոփայական բնագրերը, մյուս կողմից՝ դրանց հետազոտությունը և թարգմանությունն օտար լեզուներով: Զարգացման այս նոր փուլի ժամանակագրական սահմանումն այդքան էլ հստակ չէ. պետք է հաշվի առնել, որ, չնայած տիրապետող մարքսիստ-լենինյան մեթոդաբանական ճնշման վերացմանը 1990-ականների սկզբին, հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության ուսումնասիրության նոր փուլ չձևավորվեց: Նկատի ունենք հիմնականում նոր մեթոդաբանության ու նոր հայեցակարգի բացակայությունը:

Պրոֆեսոր Կառլեն Միրումյանի գիտական գործունեությունն սկզբնավորվել ու զարգացել է հենց այս երկրորդ փուլում, երբ «Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը» իր մենագրությամբ (Երևան, 1984) նա ուղենշեց հայոց իմաստասիրական լայն դաշտի հետազոտության իր ապագա ծրագրերը...Այս մենագրության մեջ արդեն դրսևորվեց միրումյանական կարևոր ու հետաքրքիր մի մոտեցում. Հովհաննես Սարկավազի գիտափիլիսոփայական ժառանգության հարցում որդեգրվեց, պատմատեսականի կողքին, նաև պատմահամեմատական վերլուծությունը, այսինքն՝ «ականավոր հայ իմաստասերների տեղը որոշել ինչպես հայ, այնպես էլ համաշխարհային տեսական մտքի զարգացման մեջ» [2]: Ընդ որում, այս մոտեցումն արտահայտվեց նաև հետագայի նրա մի քանի աշխատություններում [3]:

2. Իմ համեստ կարծիքով՝ պրոֆեսոր Միրումյանի անուրանալի և նորարարա-

կան ներդրումը Հայ փիլիսոփայության պատմության ուսումնասիրության վերաբերյալ նրա մեթոդաբանական դիտարկումների ամբողջությունն էր, որը հատկապես զգալի էր վերջին շրջանի նրա երկերում: Անվերջ պրպտումները, կրոնափիլիսոփայության ու պատմության, աստվածաբանության և փիլիսոփայության համադրումների փորձերը կարծես նախկինում ձևակերպված միրումյանական մտքերի անընդհատ հղկման գործընթաց լինեին: Այդպիսի մի երևույթ է Ս. Արևշատյանի հեղինակակցությամբ բարձրագույն աստվածաբանական կրթական հաստատությունների համար պատրաստված «Հայ միջնադարյան փիլիսոփայություն. մաս Ա. Հին շրջան և վաղ միջնադար» (Սուրբ Էջմիածին, 2014) ձեռնարկի առաջաբանը, որտեղ նա, ըստ էության, զարգացրել ու տեսական մշակումների է ենթարկել «Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում» երկու ժողովածուներում հրատարակած իր տեսական-մեթոդաբանական հոդվածների դրույթները [4]:

Պրոֆեսոր Միրումյանը, նախկինում էլ բազմաթիվ հոդվածներով ու մենագրություններով վերհանելով հայ միջնադարյան առանձին փիլիսոփաների ու մտածողների հայացքները, 1990-ականներից հատկապես սկսեց լրջորեն զբաղվել հայ փիլիսոփայական մտքի ուսումնասիրության նոր մեթոդաբանության մշակմամբ: Եվ դա հասկանալի էր օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ մի քանի պատճառներով:

Սովետական կարգերի օրոք փիլիսոփայական ժառանգությունը ներկայաց-

վում էր մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարախոսության լույսի ներքո, լուսաբանվում էր դասակարգային պայքարի, իդեալիզմի և մատերիալիզմի հակադրության բացահայտմամբ: Խորհրդային իշխանության փլուզումով իր տրամաբանական վախճանին հասավ նաև գիտության հանդեպ անողորմ հավատաքննիչի դերն ստանձնած մարքսիզմ-լենինիզմի համահարթեցնող մտածողությունը: Սակայն յոթ տասնամյակից ավելի գիտահետազոտական փորձ կուտակած հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության ուսումնասիրության գիտությունը կանգնեց նոր, ազգային անկախ պետականության պայմաններում գաղափարական ու մեթոդաբանական համակարգ մշակելու խնդրի առաջ: Պետք է նշել, որ այս հարցին տրված միրումյանական պատասխանն այդքան էլ միանշանակ չէ: Նախ՝ Միրումյանն ընդունում էր, որ մարքսիզմը, կամ ավելի ճիշտ՝ Մարքսի ուսմունքը «բազմաթիվ մեքենայությունների, գաղափարախոսական կանխադրություններին ենթարկվելու հետևանքով» [5] կորցրել է առանցքային ու էական գրեթե ամեն բան: Եվ այդ առումով դեռ անհրաժեշտ է նորովի բացահայտել ու հիմնավորել մարքսիզմի իրական տեղը փիլիսոփայության մեջ, ի մի բերել ու հայացնել Մարքսի ու նրա փիլիսոփայական համակարգի վերաբերյալ հատկապես արևելաեվրոպական ու արևմտաեվրոպական գիտնականների ձեռքբերումները և ուսումնասիրությունները: Եվ Միրումյանը տրամաբանական հարցադրումով շեշտում է. «Մենք հեշտությամբ հրաժարվեցինք հին՝ մարքսիստական մեթոդաբանությունից... սա-

կայն նորը դեռևս չկա, չի ստեղծվել և մոտ ապագայում չի էլ նախատեսվում» [6]:

Տեսական-մեթոդաբանական այս բացը Կառլեն Միրումյանը լցրեց իր մշակած հետաքրքիր հայեցակարգով: «Ազգային կեցություն» հասկացությունը [7], որն առաջին անգամ տեսական ամբողջական հիմնավորմամբ շեշտադրեց հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության միրումյանական ընկալումը, հասարակական ու հոգևոր կեցությունների համադրում է՝ չնայած Միրումյանն ինքն այդ տեսական-մեթոդաբանական մոտեցումն անվանում է «աշխատանքային տարբերակ» [8]: «Ազգային կեցություն» [9] առանցքային հասկացության շուրջ սահմանվում են նաև ազգային գիտակցությունը՝ իբրև ազգային կեցության արտացոլում, ազգային գաղափարախոսությունը՝ որպես ազգային կեցության վերաբերյալ շատ թե քիչ ամբողջական հայացքների ու գաղափարների համակարգ, և ազգային միտքը՝ իբրև ազգային կեցության տեսական-տրամաբանական վերլուծություն և իմաստավորում [10]: Ազգային կեցությունը թե՛ առկա, ելակետային և թե՛ նպատակաբանական՝ *թեղեղողոցիական* իրողություն է: Իսկ ինչպե՞ս կարելի է կիրառել «ազգային կեցություն» հասկացությունը հայ փիլիսոփայական մտքի ուսումնասիրության համար, ի՞նչ հնարավորություններ ու հեռանկարներ է այն տալիս մեր օրերի հայագետներին և հայ փիլիսոփայական մտքի հետազոտողներին:

Ազգային կեցության առկա ու նպատակային արտահայտումների միջև են ազգային հոգեկանը, ազգային գիտակցու-

թյունը և ազգային ինքնագիտակցությունը, որոնցից վերջին երկուսն են ծնունդ տալիս գիտակցության ու մտածողության հետևյալ ձևերին՝ բարոյագիտակցություն, գեղարվեստական գիտակցություն, կրոնական գիտակցություն, իրավական գիտակցություն, քաղաքական գիտակցություն, պատմական գիտակցություն, իսկ այնուհետև՝ պատմության, քաղաքականության, իրավունքի, բարոյականության, արվեստի ու կրոնի փիլիսոփայություններ: Հետևաբար, միրումյանական այս հայեցակարգի համաձայն՝ ազգային կեցությունը պայմանավորում է փիլիսոփայության կամ փիլիսոփայական մտածողության ծնունդն ազգային գիտակցությունից: Այս առումով պրոֆեսոր Միրումյանի մշակած հայեցակարգը սերտ նմանություններ է արտահայտում գիտակցության փիլիսոփայության դուալիստական տեսությունների հետ, երբ հոգևոր ու նյութական հատկությունները փոխադարձ հարաբերության և առնչակցության մեջ են [11]:

Խոսքը մասնավորապես չեզոք մոնիստական դուալիզմի տեսության մասին է: Բայց միրումյանական մոտեցումն այստեղ էլ է դրսևորում իր ինքնատիպությունը. ընդունելով հանդերձ նյութական և հոգևոր հատկությունների փոխհարաբերությունը՝ Միրումյանն այնուամենայնիվ նշում է. «...գիտափիլիսոփայական գիտելիքի զարգացումը պետք է դիտել որպես «կոգնիտիվ» (ճանաչողական) և սոցիոմշակութային գործոնների ներքուստ հակասական փոխներգործություն» [12]: Այս հակասականությունը պայմանավորված է Մի-

րումյանի այն համոզմամբ, որ պատմական անցյալը երբեք չի ներկայանում «մաքուր», զտված տեսքով, և ուրեմն անընդհատ կարիք է առաջանում մեկնությունների ու մեկնաբանությունների: Դա նշանակում է, որ միշտ էլ առաջանալու են հակասական փոխներգործություններ, որոնք էլ իրենց հերթին, ըստ տվյալ ժամանակաշրջանի պատմամշակութային և կրոնական ընկալումների, պայմանավորելու են փիլիսոփայական գիտելիքի զարգացումը:

Ընդհանուր առմամբ, պետք է արձանագրել, որ պրոֆեսոր Կառլեն Միրումյանի ներդրած անուրանալի ավանդը հայ փիլիսոփայական մտքի ուսումնասիրության ոլորտում կենտրոնանում է հիմնականում երկու հարցերի կամ հիմնախնդիրների շուրջ.

1. սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրություն, այսինքն՝ հայ առանձին փիլիսոփաների աշխարհայացքների և նրանց երկերի պատմահամեմատական, պատմատեսական ու տեքստային քննություն,

2. հայ փիլիսոփայական մտքի ուսումնասիրության նոր տեսական-մեթոդաբանական մոտեցման մշակում, որը կոչված է «լրացնել իմացաբանական ընթացքի ճանաչողական թերությունները» [13]:

Այս երկու կետերի միջակայքում ծավալվող նրա գիտական գործունեությունն ընդգրկում է հայոց փիլիսոփայության պատմության բնագավառի ուսումնասիրության հիմնական ուղղությունների մեծ մասը.

1. հայ փիլիսոփայական ու բնափիլիսոփայական մտքի պատմության ուսումնասիրություն,
2. առանձին հայ փիլիսոփաների հայացքների վերլուծություն,
3. առանձին պատմամշակութային ժամանակաշրջանների վերլուծություն,
4. հայ քաղաքական ու մանկավարժական մտքի պատմության ուսումնասիրություն,
5. հայ փիլիսոփայական մտքի պատմության ուսումնասիրության տեսական-մեթոդաբանական հայեցակարգերի մշակում:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանը և հայոց փիլիսոփայության պատմության ձևավորումը», Պատմա-բանասիրական հանդես 1 (2013): էջ 229:
2. Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը, Եր., 1984: էջ 11:
3. Տես, օրինակ, Անտիկ փիլիսոփայության ակնարկ, Եր., 1999, էջ 116–119; Քաղաքական ուսմունքների պատմություն, Եր., 2006, էջ. 207–265, 436–446:
4. Փիլիսոփայապատմական հետազոտությունների մեթոդաբանական խնդիրների շուրջ», էջ 49–65, «Գիտափիլիսոփայական մտքի դետերմինացիայի խնդիրը միջնադարյան Հայաստանում», էջ. 96–133// *Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում*, Եր., 1992; «Փիլիսոփայապատմական հետազոտությունների մեթոդաբանական հիմնավորման շուրջ» (Ս. Արևշատյանի հեղինակակցությամբ), էջ. 4–16, «Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին (հարցադրման կարգով)», էջ. 16–48 // *Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում 2*, Եր., 1995:
5. «Փիլիսոփայա-պատմական հետազոտությունների մեթոդաբանական հիմնավորման շուրջ», էջ 49:
6. Տես անդ, էջ 50:
7. Տես «Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին (հարցադրման կարգով)», էջ 38:
8. Տես անդ, էջ 38–39:
9. «Ազգային կեցությունը նյութական ու հոգևոր գոյացումների ամբողջությունն է, որոնք կազմում են ազգի գոյատևման և գործառնության հիմքը», անդ, էջ 38:
10. Տես անդ, էջ. 38–43:
11. *Van Gulick, Robert*, Consciousness, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022 Edition), *Edward N. Zalta & Uri Nodelman* (eds.), forthcoming URL = <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/consciousness/> (12/12/2022թ. դրությամբ):
12. Հայ միջնադարյան փիլիսոփայություն: էջ 11:
13. Տես անդ, էջ 29:

**НЕУТОМИМЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ
АРМЯНСКОЙ ФИЛОСОФСКОЙ МЫСЛИ. КАРЛЕН МИРУМЯН**

Ш. Ананян

АННОТАЦИЯ

Настоящая статья, посвященная вечной памяти профессора Карлена Мирумьяна, имеет целью осветить основные новаторские положения, разработанные покойным профессором Мирумьяном в исследованиях армянской средневековой философской мысли. Очерчен вклад Карлена Мирумьяна в изучение истории армянской средневековой философии по его историко-методическим исследованиям. Особый акцент был сделан на понятии «национальная самобытность», которое сыграло ключевую роль в мировоззрении профессора Мирумьяна.

Ключевые слова: история армянской философии, национальная самобытность, национальное сознание, марксистская методология, духовная культура, национальное самосознание.

**INTIRETE RESEARCHER OF THE HISTORY OF ARMENIAN PHILOSOPHICAL
THOUGHT. KARLEN MIRUMYAN**

Sh. Ananyan

ABSTRACT

The present article, dedicated to the eternal memory of Professor Karlen Mirumyan, aims at highlighting the main innovative points which were developed by late Professor Mirumyan in the studies of the Armenian medieval philosophical thought. The input in the study of the history of Armenian medieval philosophy by Karlen Mirumyan is outlined according to his historical and methodological studies. A special accent was made on the notion of “national being”, a term which played a key role in the worldview of Professor Mirumyan.

Keywords: history of Armenian philosophy, national being, national consciousness, Marxist methodology, spiritual culture, national self-awareness.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՐՈՒՄՅԱՆԱԿԱՆ ԵԼԱԿԵՏԵՐԸ

Ս.Բ. Մարգարյան
փիլիս. գ.թ., դոց.

Երևանի «Գլաձոր» համալսարան

margaryansos@yandex.com

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում զարգացվում է այն գաղափարը, որ 20-րդ դարի 90-ականներին անցումային շրջանում հայտնված հայ ժողովրդի առջև ծառացել էր անցյալի վերաիմաստավորման անհրաժեշտությունը, ինչը կարող էր նպաստել և՛ անցյալից դասեր քաղելու, և՛ հայ ժողովրդի դեմ ուղղված մարտահրավերների էությունն ու նպատակը ըմբռնելու ու դրանց դիմակայելու արդյունավետ ռազմավարություն մշակելու գործին: Այդ առումով անուրանալի է նշանավոր հայագետ, պրոֆեսոր Կառլեն Միրումյանի ներդրումը: Նրա մշակած **ազգային կեցություն** հայեցակարգային-մեթոդաբանական հասկացությունը հնարավորություն տվեց ձեռքագատվել ազգային մտքի հետազոտությունն ու դրա արդյունքը կանխավ կադապարող սոցիոլոգիական մեթոդից և մեթոդը բխեցնել հետազոտության առարկայի յուրահատկություններից: Անվանի հայագետը այդ ամենն իրագործեց հայագիտության տարբեր բնագավառներում: Այստեղ մասնավորապես անդրադարձել ենք Տիգրան Մեծի ժամանակ ձևավորված մշակույթի քաղաքական հայեցակարգի, հայ քաղաքական մտքի ընթացքի, պավլիկյան շարժման միրումյանական վերագնահատմանը:

Հիմնաբառեր՝ սոցիոլոգիական մեթոդ, հասարակական կեցություն, ազգային կեցություն, առկա կեցություն, կեցություն-նպատակ, ազգային միտք, մշակույթի քաղաքական հայեցակարգ, պավլիկյան շարժում:

Անհատներն ու հանրույթներն իրենց գոյության տարբեր փուլերում պարբերաբար վերաիմաստավորում են իրենց անցյալը, վերագնահատում իրենց արժեքավակարգը՝ թե՛ ինքնաճանաչման ու ինքնահաստատման, թե՛ ապագայի իրենց պատկերացումներն ու դրանց համարժեք ընթացքը հստակեցնելու համար: Սակայն

պատմական գործընթացի վերաիմաստավորման ձգտումը մեծանում է հատկապես բեկումնային փոփոխությունների ժամանակաշրջանում: Ինչպես Ն. Բերդյաևն է գրում՝ «Այն դարաշրջանում, երբ մարդկային ոգին ամբողջական ու կայուն է, պատմության իմաստավորման հարցն անհրաժեշտ սրություն չունի. անհրաժեշտ

է և՛ պատմության ընթացքի, և՛ մարդու գիտակցության մեջ ճեղքվածք ու երկատվածությունն առաջանա, որպեսզի հնարավոր լինի հակադրել պատմության օբյեկտն ու սուբյեկտը, սկսվի ինքնագիտակցումը, պատմության ճանաչումը, որ հնարավոր լինի ձևավորել պատմության փիլիսոփայությունը»[1]:

20-րդ դարի 90-ականներին անցումային շրջան ապրող հայ ժողովրդի համար ևս անցյալի վերաիմաստավորումն անհրաժեշտ էր՝ իր դեմ ուղղված մարտահրավերների էությունն ըմբռնելու և դրանց դիմակայելու արդյունավետ ռազմավարություն մշակելու համար: Այդ անցումային շրջանը բարդ խնդիր ստեղծեց հետազոտողների համար: Պետք էր վերագնահատել անցյալի իրողություններն ու ժամանակի գործիչների մոտ առաջացած դրանց գաղափարական ռեֆլեքսիան՝ պատմությունից համարժեք դասեր քաղելու համար: Բայց քանի որ «պատմական ցանկացած գործընթացի շարադրանք միշտ հնարավոր է որպես որոշակի ռեկոնստրուկցիա՝ (վերակազմություն՝ Ս.Մ.) փաստերի մշակումն արդի որոշակի տեսանկյունից և դրանց մեկնաբանությունը որոշակի տեսական կառույցի եզրույթներով» [2], ուստի երբեմն վերակազմությունը կատարվում է ոչ թե օբյեկտիվության ու գիտականության, այլ որոշակի շահերի տեսանկյունից: Այդ հիմքի վրա ստեղծված հայեցակարգը կարող է ծուռ հայելու մեջ արտացոլել պատմական հիշողությունը և արդյունքում անհատն ու հանրույթը կարող են զրկվել իրական կողմնորոշիչներից:

Հայտնի է, որ պատմությանն ուղղված հետազոտական միտքը միշտ էլ որոշակի տեսական-մեթոդաբանական գործիքակազմ, գնահատման ու արդիականության հետ համադրման, հարաբերակցման որոշակի չափանիշներ ունի: Որքան էլ անցյալի մտքի հետազոտողն իր հետազոտության առարկան դիտարկի համապատասխան ժամանակի համատեքստում, այնուամենայնիվ, նա իր հետազոտությունը կատարում է իր ժամանակի իմացական փորձի տեսանկյունից:

Խորհրդային վարչակարգի անկումով անցյալի արժեքային համակարգի նկատմամբ վերակողմնորոշման անհրաժեշտություն էր առաջացել: Դա վերաբերում է նաև գիտական (հատկապես հասարակագիտական) հետազոտությունների մեթոդաբանական զինանոցին, որտեղ առանցքային էր համարվում մարքսիզմի սոցիոլոգիական մեթոդը: Թեև մարքսիզմի հիմնադիրներն իրենց մեթոդը միակն ու համընդհանուրը չեն համարել, այլ ընդամենը անցյալի հասարակական կյանքի հետազոտություն՝ տնտեսական հարաբերությունների տեսակետից և հնարավոր են համարել նաև հետազոտական այլ կտրվածքներ, սակայն քանի որ ավելի ուշ մարքսիզմի շատ սկզբունքներ Վ. Լենինի ու նրա համախոհների կողմից վերանայվել են ռուսաստանյան իրականության վերակառուցման սեփական ծրագրերի իրագործման նպատակով, իսկ այնուհետև մարքսիզմը գրեթե նույնացվել է խորհրդային գաղափարաքաղաքական իրականության հետ, իսկ նրա սոցիոլոգիական մեթոդը վերած-

վել է հետազոտության ու արժեքավորման միակ ու համապարտադիր սկզբունքի:

Սակայն այստեղ ամենակարևորը օբյեկտիվության ու սուբյեկտիվության հարաբերակցության հարցն է: Առհասարակ սուբյեկտիվ դիրքորոշումը պայմանավորված է նրանով, որ հետազոտական կտրվածքը ուղղորդվում է գաղափարաքաղաքական նպատակահարմարությամբ: Այսինքն՝ անցյալի իրողությունների, գործընթացների արժեքավորումը գոնե ինչ-որ չափով սուբյեկտիվ է՝ առաջնորդվում է տվյալ ժամանակի տեսական-մեթոդական չափորոշիչներով և տվյալ ազգի (հասարակության) կյանքում այդ իրողությունների, գործընթացների նշանակալիությամբ, առաջացրած հետևանքներով: Սա նշանակում է, որ անհնար է ստեղծել ողջ պատմության կամ նրա որևէ կտրվածքի վերաբերյալ այնպիսի տեսություն, հայեցակարգ, որը կարողանա ծագող բոլոր հարցերին համարժեք գիտական ու օբյեկտիվ բացատրություն տալ: Հենց այս դժվարությունն են օգտագործում պատմությունը «խմբագրող», այսինքն՝ նենգափոխող «հետազոտողները», հատկապես եթե առաջնորդվում են որոշակի քաղաքական շահերի սպասարկմանը նպաստող քաղաքական կամ դրան ծառայող առասպելաբանությամբ:

Որպեսզի հետազոտական նյութը արհեստականորեն չհարմարեցվի մեթոդին, ինչպես դա կատարվել է սոցիոլոգիական մեթոդի մենաստիքության պայմաններում, անհրաժեշտ է մեթոդը բխեցնել հետազոտության առարկայի առանձնահատկություններից: Դա թույլ կտա խուսափել նյու-

թի ընտրության, ուսումնասիրության ու արժեքավորման կաղապարային ու կամայական սկզբունքներից, որոնք թելադրվում են համապարփակությանը հավանող արժեքային համակարգի կողմից:

Այդպիսի մոտեցում է ցուցաբերել Կ. Միրումյանը: Ելնելով հայ ժողովրդի և նրա ազգային մտքի պատմության առանձնահատկություններից՝ նա ելակետային մեթոդաբանական-հայեցակարգային նոր հասկացություն է առաջարկել, որի հիմքի վրա կատարած հետազոտության բազմաբնույթ ու բազմակտրվածք ուսումնասիրությունները հիմնավորել են այդ մեթոդի կենսունակությունը: Միրումյանի կարծիքով՝ քանի որ «**հասարակություն** հասկացությունն առնչվում է **պետություն** հասկացությանը», ապա ազգային պետականության բացակայության դեպքում «Ճիշտ կլինի խոսել ոչ թե հասարակության կամ սոցիալական հանրության, այլ **ազգի** և **ազգային հանրության** մասին, որոնք կարող են դիտվել որպես ելակետային հայ ժողովրդի պատմական անցյալի ուսումնասիրության ժամանակ» [3]:

Ելնելով այս կանխադրությանից՝ Կ. Միրումյանը հայ հոգևոր մշակույթի, հատկապես ազգային մտքի հետազոտության մեթոդաբանական ելակետ է համարում **ազգային կեցություն** հասկացությունը. «Ազգային կեցությունը նյութական և հոգևոր գոյացումների ամբողջությունն է, որոնք կազմում են ազգի գոյատևման ու գործառնության հիմքը»[4]: Այդ գոյացումներն են՝ սոցիալ-տնտեսական, ռազմաքաղաքական պայմաններն ու հոգևոր-մշակութային գործունեության նյութականացված

ձևերը: Ընդ որում, **ազգային կեցություն** հասկացության մեջ հետազոտողն առանձնացնում է երկու մակարդակներ՝ **առկա կեցություն** և **կեցություն-նպատակ**: Նրա կարծիքով՝ «...առկա ազգային կեցությունը կարելի է դիտել որպես իրականության բնական մոդել, իսկ «իդեալականացվածը»՝ տեսական մոդել, իդեալ, նպատակ, նպատակային դիրքորոշում, որին ուղղված է ազգային ինքնագիտակցության ամբողջ ներուժը» [5]:

Ազգային պետականության առկայության դեպքում **հասարակական կեցություն** և **ազգային կեցություն** հասկացությունները հիմնականում համընկնում են, իսկ բացակայության դեպքում՝ ոչ, բայց երկուսն էլ «ածանցյալ են կեցություն ընդհանուր փիլիսոփայական կատեգորիայից, իսկ տարբերությունը պայմանավորված է հասարակություն և ազգ հասկացությունների ծավալի ու բովանդակության տարբերությամբ» [6]:

Մեթոդաբանական վերոհիշյալ դիրքորոշումը թույլ է տվել տարբերակված մոտեցում ցուցաբերել անցյալի տեսական ժառանգության նկատմամբ և ձևակերպել **հետազոտական ևս մեկ ելակետ**: Կ. Միրումյանը գրում է՝ «...եթե մասնագիտական-փիլիսոփայական տեքստերը փիլիսոփայության պատմության ծագումնաբանական հետազոտության առարկա են, ապա ոչ փիլիսոփայական և մերձփիլիսոփայական տեքստերը վերաբերում են հետազոտության գործառնական կողմին» [7]: Այս ելակետը, կարծում ենք, հեղինակի մոտ ընդհանուր մեթոդաբանական դիրքորոշում է ձևավորել, ինչը դրսևորվել է նաև

հայ քաղաքական մտքի հետազոտության ոլորտում:

Կ. Միրումյանն այդ կապակցությամբ նշում է, «որ քաղաքական կեցությունն արտացոլվում է ոչ միայն քաղաքական տեսություններում և հայեցակարգերում, այլև գործնական քաղաքականության ոլորտում, որը, սակայն, ինքնին պատմա-քաղաքագիտական հետազոտության անմիջական առարկա չի համարվում և մտնում է քաղաքական պատմության իրավասության մեջ» [8]: Նա գործնական քաղաքականության մեջ երկու մակարդակ է առանձնացնում՝ 1) իրավիճակային խնդիրների լուծմանն ուղղված քաղաքական գործողություններ և 2) բազմակողմանի ու նախօրոք հիմնավորված քաղաքական հայեցակարգի կամ գործունեության ծրագրի կենսագործմանն ուղղված քաղաքական գործողություններ, որոնք միտված են համապետական մարտավարական ու ռազմավարական խնդիրների ու նպատակների կենսագործմանը [9]:

Այսպիսով՝ նշանավոր հայագետը կարծում է, որ «քաղաքական գիտության պատմության օբյեկտ կարող է դառնալ նաև ներքնապես փոխկապակցված այն քաղաքական գործողությունների ամբողջությունը, որոնք իրենցից ներկայացնում են նախապես մշակված և «մտովի» հիմնավորված քաղաքական հայեցակարգի կամ ծրագրի իրականացման փորձ: Ընդ որում՝ եթե իրական քաղաքականության տեսակետից կարևոր են գործողությունների արդյունքները, ապա քաղաքական մտքի պատմության տեսանկյունից ոչ պակաս կարևոր են քաղաքական մտածողության

դրսևորումը, «աշխատանքը», քաղաքական կեցության մոդելավորման եղանակները և այլն:

Այդ պատճառով քաղաքական գիտության պատմության խնդրի մեջ է մտնում, մեր կարծիքով, քաղաքական գործողությունների ծրագրային-հայեցակարգային բնույթի (առկայության դեպքում) բացահայտումը, որից հետո՝ նրանց հիմքում ընկած քաղաքական հայեցակարգերի, գաղափարների ու սկզբունքների ռեկոնստրուկցիան» [10]: Այս մոտեցումը Կ. Միրումյանը կենսագործել է իր «Культурная самобытность в контексте национального бытия» (1994), աշխատության մեջ, այնուհետև այլ աշխատություններում, իսկ ամենավերջում՝ «Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (до XVIII в.)» (2021) յուրօրինակ հետազոտության մեջ: Կարծում ենք, որ այդ հետազոտական կտրվածքը հնարավորություն է տվել հատկապես (բայց ոչ միայն) մինչև V դարը եղած հայրենական (սեպագիր ու մեհենագիր) ու օտար հեղինակների թողած կցկտուր տեղեկություններից **օբյեկտիվ գործընթացներին համարժեք** (ոչ թե որոշակի քաղաքական շահեր սպասարկող՝ գերիշխող գաղափարախոսական կաղապարներին հարմարեցված) **պատմափիլիսոփայական ու քաղաքագիտական տեսությունների ու հայեցակարգերի բխեցումը**:

Պետականությունից զրկված հայ ժողովրդի ազգային գաղափարախոսության մեջ վճռական դեր է խաղում քաղաքական գիտակցությունը: Ինչպես Կ. Միրումյանն է ձևակերպում՝ «Ազգային-քաղաքական սկիզբն է, որ գաղափարախոսությանը հա-

ղորդում է գործնական բնույթ, որի հետևանքով գաղափարախոսությունը, արտացոլելով առկա կեցությունը, առավելագույնս նպատակաուղղված է դեպի ապագան: Այն ավելի շոշափելի և առարկայորեն է արտահայտում ազգի շահերն ու կարիքները, ազգի առջև ծառացած գործնական-քաղաքական և հոգևոր-մշակութային խնդիրները» [11]:

Ազգային կեցություն հասկացության ելակետով Կ. Միրումյանի առաջին ամբողջական հետազոտությունը կոչվում է՝ «Культурная самобытность в контексте национального бытия», որտեղ հեղինակը ներկայացնում է Հին Հայաստանի մշակութային-պատմական գործընթացների առանձնահատկություններն ու օրինաչափությունները **մշակույթի քաղաքական հայացակարգի ձևավորման** կտրվածքով: Այնտեղ մասնավորապես ցույց է տրված, որ հայ մշակույթի գործիչները շարունակաբար զարգացնելով սեփական ավանդույթները և հավաքագրելով համամարդկային արժեքներն ու դրանք անցկացնելով ազգային գիտակցության պրիզմայով, դրանք ծառայեցրել են ազգային կեցության հիմնախնդիրների լուծմանը: «Քանի որ միայն այդ դեպքում է հնարավոր ստեղծել կենսունակ ու գործող, ազգային կեցության լայն գունապնակը լուծելու ընդունակ իսկապես յուրօրինակ ազգային մշակույթ» [12]: Կ. Միրումյանի այդ աշխատության մեջ ցույց է տրված, թե ինչպես է Տիգրան Մեծի կողմից ազգային կեցության հիմնախնդիրներին ծառայող **մշակույթի քաղաքական հայեցակարգ** ստեղծվել, իսկ հետո այդ ավանդույթի շարունակականու-

թյունն է ներկայացվում ինչպես հեթանոսական, այնպես էլ (արդեն վերաարժեքավորված ձևով) վաղմիջնադարյան քրիստոնեական շրջանի հայ իրականության մեջ:

Կ. Միրումյանի վերոհիշյալ դիրքորոշումը խտացված ձևով առկա է նաև նրա քաղաքականության փիլիսոփայության կտրվածքով կատարված (մեր կարծիքով) «Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (до XVIII в.)» ուսումնասիրության մեջ, որի առանձին հիմնախնդիրներին անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ, մասնավորապես նրանց, որոնց հետ կապված մեզ մոտ որոշ ցանկություններ ու դիտարկումներ են առաջացել:

Վերոհիշյալ ելակետից է բխում Կ. Միրումյանի այն ձևակերպումը, որ Հայաստանի պատմական գործընթացը պետականության պայմաններում սոցիալ-պատմական բնույթ է ունեցել, իսկ պետականության բացակայության պայմաններում՝ ազգային-պատմական. դրանք պատմական գործընթացի տարբեր կողմեր կամ մակարդակներ են, որոնցից մեկը մյուսին չի հակադրվում կամ փոխարինում, այլ պատմական զարգացման տարբեր կտրվածքներում կարող է գերակայող լինել մյուսի նկատմամբ [13]: Միանգամայն արդարացի համարելով այս դիրքորոշումը՝ կարծում ենք, որ կարելի էր Արշակունիների իշխանության վերացումից մինչև Բագրատունիների դաշնային պետության ձևավորման ժամանակի նկատմամբ՝ հենց այդ դիրքորոշումից բխող որոշ վերապահում անել՝ տարբերակել այն Ուշ միջնադարից ու Նոր ժամանակից, քանի որ Վաղ

միջնադարում առկա էր նախարարական համակարգը, իսկ նախարարությունները, կենտրոնական պետականության կորստից հետո մնացել էին որպես ազգային պետականության տեղային դրսևորումներ, որոնք երբեմն, հատկապես Արևելյան Հայաստանում, ինքնավարություն էին ձեռք բերում:

Հայկի ու Բելի հակամարտության խնդրին անդրադառնալիս, մեր կարծիքով, աշխատության այդ հատվածի համար ավելի շահեկան կլինեք, եթե վկայակոչվեր Մեբեռսի տեղեկությունն այն մասին, որ Բելը Հայկին առաջարկել էր դառնալ իր բանակի գլխավոր հրամանատարը հետևյալ խոսքերով՝ «... հանձնվիր իմ ձեռքը և խաղաղությամբ ապրիր իմ տանը՝ **դեկավարելով իմ տան որսորդ զինվորներին** (ընդգծումն իմն է՝ Մ.Մ.)» [14]: Դա թույլ կտար ավելի պարզորոշ ցույց տալ Հայկի ռազմական-կազմակերպական ունակությունները և ըստ այդմ՝ նրա հետ կապված Բելի **ռազմաքաղաքական** ծրագիրը:

Այս աշխատության մեջ առանցքային է դեռևս 90-ական թթ. Միրումյանի մոտ բյուրեղացված այն սկզբունքը, որ հայ աշխարհիկ ու հոգևոր գործիչների քաղաքական մտածողության մեջ ներծծված գլխավոր ծրագրային գաղափարը ազգային միասնության, պետական ամբողջականության պահպանումն է, իսկ դրա կորստից հետո՝ վերականգնել ազգային, քաղաքական, պետական անկախությունը: Նա գրում է՝ «Ինչն իրականում կորսվել է, նրանք ձգտել են պահպանել ժողովրդի գիտակացության և պատմական հիշողության մեջ՝ պետականության, տարածքային ամբողջակա-

նության, քաղաքական անկախության բացակայությունը փոխհատուցելով ազգի լեզվական, հոգևոր-մշակութային և գաղափարախոսության միասնության ստեղծումով» [15]:

Կարծում ենք, որ հայոց այսօրվա պետական-քաղաքական գործիչների իրական քաղաքական գործունեության համար կարևոր է հաշվի առնել Կ. Միրումյանի այն բանաձևումը, թե Տիգրան Երվանդյանի գործելակերպի հիմքում ընկած էր այն սկզբունքը, որ նա «իր և իր երկրի համար ստացել է այնքան ազատություն ու անկախություն, որքան նա կարողացել է իրացնել՝ ապահովելով Հայաստանի հարաբերական անկախությունն ու բարեկեցությունը» [16]: Այս գործելակերպը, մեր կարծիքով, հայ քաղաքական միտքը կարող է կողմնորոշել դեպի շահերի ու հնարավորությունների իրատեսական հաշվառում, որն էլ կարող է նպաստել հնարավորությունների վերագնահատմանն ու հարստացմանը և արդյունքում շահերի առավել լիարժեք իրագործմանը:

Կ. Միրումյանը Ասորիքի կողմից Տիգրան Մեծի իշխանությունն ընդունելու պատճառը հայոց արքայի զինուժի միջոցով «բարբարոս» Հռոմի ոտնձգությունից պաշտպանվելու սելևկյան ավագանու ձգտումներով է բացատրում [17]: Ճիշտ է Միջերկրականում այդ պահին Հռոմը գերիշխող ուժ էր, ինչի պատճառով Սելևկյան պետության ծովափն անպաշտպան էր դարձել, իսկ Փոքր Ասիայի զգալի մասն էլ նրա ենթակայության տակ էր կամ քաղաքական ազդեցության տիրույթում, բացի այդ՝ Ք.ա. 92թ. պարթևների հետ կնքած

պայմանագրով Հռոմը հավակնում էր Եփրատի աջափնյա շրջաններին, սակայն Հռոմի ուղղակի ռազմաքաղաքական ճնշմանը Սելևկյան պետությունը ենթարկվել ու թուլացել էր հիմնականում Ք.ա. 190-160-ական թվականներին, մինչդեռ Սելևկյան ավագանու մոտ հատկապես թարմ պետք է լիներ նաև պարթևական վտանգի զգացողությունը: Պատճառն այն էր, որ Ք.ա. 140-130թթ. պարթևները սելևկյաններին ծանր հարվածներ հասցրին ու գրավեցին Եփրատից արևելք ընկած նրանց բոլոր տարածքները, որի արդյունքում Սելևկյան պետությունը ավելի թուլացավ, կույճ եկավ Ասորիքի տարածքում և ավելի ուշ սկսեց անվանվել Սիրիական թագավորություն: Իսկ Ք.ա. 87թ., (մինչև հայ-պարթևական պատերազմը) նույնիսկ պարթևական Միջագետքի կուսակալն էր իր գորքով ավերել ու թալանել Սիրիան ու գերեվարել նրա արքա Դեմետրիոս III Սելևկյանին:

Քանի որ Տիգրան Մեծը իր Ք. ա. 87թ. սկսած ռազմարշավով ջախջախեց պարթևներին ու պայմանագրով տիրացավ նրանց հյուսիսային հսկայական տարածքներին ու Եփրատով սահմանակցեց Ասորիքին, ուստի արքայական գահը ներդինաստիական պայքարի ասպարեզի վերածվելու պայմաններում սելևկյան ավագանին պետք է ապավիներ հայոց արքայի պաշտպանությանը նաև այն պատճառով, որ նա հաղթել էր իրենց տարածքները աստիճանաբար զավթած հզոր Պարթևստանին: Կարծում ենք, որ դեպի Տիգրան Մեծը Սելևկյան ավագանու կողմնորոշման քաղաքական դրդապատճառների մեջ կարելի էր շեշտադրել նաև այդ հանգամանքը:

Կարող է տպավորություն է ստեղծվել, որ Տիգրան Մեծի կողմից պետական շինարարության կարևոր գործոնի վերածված, պետական գաղափարախոսության կարգավիճակ ստացած հելլենիստական մշակույթը միանգամայն տարբեր է հայկականից, քանի որ ուսումնասիրության մեջ երիցս շեշտվում է, որ Տիգրան Մեծը այդպիսին դարձրեց ոչ թե ազգային, այլ հելլենիստական արժեհամակարգը: Տերության համար դա միանգամայն հասկանալի է, քանի որ նրանում ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ: Սակայն հելլենիզմը, որպես մշակութային իրողություն, համադրական բնույթ ուներ, ուստի այն Հայաստանում, Պարթևստանում, Ասորիքում իր յուրահատկություններն ուներ, քանի որ տեղականի (ազգայինի) ու հունականի համադրություն էր: Այն հայ ազատանու հոգեկերտվածքից չէր կարող դուրս մղել ազգայինը, Տիգրան Մեծն էլ նման նպատակ չէր կարող ունենալ: Բացի այդ՝ հայության բացարձակ մեծամասնությունն ապրում էր գյուղերում, որտեղ տիրապետողը ազգային ավանդական մշակույթն էր:

Այլ է հունարեն լեզվի գործոնը, որը, պետական կարգավիճակ ստանալով, պետք է ազգամիջյան շփման միջոց լիներ (հիմնականում ազատանու, հարուստ վաճառականության համար): Նույնը կարելի է ասել հայոց դիցարանի մասին. հայության մեծագույն մասը իր պաշտամունքն էր մատուցում սեփական ազգային աստվածներին (որոնք տվյալ ժամանակաշրջանում վերանվանվել էին հունական աստվածների անուններով)՝ վերջիններիս հետ կապված ավանդույթներով ու ծիսա-

կարգով: Կարծում եմ, որ այստեղ նույնպես կարելի էր այդ նրբերանգը շեշտադրել:

Քանի որ հետազոտական նոր հայեցակարգ առաջ քաշելուց անմիջապես հետո Կ.Միրումյանը վերագնահատել է պավլիկյան շարժումն՝ իր գաղափարախոսական ու գործնական կողմերով, ուստի հարկ ենք համարում համառոտ անդրադարձ կատարել նաև պատմական այդ իրողությանը վերաբերող միրումյանական դիրքորոշմանը:

Հայտնի է, որ մշակույթի պատմական զարգացման ընթացքում անընդհատությունն իրականացվում է ժառանգորդման կամ սոցիալական փորձի փոխանցման միջոցով: Թեև զարգացման համար պետք է ժառանգորդվի առաջադիմականն ու կենսահաստատը, բայց իրեն սպառաժին ու ժամանակավրեպին էլ պետք է հաղորդ լինել՝ դասեր քաղելու և հնարավոր մարտահրավերներին դիմագրավելու համար: Դա վերաբերում է նաև պավլիկյան շարժմանը, որի էությունն ու նշանակությունը վերախմաստավորելու փոխարեն իսպառ հանվել է ավագ դպրոցի ծրագրից, իսկ VII դասարանի դասագրքում (Ա. Մելքոնյան և ուրիշներ) հակաարաբական ազատագրական պայքարին նվիրված թեմայի շրջանակներում բնութագրվում է միայն որպես Դվինի 719թ. ժողովի կողմից դատապարտված աղանդավորական շարժում, որը միանում է VIII դարի հակաարաբական ապստամբությանը, մասնակցում «օտար նվաճողների դեմ մղվող համահայկական պայքարին»:

Նման պատկերացումը խորհրդային ավանդույթ է, ըստ որի՝ պավլիկյան շար-

ծումը համարվում է Հայաստանում ու Բյուզանդիայում հակաֆեոդալական շարժումներից ամենահզորն ու ազդեցիկը [18], որը միաժամանակ ազգային-ազատագրական կամ «ժողովրդաազատագրական» [19] բնույթ է ունեցել: Աղբյուրներում շարժման ազգային-ազատագրական բնույթը հաստատող փաստեր չկան (ինչը համոզիչ փաստերով ներկայացրել է պրոֆեսոր Կ. Միրումյանը), իսկ «ժողովրդաազատագրական» հասկացության հիմքում, կարծում ենք, Հ. Մանանդյանի այն ենթադրությունն է, թե հայերի հակաարաբական ելույթները (դրանց է միացնում նաև պավլիկյան շարժումը՝ Ս.Մ.) «ունեցել են **կա՛մ սոցիալական ու դասակարգային և կա՛մ եղել են ժողովրդական-ազատագրական շարժումներ** ընդդեմ ճնշող ու կեղեքող օտար տիրապետողների (ընդգծումը իմն է՝ Ս.Մ.)» [20]:

Թեև Հայկական խորհրդային հանրագիտարանում աղանդավորությունը ներկայացված է որպես «կոմունիստական աշխարհայացքին հակադիր գաղափարախոսություն» [21], սակայն մինչխորհրդային շրջանում իշխող խավերի դեմ ուղղված ամեն մի շարժման մեջ կոմունիստական գաղափարախոսությունը առաջադիմական երևույթ է տեսել: Մինչդեռ եթե պավլիկյանների զինված ջոկատները երբեմն բյուզանդական զորամասերի հետ գործել են արաբների դեմ, ինչպես նաև արաբների օգնությամբ լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ են վարել Բյուզանդիայի դեմ, դա դեռևս չի նշանակում, որ նրանց պայքարը ազգային-ազատագրական բնույթ ուներ:

Միանգամայն արժեքավոր էր Կ. Միրումյանի վերագնահատող դիրքորոշումը պավլիկյան շարժման ու գաղափարախոսության նկատմամբ: Հիրավի պավլիկյանների շարժումն իրականում ուղղված էր ոչ միայն արտաքին ճնշման, այլև եկեղեցու և նախարարական համակարգի դեմ: Հայտնի է, որ համահայկական պետականության անկումից հետո ազգային պետականությունը գոյատևում էր նախարարական համակարգի միջոցով: Իրենց սոցիալական պահանջներով կազմալուծելով այդ համակարգը՝ պավլիկյանները ոչ միայն կարող էին վերացնել ազգային պետականության այդ տեղային դրսևորումը (փաստորեն նրանք ձգտում էին իրականացնել այն, ինչի իրականացմանն էին վաղուց ձգտում արաբական ու բյուզանդական իշխանությունները), այլև ավելի անպաշտպան ու խոցելի դարձնել Հայաստանն ու հայ ժողովրդին: Ինչ վերաբերում է Հայ եկեղեցուն, այն տվյալ ժամանակաշրջանում արդեն ազգայնացված ու ինքնուրույնություն ձեռք բերած միակ համահայկական կառույցն էր, որը ոչ միայն ապահովում էր ողջ հայության հոգևոր միասնությունը, այլև սերտաճել էր հայ քաղաքական համակարգի հետ՝ իր վրա վերցրելով պետականության որոշ գործառնություններ, հատկապես որոշակի պատասխանատվություն ստանձնելով ազգի ճակատագրի նկատմամբ ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին հարաբերություններում:

Կարծում ենք՝ այս առումով մեթոդաբանական ելակետի դեր կարող է խաղալ Ն. Ադոնցի այն կարծիքը, թե «իր ներքին զարգացման ընթացքում հայոց եկեղեցին

պետք է **հարմարվեր տեղական քաղաքական կարգերին** այնպես, ինչպես կայսերական (բյուզանդական՝ Ս.Մ.) եկեղեցին հարմարվում էր կայսրության վարչական կառուցվածքին» [22]: Բացի այդ՝ Հայ եկեղեցին, սեփական ժողովրդի համար հոգևոր հենարան լինելով, օտար ազդեցությունից զերծ մնալու համար ինքն էլ սոցիալ-քաղաքական հենարանի կարիք ուներ: Դա նշանակում է, որ պետք է միահյուսվեր հայոց ազգային կեցության հետ՝ ազգայնացվեր: Հայ եկեղեցու «ազգայնացումը տեղի էր ունենում նրա նախարարականացման կամ ֆեոդալականացման ուղիով» [23]: Այդ ուղիով հայ եկեղեցին դարձավ միջնադարի հայոց պետաիրավական համակարգի բաղկացուցիչ մասը, ուստի թագավորության անկումից հետո այն պատասխանատվություն ստանձնեց ինչպես արտաքին քաղաքական կողմնորոշման, այնպես էլ քաղաքակրթական ընտրանքի գործում:

Պավլիկյան շարժումը պառակտում էր առանց այդ էլ քաղաքական ծանր կացության մեջ հայտնված հայ ժողովրդին, իսկ ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների իրենց ըմբռնումը կարող էր խաթալել հասարակության կայունության ամենակարևոր բջիջներից մեկը՝ ավանդական ու աստվածակենտրոն մտածողության մեջ սրբագործված ընտանիքը: Նույնիսկ եթե կանանց համայնացման ու նրանց հետ ազատ «խառնակվելու» գաղափարները պավլիկյաններին վերագրվել են [24], ճիշտ չեն, և նրանք ընդամենը ամուսնաընտանեկան հարաբերություններն առանց եկե-

ղեցու մասնակցության կառուցելու և ազատ սիրո կողմնակից էին [25], ապա դա նույնպես կարող էր խաթալել հասարակական օրգանիզմը, որի առանցքային օղակներից մեկը «ընտանիք» կոչվող սոցիալական ինստիտուտն էր:

Ողջ ասվածի օգտին կարելի է բերել նաև այն փաստը (որի վրա ուշադրություն է հրավիրել Կ. Միրումյանը), որ 748–750թթ. հակաարաբական ապստամբությունը պառակտվում է շարժմանը պավլիկյանների զինված ջոկատների միանալու պատճառով [26], քանի որ նրանք իրենց սոցիալական պահանջներով կազմալուծում են արդեն սկսված ազգային-ազատագրական ելույթը և արդյունքում սրվում են Բագրատունիների ու Մամիկոնյանների միջև մինչ այդ եղած հակասությունները, ինչը թուլացնում է հակաարաբական ընդհանուր ճակատը, մանավանդ ազգային պետականության վերականգնման հիմքերը [27]: Այս հարցում նույնպես միանգամայն հիմնավորված է ազգային կեցության գաղափարի միրումյանական ելակետը:

Հայտնի իրողություն է, որ այս շարժումը ծանր հարված էր ազգային գենոֆոնդին, քանի որ աղանդավորների դեմ պայքարող բյուզանդական կայսրերը հարյուր հազարավոր [28] հայերի կոտորել ու բռնազաղթեցրել են (մի մասն էլ իր ցանկությամբ է վերաբնակեցվել) Բալկանյան թերակղզի, իսկ որոնց մի մասն օգտագործվել է կայսրության թշնամիների դեմ պայքարում [29] ու ոչնչացվել, մյուս մասը ձուլվել է օտար միջավայրում [30]:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Бердяев Н. Смысл истории. М., 1987. С. 5.
2. Геворкян Г.А. Очерк исторической методологии науки. Ер., 1987. С. 15.
3. Միրումյան Կ.Ա., Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին//Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 2, Եր., 1995: էջ. 29–30:
4. Նույն տեղում: էջ 38:
5. Նույն տեղում: էջ 42:
6. Նույն տեղում: էջ 39:
7. Միրումյան Կ. Հայոց փիլիսոփայության առարկայի և աղբյուրների հարցի շուրջը// Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 3, 1998: էջ 60:
8. Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (до XVIII в.), Ер., 2021. СС. 14–15.
9. Նույն տեղում: էջ 15:
10. Նույն տեղում: էջ. 15–16:
11. Միրումյան Կ., Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին//Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, էջ 42:
12. Мирумян К. Культурная самобытность в контексте национального бытия. Ер., 1994. С. 98.
13. Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (до XVIIIв.). С. 24.
14. Սեբեոս, Եր., 2004: էջ 11:
15. Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (до XVIIIв.). С. 29.
16. Նույն տեղում: էջ 39:
17. Նույն տեղում: էջ. 53–54:
18. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. II, Եր., 1984, էջ 389:
19. Նույն տեղում: էջ. 396–397:
20. Մանանդյան Հ. Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արաբական տիրապետության դեմ, Եր., 1939: էջ 3:
21. ՀՍՀ, հտ. I, Եր., 1974: էջ 245:
22. Ադունց Ն. Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987: էջ 399:
23. Նույն տեղում: էջ 401:
24. Տեր-Մինասյան Ե. Միջնադարյան աղանդների ծագման ու զարգացման պատմությունից, Եր., 1968: էջ 125:
25. Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Պավլիկյան շարժումը Հայաստանում, Եր., 1953: էջ. 227–228:
26. Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ. Հայաստանը VII–IX դարերում, Եր., 1968: էջ 312:
27. Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (до XVIIIв.). С. 283.
28. Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիա, Եր., 1981: էջ 788:
29. Նույն տեղում: էջ. 803–811:
30. Բարթիկյան Հ. Պավլիկյան շարժման գաղափարախոսությունը/ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1979, թիվ 8: էջ 96:

МИРУМЯНОВСКИЕ «ОТПРАВНЫЕ ТОЧКИ» ИССЛЕДОВАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ

С.Б. Маргарян

АННОТАЦИЯ

В статье постулируется мысль о том, что в 90-е годы XX века армянский народ, оказавшись на пороге переходного периода, столкнулся с необходимостью переосмысления прошлого, что могло бы способствовать как извлечению уроков из прошлого, так и пониманию природы и целей вызовов, стоящих перед армянским народом, и разработке эффективной стратегии противостояния им. В этом смысле бесспорен вклад видного арменоведа, профессора Карлена Мирумяна. Разработанная им концептуально-методологическая концепция национального бытия позволила избавиться от социологического метода, предваряющего исследование национальной мысли, и вывести метод, исходя из особенностей предмета исследования. Все это именитый арменовед совершил в различных областях арменоведения. В рамках статьи, в частности, была рассмотрена политическая концепция культуры, сложившаяся во времена Тиграна Великого, а также переосмысление К. Мирумяном процесса развития армянской политической мысли и Павликианского движения.

Ключевые слова: социологический метод, общественное бытие, национальное бытие, настоящие бытие, цель бытия, национальная мысль, политическая концепция культуры, Павликианство.

MIRUMYAN'S "STARTING POINTS" OF THE RESEARCH OF NATIONAL HISTORY

S. Margaryan

ABSTRACT

The article postulates the idea that in the 90s of the twentieth century the Armenian people, being on the threshold of a transitional period, faced the need to rethink the past, which could contribute both to learning lessons from the past and understanding the nature and goals of the challenges facing the Armenian people, and the development of an effective strategy to confront them. In this sense, the contribution of the prominent Armenologist, Professor Karlen Mirumyan is indisputable.

The conceptual and methodological concept of national existence, developed by him, made it possible to get rid of the sociological method that precedes the study of national thought, and to invent the method, based on the characteristics of the subject of study. The eminent Armenologist did all this in various fields of Armenology. Within the framework of the article, in particular, was examined the political concept of culture that developed during the time of Tigran the Great, as well as K. Mirumyan's rethinking of the process of development of Armenian political thought and the Pavlikian movement.

Keywords: sociological method, social being, national being, real being, purpose of being, national thought, political conception of culture, Paulicianism.

КАРЛЕН МИРУМЯН – ЭСТЕТИК

А.С. Аревшатян

д.иск., проф.

Институт искусств НАН РА

anna_arevshatyan@hotmail.com

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена работам профессора Карлена Артаваздовича Мирумяна, затрагивающим вопросы истории эстетической мысли, которые впервые становятся предметом отдельного рассмотрения. В частности, его статьи, освещающие идейно-теоретические истоки эстетики и литературного наследия выдающегося ученого-энциклопедиста армянского Средневековья Ованеса Саркавага (XI–XII вв.), а также статья «О соотношении вокальной и инструментальной музыки в эпоху Средневековья» представляют особый интерес. В них К.А. Мирумяном сделаны примечательные выводы о прогрессивном вкладе Ованеса Саркавага не только в армянскую эстетическую мысль, но и эстетическую мысль своего времени в целом. Обращаясь к теме соотношения вокальной и инструментальной музыки, Мирумян рассматривает проблему, начиная с Древнего Востока и греческой Античности вплоть до Нового времени, отмечая, что она, обладая рядом национальных особенностей, является одной из основополагающих в истории музыкальной эстетики и музыкальной культуры, каждая из которых заслуживает отдельного исследования.

Ключевые слова: Карлен Мирумян, эстетика, Армения, Средневековье, Ованес Саркаваг, вокальная и инструментальная музыка.

Научное наследие доктора философских наук, основателя и заведующего кафедры политической теории Российско-Армянского университета, заведующего сектором истории философии Института философии, права и социологии НАН РА (1986–2022 гг.), профессора Карлена Артаваздовича Мирумяна обширно и разнообразно. Широта его научных интересов известна. В круг проблем, интересовавших его, наряду с историей средневековой армянской философии и ее отдельных выдающихся представителей, как Анания Ширакаци [1], Ованес Саркаваг [2] и другие, входили история естественной [3],

педагогической [4], политической [5] мысли в Армении и т.д. Он мыслил масштабно, комплексно, всеохватно. Научные труды К. Мирумяна отличаются глубоким аналитическим мышлением, меткими характеристиками, примечательными обобщениями. Однако мы остановимся на работах, посвященных истории эстетической мысли, которые впервые становятся предметом отдельного рассмотрения.

Одной из магистральных тем в научном наследии К. Мирумяна является исследование мировоззрения выдающегося армянского ученого-энциклопедиста, философа, поэта и гимнографа XI–XII вв. Ова-

неса Саркавага Имастасера, представителя нового интеллектуального течения, мировоззрение которого отмечено предвозрожденческими чертами, ученого, который за два века до Роджера Бекона провозгласил опыт критерием истины [6]. Ованесу Саркавагу посвящена монография Мирумяна, опубликованная в 1984 году. Всестороннее исследование мировоззрения Ованеса Саркавага не обошло стороной и его эстетические взгляды, которым посвящены как отдельная глава в вышеупомянутой монографии, так и следующие статьи Мирумяна: «Յովհաննէս Սարկավազի էսթետիկայի գաղափարախօսական ակունքները» («Идейно-теоретические истоки эстетики Ованеса Саркавага»), опубликованная в ежегоднике Армянского отделения философского общества СССР в 1986 году в сборнике «Հայ գեղագիտական մտքի պատմությունից» в 1986 году [7], а также статья «Յովհաննէս Սարկավազի գրական ժառանգութիւնը որպէս փիլիսոփայական-էսթետիկական մտքի աղբիւր» («Литературное наследие Ованеса Саркавага как источник философско-эстетической мысли»), опубликованная в Арменоведческом журнале университета Айказеан Бейрута в 1997 году [8].

Статья К. Мирумяна, освещающая идейно-теоретические истоки эстетики Ованеса Саркавага имеет подзаголовок – «Очерк античной теории мимезиса». Статья открывается обзором истории изучения наследия Саркавага, начиная с о. Г. Алишана и публикации поэмы «Слово мудрости», заложившей основы для изучения эстетического учения Саркавага. Ученые советского периода (М. Абемян, А. Аракелян, Г. Апресян, Я. Хачикян, Н. Тагмизян, А. Мнацаканян и другие) внесли свой ценный вклад в исследование эстетических

взглядов Саркавага. Подробный анализ эстетических учений Античности, одной из которых было учение о мимезисе как основе всякого искусства, рассматривается автором также на примере суждений европейских мыслителей и богословов Средневековья, доводя обзор их воззрений о мимезисе до эпохи Возрождения, Леонардо да Винчи, Альбрехта Дюрера и позже, включая эпоху Просвещения, в частности, французских энциклопедистов. Однако, как показано в очерке, мыслители прошлого под мимезисом «подразумевали как теорию подражания, так и теорию воспроизведения с сильными элементами реализма и творческой фантазии» [9]. Свои наблюдения Мирумян заключает выводом, что Ованесом Саркавагом был выдвинут и по своему решен ряд вопросов, имеющих первостепенное значение с точки зрения развития эстетической мысли. «Армянский мыслитель обобщил и подытожил множество положительных и ценных идей, имевшихся у предшественников, локализуя и развивая их. Саркаваг подчинил все это своим общим теоретическим принципам, создав цельное и оригинальное учение об искусстве, которое опирается как на культурные традиции прошлого, так и на армянскую художественную практику своего времени, исходя из реальных и актуальных требований развития армянского искусства» [10].

В статье «Յովհաննէս Սարկավազի գրական ժառանգութիւնը որպէս փիլիսոփայական-էսթետիկական մտքի աղբիւր» дана четкая жанровая дифференциация литературного наследия Саркавага, которое Мирумян подразделяет на три части: стихотворения, шараканы и молитвы [11]. Соответственно, статья также состоит из трех

разделов. Разумеется, большая часть статьи посвящена знаменитой поэме Иованнеса Саркавага «Слово мудрости, обращенное к птице скворцу» («Բան իմաստութեան և արեւի թռչնի»), вобравшей в себя эстетические взгляды автора, став своеобразным эстетическим манифестом, не имеющим аналогов в свое время как на Востоке, так и на Западе [12]. Как пишет Мирумян: «В поэме выражена суть саркаваговой эстетики. В эпоху средневекового мышления, когда еще не была создана какая-либо общая или частная теория искусства, появление этого сочинения символизировало одну из важных вех не только истории армянской эстетической мысли, но и развития всей эстетической мысли», в ней обсуждается проблема соотношения “искусства природного” и “человеческого”» [13].

«Поэма «Слово мудрости» – основное поэтическое сочинение Саркавага, проникнутое тонким лиризмом и глубиной философско-эстетического мышления, высокохудожественными достоинствами. В то же время она содержит теоретическое осмысление важнейших проблем общей теории искусства, происхождения и характера ис-

кусства, соотношения искусства и реальности, “естественного” и “приобретенного, выученного” искусств, роли и значения природного начала в процессе художественного творчества, функций искусства и других вопросов» [14]. От себя добавлю, что заслуга Саркавага состояла в том, что противопоставляя укоренившейся с раннего Средневековья в армянской эстетической мысли неопифагорейской традиции, выдвигающей на первый план в музыке умозрительное, абстрактное начало, связанное с математическими исчислениями основных звуков открытого Пифагором обертонового ряда, он возродил традиции противоположного учения Аристоксена¹. Учения, базировавшегося на тезисе о приоритете художественной практики, в частности, живого звучащего музыкального искусства и его непосредственного восприятия.

Анализируя поэму Ованеса Саркавага и затронутые в ней вопросы соотношения природного таланта, одаренности и обучения в искусстве, Мирумян апеллирует к эстетике Августина², у которого ставятся во главу угла те же вопросы [15]. «Предметом выражения искусства, в частности, му-

¹Аристоксен (370/360 до н.э. – после 300 до н.э.) – древнегреческий философ и теоретик музыки. Писал о музыке и философии, истории, педагогике, упоминается как автор в общей сложности около 450 книг (почти все утеряны). Среди трактатов музыкально-теоретического и эстетического содержания «Элементы гармонии» (сохранилась во фрагментах), «О мелопее» (не менее 4 кн.), «О ладах», «О восприятии музыки», «О музыке» (не менее 4 кн.), «Элементы ритмики» (сохранилась во фрагментах), «Об авлогах и [других музыкальных] инструментах», «Об авлетах», «О хороводах» и др. Оказал огромное влияние на развитие позднейшей античной науки о музыке. Для ученого-музыканта (μουσικός), по мнению Аристоксена, непосредственное восприятие – первая и важнейшая предпосылка дальнейшего (рационального) исследования музыки.

²Аврелий Августин Иппонийский (354–430гг.), также известный как Блаженный Августин – богослов, философ и епископ Гиппона Царского в Нумидии, римской Северной Африке. Его труды повлияли на развитие западной философии и западного христианства. Августин признан святым в Католической церкви, Восточной Православной церкви и Англиканской церкви. Считается одним из самых важных отцов Латинской церкви. Среди его значительных работ – «О граде Божьем», «Христианская наука» и «Исповедь». Автор трактата «О музыке» (388–389), оказавшим большое влияние на эстетическую мысль Средневековья, который содержит знаменитое определение музыки *Musica est ars bene modulandi* («Музыка есть искусство благосочетаемое») с подробным толкованием.

зыкального и поэтического искусств, является широкое отражение особенностей, чувств, переживаний, порывов души человеческой. Все это, – пишет Мирумян, – в равной степени отображается в искусстве и находится в состоянии гармонии (внутреннем благозвучии). Подчеркивание функциональности музыки и поэзии выражается в принципе “согласованности”, который в европейской музыкальной практике применил в IX веке Ноткер³, а в сфере теории распространился в эпоху Возрождения» [16]. Профессор Мирумян справедливо определяет, что «языку поэмы присуще сочетание научной точности и художественной образности» [17]. Суммируя свои выводы об эстетических взглядах Ованеса Саркавага, К. Мирумян отмечает, что в поэме философ выделяет четыре основные функции искусства: «коммуникативную, гедонистическую, познавательную (просветительскую) и воспитательную, которые служат одной верховной цели – социальным и национальным интересам» [18]. (...) «продолжая традицию предыдущего периода армянской эстетической мысли, в частности, линию Давида Керакана (VIв.), Саркаваг видит ценность и значение искусства в его полезной роли в социальном плане и в долговечности его позитивного воздействия на духовный мир человека» [19].

Следующий раздел статьи посвящен одному из известных шараканов Ованеса Саркавага – песнопению на обедню из канона Св. Гевонду и его сподвижникам – «Պշխման շիր» («Воссияли ныне святые»), о котором Мирумян пишет: «Со-

циальные проблемы и тенденции, отраженные в поэме “Слово мудрости” получают определенность и национально-политическую направленность в шараканах, одах, посвященных армянским полководцам, царям и иным историческим лицам. Воспевающая историческое прошлое нации, великий мыслитель и патриот стремился обнадеежить и вдохновить соотечественников как в настоящем, так и будущем» [20]. Именно в этом ключе рассматривает Мирумян содержание шаракана Ованеса Саркавага, посвященного мученикам, отдавшим жизнь за веру Христову, отождествляя их подвиг с национально-освободительной борьбой. Точно также подходит Мирумян и к молитвам Саркавага, подчеркивая, что в этих молитвах поднимаются также вопросы социально-философского и морального порядка. Следуя примеру Григора Нарекаци, «Ованес Саркаваг обращается к Господу непосредственно, выявляя несоответствие между его целью и деянием» [21]. Социальная несправедливость и неравенство людей, отсутствие воздаяния несправедливым, нарушающим нормы христианской добродетели, царящие в реальной жизни, все это входит в противоречие с пониманием божественного провидения и милосердия. Отсюда близкие к Григору Нарекаци мотивы в его молитвах, вместе с тем здесь можно усмотреть предвосхищение социального протеста, столь ярко проявившегося в поэзии Фрика. Подводя итоги своего исследования, обобщая его, Мирумян пишет: «Творчество Ованеса Саркавага явилось порождением своего време-

³Ноткер Заика (840–912) – монах-бенедиктинец Сен-Галленского монастыря, поэт, музыкант, хронист и богослов. Причислен Католической церковью к лику блаженных в 1512 году. Автор около 40 сек-

венций на главные праздники литургического года, объединенные в 884 году в *Liber hymnorum* («Книгу гимнов»).

ни, отражением определенной исторической ситуации и, вместе с тем, это – взгляд в будущее. Благодаря ясности формы и программному характеру, оно приобретает особую силу воздействия на национальные чувства и сознание, приобщает к высоким идеям национального единения и в этом направлении формирует национальное самосознание» [22].

Заслуживает отдельного рассмотрения обширная статья К.Мирумяна «О соотношении вокальной и инструментальной музыки в эпоху Средневековья» [23]. Казалось бы, сфера музыкальной эстетики для Мирумяна в целом далекая. Однако проблема соотношения вокальной и инструментальной музыки, являющейся «одной из стержневых проблем музыкальной эстетики», как отмечает автор в преамбуле исследования, привлекла его внимание. Примечательно, что обращаясь к этой проблеме, Мирумян со свойственной ему широтой охвата избранной проблемы, не ограничился лишь взглядами армянских мыслителей, но обратился к ее различным аспектам начиная с античности. Опираясь на труды известных отечественных, русских и европейских музыковедов и историков эстетической мысли (Аберт, Саккетти, Комитас, Кушнарев, Грубер, Шестаков и др.), он дает широкий обзор становления и перипетий эволюции воззрений на данную проблему в трудах, некоторые из которых в Армении известны лишь узкому кругу специалистов. Обращаясь к данной теме, Мирумян совершенно справедливо указывает на то, что проблема соотношения вокальной и инструментальной музыки «пронизывает также всю историю музыкальной эстетики и музыкальной культуры, начиная с Древнего Востока и гречес-

кой античности. Во все культурно-исторические периоды и эпохи данная проблема проявлялась и решалась по-разному. До Нового времени она была тесно переплетена с морально-этическими, социальными, политическими, психологическими, мировоззренческими и др. факторами» [24]. Далее он обращает внимание на методологическое значение изучения этой проблемы: «...обращение к данному вопросу в аспекте развития музыкальной эстетики может иметь и самостоятельное значение, может послужить хорошим подспорьем для выявления ряда особенностей развития как музыкальной эстетики (в контексте развития музыкальной культуры, художественного мышления эпохи), так и художественного философского мировоззрения той или иной эпохи, отдельно взятой страны» [25].

В поле его зрения – Древний Китай и Индия, Египет, где вокальная музыка преимущественно превалировала в отношении инструментальной, имеющей подчиненную роль. Обращая внимание на специфику управления государством в Древнем Китае, Мирумян указывает: «Что касается теоретических трактатов, то в них на первое место выдвигалась государственно-политическая функция музыки. Цель музыки – способствовать удержанию в подчинении народные массы. Так, в одном из трактатов говорится, – продолжает он, – что “правила поведения, музыка, наказание и управление в конечном итоге едины”» [26]. В свою очередь, «греческая музыка претерпела определенное влияние египетской музыки», о чем свидетельствуют «не только сведения и легенды о годах ученичества Орфея и Пифагора (около 580–500 до н.э.) в Египте, а также сопряженность учения греков о гармонии небесных

сфер с музыкально-мистическими воззрениями египтян, идея о воспитательном значении музыки и целый ряд музыкальных инструментов, но и вопрос о соотношении вокальной музыки, инструментальной музыки и слов, подчиненное положение инструментальной музыки» [27]. Примечательно, что, согласно сообщениям Страбона и Диодора Сицилийского, как указывает Мирумян, «...в Египте не было в обычае изучение музыки, ибо считалось, что музыка не только бесполезна, но и вредна, так как изнеживает мужественность» [28]. Разумеется, речь идет об инструментальной музыке. «Только у Аристотеля, – продолжает Мирумян, – и то лишь как исключение, встречается мысль об эстетической сущности инструментальной музыки, намек на её самостоятельное значение» [29].

К сожалению, «от греческого музыкального искусства почти ничего не сохранилось, и мы можем судить о нем лишь по литературным источникам. (...) Поэтому, говоря о влиянии греческой музыки на музыкальное искусство других народов, в первую очередь имеется в виду музыкальная теория греков, а не практика музыкального исполнения. В греческом мировоззрении и системе духовных ценностей *музыкальная теория (и не только музыкальная) доминировала над музыкальной практикой*» [30]. Кстати, это отчетливо прослеживается на примере армянской традиционной теории музыки, о чем в свое время писал известный музыковед, ученик Комитаса Спиридон Меликян [31].

Обращаясь к музыкальной практике и теории Древнего Рима Мирумян прозорливо отметил несколько важных факторов. Ссылаясь на мнение известного историка музыки Л.А. Саккетти, он пишет, что «рим-

ляне смотрели на музыку, как на искусство, имеющее целью занимать слух. Нравственного значения, которое приписывали ей греческие мыслители, она не имела (...). Чувственный взгляд римлян на музыку привел к значительному понижению нравственного уровня. (...). Римляне, не ценя нравственного влияния музыки, не вводили её в воспитание юношества» [32].

Христианство, противопоставляясь языческой религии, как известно, отвергало все, связанное с ней. «Одним из основных компонентов оргиастических увеселений, характерных для римского общества, были музыкальные инструменты, на которых играли как мужчины, так и женщины (...). Поэтому (...), выступая против музыки, христианство особенно строго относилось к женщинам-музыкантам: “Христианская девушка не должна даже знать, что такое лира или флейта и в чем состоит её употребление”. (св. Иероним)» [33]. Важен вывод профессора Мирумяна о том, что христианство, «критикуя музыкальное искусство (...), на самом деле критиковала римскую музыку. И эта критика была не беспочвенной. (...) Другими словами, христианская религия в лице своих апологетов, отцов церкви отрицала не музыку как таковую, не как вид искусства, а господствующую в римском обществе реально звучащую музыку» [34]. Далее Мирумян приводит оценки музыки как таковой и инструментальной музыки, в частности, в трудах отцов церкви Климента Александрийского (Пв.) и Беды Достопочтенного (673–735гг.), показывая, какую радикальную трансформацию в течение 5–6-ти столетий претерпевает отношение церкви к инструментальной музыке не только как к виду искусства, но и в плане её нравственной

оценки – от резкого осуждения к полному одобрению. Как писал Беда Достопочтенный: «Польза музыки велика и сама она, осмелившаяся войти во врата церкви, удивительна и весьма добродетельна. Никакое знание не осмелилось войти во врата церкви за исключением музыки» [35].

На рубеже X–XI веков музыкальные инструменты начинают применяться в литургических драмах, в церковь проникает органная музыка. В светской музыке «инструментальная музыка особенно проявлялась в танцевальной музыке» [36]. Далее, как известно, эволюция профессиональной музыки в западноевропейских странах развивалась стремительно. Идеалы гуманизма эпохи Возрождения, бурное развитие городской культуры и тенденции секуляризации искусства в целом внесли свои решительные коррективы в сферу как церковной, так и светской музыки.

Второй раздел рассматриваемой статьи, Мирумян посвятил анализу армянской средневековой музыкальной культуры и особенностям ее развития, в частности, отражению соотношения вокальной и инструментальной музыки в трудах армянских мыслителей, отмечая, что отношение церкви к ней имело свои различия в Армении. «Комитас, А. Ованисян, Х. Кушнарев и другие, приходят к выводу, – пишет Мирумян, – что в основе церковно-музыкального искусства лежит народно-музыкальное искусство, что церковь усваивала и преобразовывала произведения народной музыки, включая и мелодии плясового характера» [37]. Основываясь на сочинениях армянских историков, он приводит примеры как из церковной, так и светской музыкальной практики, в частности, искусства гусанов. Весьма примечательной, хотя и

спорной, представляется мысль Мирумяна о присущем армянской музыке монодическом складе мышления: «Господство монодии в Армении по-видимому можно объяснить тем, что *если в период становления христианской религии пение в унисон символизировало единство церкви и народа, то впоследствии оно, в отличие от стран Запада, олицетворяло идею национального единства*» [38].

Известны и хорошо изучены богатые традиции музыкальной культуры Армении как дохристианской, так и средневековой эпох. В частности, в вопросе соотношения вокальной и инструментальной музыки примечательны воззрения Давида Анахта, Степаноса Сюнеци, Григора Магистроса, Ованеса Ерзнкаци и других, отражающие реалии музыкального быта Средневековья и отношения церкви к различным видам музыки. Уже в «Определениях философии» Давидом Непобедимым (V–VI вв.) была дана четкая дифференциация видов вокальной и инструментальной музыки, из которой состоит музыкальное искусство: «По его мнению, – цитирует Давида Мирумян, – инструментальная музыка образуется с помощью лир, рожков и медных тарелок, а настоящая музыка для своего образования нуждается только в голосе» [39]. В этом проявляется дихотомный принцип, которого придерживался Давид в классификации искусства вообще и музыки, в частности, подразделяя искусство на доброе, вечное и полезное, подразумевая музыку, звучащую в церкви, и недоброе, бесполезное и недолговечное, подразумевая светское вокально-инструментальное и сугубо инструментальное музыкальное искусство.

В эстетических взглядах Степаноса Сюнеци (VII–VIII вв.), отраженных в его «Толковании грамматики», Мирумян выделяет фрагмент, посвященный гусанскому искусству. Он пишет: «В связи с освещением структуры гусанских мелодий Степаннос Сюнеци впервые в истории армянской эстетической мысли выдвинул принцип “лоскутности”. Очевидно, под этими формами понимаются таги, построенные из различных по настроению и внутренне связанные между собой музыкально-поэтических частей» [40].

На основе суждений эстетического характера Григора Магистроса (XI в.) [41], также упоминающего принцип «лоскутности» в рапсодии (хагнергутюн), Мирумян высказывает интересное, хотя и не бесспорное предположение, что «под частями, “кусками” музыкально-поэтических произведений подразумевается *не только и не столько сочетание различных гласов, сколько гармоничное единство поэтической метрики и музыкальной ритмики, то есть текста и мелодии*» [42].

Наконец, в заключительном разделе исследования Мирумян обращается к эстетическим воззрениям крупного мыслителя и теоретика музыки XIII века Ованеса Ерзнкаци, который в «Толковании грамматики» «под “гармоничностью” лирической поэзии подразумевает “согласованность между голосом и инструментальной игрой, как это замечается и при исполнении гусанских песен. Ованес Ерзнкаци подчеркивает также самостоятельное значение игры на музыкальных инструментах, полагая, что не всё возможно выразить посредством слов. Многие чувства и мысли в состоянии отразить лишь инструментальная музыка.

«Данная концептуальная установка, – как пишет Мирумян, – становится достоянием армянской музыкально-эстетической мысли» [43]. В дальнейшем она получила свое продолжение в трудах Вардана Аревелци, Аракела Сюнеци и других.

Суммируя свои наблюдения, автор заключает, что «проблема соотношения вокальной и инструментальной музыки действительно является “сквозной” и проходит красной нитью через всю историю культуры Древнего Востока, Античности и Средневековья, в том числе армянской. При этом намечается четкая демаркация двух уровней: уровня теоретического осмысления проблемы и ее официального признания, и уровня музыкальной практики, особенно в музыкальной практике народных масс (в первую очередь городской музыкальной жизни). (...) В скрытом или явном противоборстве различных концептуальных установок на проблему соотношения вокальной и инструментальной музыки проявляется общая тенденция развития как составляющих музыкальной культуры, так и их взаимоотношений внутри музыкальной культуры как некоей целостности» [44].

В заключение хочу отметить, что эстетические труды Карлена Артаваздовича Мирумяна представляют несомненную научную ценность. Они написаны в лучших традициях армянских ученых Аршака Адамяна, Вазгена Чалояна, Сена Аревшатяна, Никогоса Тагмизяна и других, в той или иной степени обращавшихся к эстетической тематике. Думается, что к этим трудам в будущем еще не раз будут обращаться исследователи новых поколений.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Շիրակացի Ան.* Միրումյան Կ., Պողոսյան Վ., Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիա, Փիլիսոփայության և իրավունքի ինստիտուտ, ՀԳԱԱ, Եր. «Նոյյան Տապան», 1998:
2. *Միրումյան Կ.* Հովհաննես Սարկավազի աշխարհահայացքը, Եր., 1984:
3. *Мирумян К.А.* Становление естественнонаучной мысли в Армении, Ер.: Изд-во АН, 1991.
4. *Мирумян К.А.* Антология армянской педагогической мысли, Ер., 2019.
5. *Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (до XVIII века), Ер.: Изд-во РАУ, 2021.
6. *Аревшатян С.С., Тагмизян Н.К.* «Армения» // «Музыкальная эстетика стран Востока», общая редакция и вступит. статья В.П. Шестакова. М.: «Музыка», 1967. С. 341.
7. *Միրումյան Կ.* Հովհաննես Սարկավազի էսթետիկայի գաղափարատեսական ակունքները // ՍՍՀՄ փիլիսոփայական ընկերության հայկական բաժանմունքի տարեգիրք. «Հայ գեղագիտական մտքի պատմությունից», Եր., 1986, էջ. 28–55:
8. *Միրումյան Կ.* Յովհաննես Սարկավազի գրական ժառանգությունը որպես փիլիսոփայական-էսթետիկական մտքի աղբյուր // Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, ԺԷ, Պեյրուր, 1997, էջ. 311–329:
9. *Միրումյան Կ.* Հովհաննես Սարկավազի էսթետիկայի գաղափարատեսական ակունքները // ՍՍՀՄ փիլիսոփայական ընկերության հայկական բաժանմունքի տարեգիրք. «Հայ գեղագիտական մտքի պատմությունից», Եր., 1986, էջ 53:
10. Там же. С. 52.
11. *Միրումյան Կ.* Յովհաննես Սարկավազի գրական ժառանգությունը որպես փիլիսոփայական-էսթետիկական մտքի աղբյուր // Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, ԺԷ, Պեյրուր, 1997, էջ 311:
12. *Արևշատյան Ա.* Անիի երաժշտական մշակույթը, Եր., «Գիտություն», 2014, էջ 108–127:
13. *Միրումյան Կ.* Յովհաննես Սարկավազի գրական ժառանգությունը որպես փիլիսոփայական-էսթետիկական մտքի աղբյուր // Հայկազեան Հայագիտական Հանդես, ԺԷ, Պեյրուր, 1997, էջ 312:
14. Там же.
15. Там же. С. 314.
16. Там же. С. 313.
17. Там же. СС. 313–314.
18. Там же. С. 317.
19. Там же.
20. Там же. С. 323.
21. Там же.
22. Там же. С. 324.
23. *Мирумян К.* О соотношении вокальной и инструментальной музыки в эпоху Средневековья // «Из истории армянской эстетической мысли», сборник исследований. Книга 6-ая, под редакцией Я.И. Хачикяна и К.А. Мирумяна / Ответственный редактор К.А. Мирумян, Ер., 2006. СС. 125–146.
24. Там же. С. 125.
25. Там же. СС. 125–126.
26. Там же. С. 126.
27. Там же.

28. Там же.
29. Там же.
30. Там же. С. 128.
31. *Մելիքեան Ս.* Յունական ազդեցութիւնը հայ երաժշտութեան տեսականի վերայ, Տփղիս, 1914:
32. *Միրումյան Կ.* О соотношении вокальной и инструментальной музыки в эпоху Средневековья // «Из истории армянской эстетической мысли», сборник исследований. Книга 6-ая, под редакцией Я.И. Хачикяна и К.А. Мирумяна. Ответственный редактор К.А. Мирумян, Ер., 2006. С. 135.
33. Там же. С. 131.
34. Там же. С. 132.
35. Там же. С. 134.
36. Там же.
37. Там же. С. 135.
38. Там же. С. 137.
39. Там же. С. 141.
40. Там же. СС. 141–142.
41. *Արեւիստյան Ա.* Григор Магистрос – гимнограф и эстетик. Ер.: «Гитутюн», 2018. СС. 68–103.
42. *Միրումյան Կ.* О соотношении вокальной и инструментальной музыки в эпоху Средневековья // «Из истории армянской эстетической мысли», сборник исследований. Книга 6-ая, под редакцией Я.И. Хачикяна и К.А. Мирумяна. Ответственный редактор К.А. Мирумян, Ер., 2006. С. 142.
43. Там же.
44. Там же. С. 144.

KARLEN MIRUMYAN – THE AESTHETICIAN

A. Arevshatyan

ABSTRACT

This article is devoted to the works of Professor Karlen Mirumyan that touch upon the issues of the history of aesthetic thought, which for the first time become the subject of a separate consideration. In particular, the articles highlighting the ideological and theoretical origins of the aesthetics and literary heritage of the outstanding scientist-encyclopedia and hymnographer of the Armenian Middle Ages Hovhannes Sarkavag (XI–XII centuries), as well as the article “On the relationship between vocal and instrumental music in the Middle Ages” are of particular interest. In them K.A. Mirumyan made remarkable conclusions about the progressive contribution of Hovhannes Sarkavag not only to Armenian aesthetic thought, but also to the aesthetic thought of his time as a whole. Turning to the theme of the relationship between vocal and instrumental music, Mirumyan considers the problem from the Ancient East and Greek antiquity up to the New Age, noting that it, having a number of national characteristics, each of which deserves a separate study, is one of the fundamental ones in the history of musical aesthetics and musical culture.

Keywords: Karlen Mirumyan, aesthetics, Armenia, Middle Ages, Hovhannes Sarkavag, vocal and instrumental music.

ԿԱՌԼԵՆ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆԸ՝ ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ

*Լ.Թ. Ասատրյան
մանկ.գ.դ., պրոֆ.*

Խ. Արուսյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

asatryanlaura49@aspu.am

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացված է մեր օրերի մեծագույն գիտնականի, փիլիսոփա-մանկավարժի՝ պրոֆեսոր Կառլեն Միրումյանի ներդրումը հայ մանկավարժական մտքի պատմության մեջ: Հիմնավորվում է, որ լինելով խոշորագույն փիլիսոփա, նա միաժամանակ խոշորագույն մանկավարժ էր, ով մատենադարանի պահոցներից վեր հանեց և աշխարհին ներկայացրեց մինչև այսօր չուսումնասիրված հայ խոշորագույն փիլիսոփաների, գիտնական մանկավարժների, քաղաքական գործիչների դեռևս չուսումնասիրված և առայսօր արդիական հնչեղություն ունեցող տեսություններն ու հայեցակարգային մոտեցումները:

Կառլեն Միրումյանը հայ մանկավարժական մտքի ակունքներում էր այն կարևորագույնի գիտակցմամբ, որ հայ մանկավարժական մտքի պատմությունը մանկավարժական ուսմունքների սոսկ էմպիրիկ, նկարագրական շարադրանքը չէ, ինչպես կարծում էին նախորդ հետազոտողները և այդպես էլ ներկայացնում էին, այլ ըստ նրա՝ հայ մանկավարժական մտքի հարուստ պատմությունն իր մեջ ներառում է անցյալի մեծ մտածողների մանկավարժական հայեցակարգերը, մեթոդաբանական և գիտամեթոդական մոտեցումները, կրթության փիլիսոփայությունը, դպրոցաշինական, գրքաստեղծման գործունեությունը, որոնք էական դեր են կատարել և այսօր էլ կարող են կատարել կրթության ժամանակակից ռազմավարության մշակման և գործնականում դրանց ներդրման գործում:

Մասնավորապես, նրա **«Հայ մանկավարժական մտքի անթոլոգիա: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»** ռուսերեն լեզվով գրված կոթողային աշխատությունում համակարգված ձևով ներկայացված են հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի փաստագրական պատմությունը, տարբեր դարաշրջաններում հայ կրթական համակարգի և մանկավարժական մտքի զարգացման յուրահատկություններն ու օրինաչափությունները:

Հիմնաբառեր՝ հայ մանկավարժական միտք, փիլիսոփա, ազգային մտածողություն, քաղաքակրթական, պատմություն, հայեցակարգեր, մեթոդաբանություն, գիտամեթոդական մոտեցումներ, կրթության փիլիսոփայություն, դպրոցաշինական գործունեություն, կրթական համակարգ, զարգացում:

Ինձ համար անչափ դժվար է հաղթահարել իմ լավագույն բարեկամի՝ տաղանդաշատ գիտնականի, ազնվագույն մարդու, անաչառ խորհրդատուի վաղաժամ կորստյան ցավը և գրել նրա մասին: Բայց հոգու պարտք ունեմ կատարելու և ուզում եմ խոսքս սկսել նրա անուն-ազգանունից՝ ԿԱՌԼԵՆ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆ: Գրում եմ մեծատառերով, որովհետև նա մեծատառով ՄԱՐԴ էր, ով իր մեջ կրում էր անչափելի գիտական ներուժն ու աստվածաշնորհ տիեզերական լույսը: Նա անմնացորդ սիրով սիրում էր իր հայրենիքն ու իր ազգը և մինչև իր երկրային կյանքի վերջը բոլորանվեր ծառայեց նրան:

Ես այն երջանիկ մարդկանցից մեկն եմ, ում բախտ է վիճակվել համագործակցել ակնավոր գիտնականի հետ, լինել նրա՝ **«Հայ մանկավարժական մտքի անթուղի: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»** կոթողային աշխատության խմբագիրներից մեկը:

Կառլեն Միրումյանն իր մեջ խտացրել էր հայ փիլիսոփայական մտքի անպարփակ խորությունը, մանկավարժ-գիտնականի խորամտությունը, լեզվաբանի բառոգտագործման վարպետությունը, գրաբարյան լեզվամտածողությունը, և, որ ամենակարևորն է, հայրենասիրությունն ու ազգային մտածողությունը, ինչի արդյունքում նրա ստեղծագործ գրչի տակ շունչ ու ոգի էին առնում հայ խոշորագույն փիլիսոփաների, գիտնական մանկավարժների, քաղաքական գործիչների դեռևս չուսումնասիրված և առայսօր արդիական հնչեղություն ունեցող տեսություններն ու հայեցակարգային մոտեցումները:

Փիլիսոփա մակավարժի գիտական խոսքի շարունակում օր օրի իրենց տեղն էին գտնում ու կենդանանում հայ մանկավարժական մտքի կարկառուն դեմքերը՝ իրենց սոցիալ-փիլիսոփայական, մանկավարժական հայացքներով ու գործունեությամբ, կրթության փիլիսոփայությամբ: Այդ ամենի համընդհանրացումը եղան նրա գիտական բազմաթիվ հոդվածները, մենագրություններն ու աշխատությունները:

Կառլեն Միրումյանի գիտական հետազոտություններում առանձնակի տեղ էր գրավում հնագույն շրջանի և միջնադարյան հայ մանկավարժական մտքի պատմությունը, որն, ըստ նրա, շարունակում է մնալ հայ հոգևոր մշակույթի քիչ ուսումնասիրված բնագավառներից մեկը [1]:

Կառլեն Միրումյանը հայ մանկավարժական մտքի ակունքներում էր այն կարևորագույնի գիտակցմամբ, որ հայ մանկավարժական մտքի պատմությունը մանկավարժական ուսմունքների սոսկ էմպիրիկ, նկարագրական շարադրանքը չէ, ինչպես կարծում էին նախորդ հետազոտողները և այդպես էլ ներկայացնում էին, այլ ըստ նրա՝ հայ մանկավարժական մտքի հարուստ պատմությունն իր մեջ ներառում է անցյալի մեծ մտածողների մանկավարժական հայեցակարգերը, մեթոդաբանական և գիտամեթոդական մոտեցումները, կրթության փիլիսոփայությունը, դպրոցաշինական, գրքաստեղծման գործունեությունը, որոնք էական դեր են կատարել և այսօր էլ կարող են կատարել կրթության ժամանակակից ռազմավարության մշակման և գործնականում դրանց ներդրման գործում:

Մինչև «Հայ մանկավարժական մտքի անթուղզիայի» ստեղծումը նրա հեղինակությամբ լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ, աշխատություններ, մենագրություններ, որոնք նվիրված են ոչ միայն հայ հին և վաղ միջնադարյան փիլիսոփայության ձևավորմանն ու զարգացմանը, այլև փիլիսոփայական մտքի շրջանակներում հայ փիլիսոփա մանկավարժների մանկավարժական հայացքների, հայեցակարգային մոտեցումների, կրթության փիլիսոփայության վերլուծությանն ու լուսաբանմանը [2]: Դրանցում նորովի են մեկնաբանվել հայ փիլիսոփա մանկավարժների մի շարք հիմնադրույթներ հայ դպրոցի և կրթության գործի կազմակերպման, ուսուցման և դաստիարակության խնդիրների լուծման վերաբերյալ, ինչպես նաև որոշակի ճշգրտումներ են մտցվել հայագիտության մեջ տեղ գտած գնահատականներում [3]:

Մեծանուն գիտնականը նպատակ էր դրել մենագրության շրջանակներում առաջին անգամ համապարփակ, համակարգված, փաստագրական լայն հիմքի վրա ուսումնասիրել և արժևորել հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի զարգացման միտումները պատմական Հայաստանում՝ սկսած անտիկ շրջանից մինչև XVIII դարը, քանի որ ցայսօր մնում են չուսումնասիրված և չբացահայտված հայ բազմադարյան հոգևոր մշակույթի մաս կազմող, իրենց ժամանակաշրջանից շատ առաջ անցած մանկավարժ գիտնականների մանկավարժական ուսմունքների, հայեցակարգային մոտեցումների փիլիսոփայական-իմացաբանական, մեթոդաբա-

նական, աշխարհայացքային հիմքերը, ինչպես նաև հայ փիլիսոփաների, պատմիչների, բնագետների, իրավաբանների, քաղաքական, հոգևոր գործիչների և մեծ մտածողների գիտամանկավարժական, լուսավորական, դպրոցաստեղծ, դասագրքաստեղծ գործունեության հիմնական ուղղություններն ու առանձնահատկությունները:

Պրոֆեսոր Միրումյանն իրականացրեց իր նպատակն ու առաջին անգամ իր **«Հայ մանկավարժական մտքի անթուղզիա: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»** ուսերեն լեզվով գրված աշխատությունում համակարգված ձևով ներկայացրեց հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի փաստագրական պատմությունը, տարբեր դարաշրջաններում հայ կրթական համակարգի և մանկավարժական մտքի զարգացման յուրահատկություններն ու օրինաչափությունները:

Անառարկելի է, որ մինչև այս բարձրարժեք աշխատությունը ոչ մի հետազոտողի կողմից առաջօր այդպես համահավաք և ամփոփ ձևով հետազոտված և ներկայացված չէր նշված ժամանակահատվածի հայ մանկավարժական մտքի պատմության լիարժեք որևէ ուսումնասիրություն, որը կարող էր հիմք ծառայել վերլուծելու, համադրելու, համեմատելու հայ կրթական համակարգի արդի զարգացումները համաաշխարհային մանկավարժական մտքի զարգացման համատեքստում: Ուստի Կ. Միրումյանի կողմից հայ մանկավարժական մտքի զարգացման փուլերի, առանձնահատկությունների, չուսումնասիրված հեղինակների մանկավարժական

ուսմունքների, հայեցակարգային մոտեցումների բացահայտումն ու արժևորումը, դրանց դերի ու նշանակության հիմնավորումը առանձնակի կարևորություն են ձեռք բերում հայ ժամանակակից կրթական համակարգի ձևավորման, սովորողների ազգային ինքնագիտակցության զարգացման, ազգապահպանման և ազգային հոգևոր-մշակութային անվտանգության ապահովման և այն համաշխարհային գիտական հանրությանը ներկայացնելու տեսանկյունից:

Այս առումով Կ. Ա. Միրումյանի «Հայ մանկավարժական մտքի անթոլոգիա» խորագրով աշխատությունը ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային կրթամշակութային իրականության մեջ աննախադեպ երևույթ է իր նպատակադրմամբ, բովանդակային ընդգրկմամբ ու գաղափարական հագեցվածությամբ:

Անթոլոգիան ընդգրկում է մեծածավալ նյութ. հեղինակը գիտական բարձր պատասխանատվությամբ և նվիրումով ի մի է բերել հայ մանկավարժական մտքի՝ հնագույն շրջանից մինչև 18-րդ դարն ընդգրկող հատընտիրը, որն ընդգրկում է ուսումնասեր ու կրթական գործին նվիրյալ թագավորների, հոգևոր առաջնորդների, մանկավարժության տեսության և պատմության ոլորտում մեծ ներդրում ունեցած փիլիսոփա մանկավարժների դպրոցաստեղծ գործունեությունը, կրթադաստիարակչական ուսանելի մտքերը, գաղափարները, տեսություններն ու սկզբունքները, որոնք ամփոփված են նրանց աշխատություններում և որոնց մեծ մասը ընդհուպ մինչև 18-րդ դարը դասագրքերի դեր են կատարել հայկական դպրոցներում:

Անթոլոգիայում ներառված են նաև փիլիսոփայական, սոցիալ-քաղաքական, իրավական, հոգևոր բնույթի փաստագրական նյութեր, որոնք թույլ են տալիս խորությամբ ընկալել տվյալ ժամանակաշրջանում մանկավարժական մտքի զարգացման ընթացքը: Գրաբարի գերազանց իմացությունը մեծ հնարավորություն էր ընձեռել տաղանդաշատ գիտնականին խոր վերլուծությամբ ուսումնասիրել, բացահայտել և գիտական շրջանառության մեջ է դրել ցայսօր անհայտ կամ քիչ հայտնի աշխատություն հայ մտածողների և մանկավարժների մանկավարժական ուսմունքների ու հայեցակարգերի գիտական և գաղափարախոսական ուղղվածությունը և հիմնավորել դրա բացառիկ նշանակությունը հայ ժողովրդի հոգևոր մշակույթի ու համաշխարհային քաղաքակրթության զարգացման գործում:

Գիտական այդ բարձրարժեք աշխատությունում հայ մեծանուն մտավորականների՝ փիլիսոփա մանկավարժների փիլիսոփայական-իմացաբանական հայացակարգերի վերլուծությունը, մեթոդաբանական մոտեցումները ներկայացված են ժամանակաշրջանի կրթության բովանդակության, գաղափարական ուղղվածության և գործնական մոտեցումների տիրույթում: Մասնավորապես բովանդակային վերլուծության և համադրման, պատմական փաստերի որոշակիացման, համակարգման, ընդհանրացման, տեսակավորման, պատմահամեմատական և իմաստաբանական մեթոդների կիրառման հիման վրա նա բնութագրել և կրթության փիլիսոփայության տեսանկյունից մեկնա-

բանել է բազմադարյան հոգևոր մշակույթի մաս կազմող մանկավարժական ուսմունքները և նրանց գիտամանկավարժական շեշտադրումները, մանկավարժական մտքի շարժընթացային զարգացումները՝ հիմնավորելով հայ կրթական համակարգի կայացման և զարգացման գործում դրանց դերն ու նշանակությունը, շեշտադրելով հայ կրթական համակարգի և մանկավարժական մտքի զարգացման տրամաբանությունն ու դրա օրինաչափ դրսևորումների առանձնահատկությունները:

Գիտնական հետազոտողը փաստագրական նյութի հիման վրա ցույց է տվել դպրոցական և կրթական խնդրակարգի փոխկապվածությունն ու փոխադասանավորվածությունը հայ ժողովրդի հասարակական, ազգային և մշակութային կյանքի մյուս կողմերի հետ, բացահայտել միջնադարյան հայ մանկավարժական տեսությունների, կրթական համակարգի հայեցակարգային և ծրագրային բնույթը, դրանց առնչությունը ազգի առջև ծառացած ճակատագրական խնդիրներին:

Գործառույթային իմաստով անթուղ գիայում որոշակիացված են հայ մանկավարժական մտքի պատմության դերն ու նշանակությունն այսօր և այսուհետ, քանի որ հեղինակը, առաջնորդվելով մեթոդաբանական գիտելիքների բազմամակարդակ հայեցակարգով, համեմատական եզրությամբ որոշակիորեն իրար է կապել անցյալը, ներկան և ապագան սահուն անցումների և գերակա ձեռքբերումների հենքի վրա: Նշվածները արդյունք են փիլիսոփայական, մանկավարժական, բնագիտական, սոցիոլոգիական մտքի համադրման,

որի հիմնական առանցքը հեղինակը համարում է ազգային ինքնության, ինքնագիտակցության, աշխարհընկալման մեթոդաբանական հիմքերը, որոնք ոչ միայն համահունչ են արդի կրթական քաղաքակրթության մակարդակին, այլև հնարավորություն են տալիս ուղղորդելու մեր հայ պատմամշակութային և գիտակրթական ձեռքբերումները համաշխարհային տիրույթ:

Աշխատությունը մնայուն, կոթողային արժեք է, քանի որ մեր իրականության մեջ առաջին անգամ այսօրինակ լայն ընդգրկմամբ ռուսաց լեզվով ներկայացվում են նաև մանկավարժական, բարոյագիտական, արժեքաբանական, աղբյուրագիտական մեծ ներուժ ունեցող բանահյուսական նմուշներ՝ առասպելներ, վիպերգեր, ավանդազրույցներ, հատվածներ «Մասնածոեր» դրուցազնավեպից: Ուսանելի է հատկապես կրթադաստիարակչական բովանդակությամբ բանահյուսական ժանրերի՝ հեքիաթների, առած-ասացվածքների դիպուկ ընտրությունն ու վերլուծությունը: Մեծ տեղ է հատկացված հայ պատմիչների երկերին, որոնց շնորհիվ արժեքավոր տեղեկություններ են հասել հայ դպրոցների, դպրոցական ծրագրերի, կրթության բովանդակության, ուսուցման կազմակերպման ձևերի ու մեթոդների մասին:

Անթուղգիայի մեծագույն արժեքը պայմանավորված է նաև նրանով, որ ներկայացված բնագրերն ուղեկցվում են հանգամանալից վերլուծություններով, ինչն օտարալեզու ընթերցողներին առավել խորությամբ հաղորդակից կդարձնի հայ մշակույթի նվիրյալների ազգանվեր գործու-

նեությանն ու նրանց մինչև այժմ էլ արդիական մանկավարժական հայացքներին վերաբերող ընտիր էջերին:

Անթուղզիան ծանրակշիռ ներդրում է ոչ միայն մանկավարժական գիտության, այլև աղբյուրագիտության, արժեքանության և մշակութաբանության մեջ, քանի որ գիտամանկավարժական վերլուծություններն ու մեկնաբանություններն արված են հայագիտության, մշակութաբանության և արժեքանության լայն համատեքստում: Այն էական ներդրում է համաշխարհային մանկավարժական մտքի պատմության մեջ և քաղաքակրթական կարևորագույն նշանակություն ունի:

Ըստ մեծանուն գիտնականի՝ յուրաքանչյուր նոր սերունդ, յուրաքանչյուր պատմամշակութային դարաշրջան, յուրաքանչյուր ժողովուրդ իր պատմական և ազգային գոյության տարբեր փուլերում վերընթերցում, իմաստավորում, վերաշա-

րադրում է պատմությունը՝ կարծես նորից վերագտնելով անցյալը. Յուրաքանչյուր ազգ պարբերաբար դիմում է անցյալի հոգևոր և մշակութային արժեքների վերաիմաստավորմանն ու վերարտադրությանը՝ գիտության նոր նորմերի և իդեալների, նոր աշխարհայացքի, սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական կարիքների և պահանջների տեսանկյունից [1, էջ10]:

Կառլեն Միրումյանն էլ որպես այդ սերնդի ականավոր ներկայացուցիչ, ազգանվեր գիտնական տքնաջան խիզախումով բացահայտեց, իմաստավորեց և աշխարհին ներկայացրեց հայ հոգևոր և մշակութային ժառանգության կարևորագույն մաս կազմող մանկավարժական մտքի պատմությունը և այլ գիտական մեծարժեք մնայուն կոթողներ, որոնք դարձան գրավոր հուշարձաններ և նրա անունը տանելու են դարերին:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Мирумян К.А.* Антология армянской педагогической мысли. Ер., 2019.
2. *Արևշատյան Ս.Ս., Միրումյան Կ.Ա.* Հայոց փիլիսոփայության պատմություն, Եր., «Լուսաբաց հրատարակչություն», 2007, էջ 4:
3. *Միրումյան Կ.Ա.* Անանիա Շիրակացի, Եր., «Լուսաբաց հրատարակչություն», 2012, էջ 4:

КАРЛЕН МИРУМЯН В ИСТОКАХ АРМЯНСКОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Л.Т. Асатрян

АННОТАЦИЯ

В статье представлен бесценный вклад крупнейшего ученого современности, философа-педагога профессора Карлена Мирумьяна в историю армянской педагогической мысли. Утверждается, что, будучи величайшим философом, он был в то же время великим педагогом, который извлек из архивов Матена-

дарана и представил миру теории и концептуальные подходы величайших армянских философов, ученых педагогов, политических деятелей, не изучены до сих пор и имеют современный резонанс по сей день.

Карлен Мирумян стоял у истоков армянской педагогической мысли с важнейшим осознанием того, что история армянской педагогической мысли – это не просто эмпирический, описательный очерк педагогического учения, как думали и представляли предшествующие исследователи, а, по его мнению, богатая история Армянской педагогической мысли включает в себя педагогические концепции великих мыслителей, методические и научно-методические подходы, философия образования, школьное строительство, книгоиздательская деятельность, которые сыграли значительную роль и еще могут сыграть роль в разработке современных стратегий образования и их реализация на практике. В частности, в его монументальном труде «Антология армянской педагогической мысли», с древнейших времен до наших дней, написанном на русском языке, систематически представлена документальная история армянской школы и педагогической мысли, особенности и закономерности развития армянской системы образования и педагогической мысли разных эпох.

Ключевые слова: армянская педагогическая мысль, философ, национальное мышление, цивилизационное, история, концепции, методология, научно-методические подходы, философия образования, школьное строительство, система образования, развитие.

KARLEN MIRUMIAN, IN THE CORNERS OF ARMENIAN PEDAGOGICAL THOUGHT

L. Asatryan

ABSTRACT

The article presents the contribution of today's greatest scientist, philosopher-pedagogue professor Karlen Mirumyan to the history of Armenian pedagogical thought. It is argued that being the greatest philosopher, he was at the same time a great pedagogue, who took out from the archives of the library and presented to the world the theories and conceptual approaches of the greatest Armenian philosophers, scientific pedagogues, political figures that have not been studied until now and have a modern resonance to this day.

Karlen Mirumyan was at the beginning of Armenian pedagogical thought with the most important realization that the history of Armenian pedagogical thought is not just an empirical, descriptive essay of pedagogical teachings, as previous researchers thought and presented, but according to him, the rich history of Armenian pedagogical thought includes the past. Pedagogical concepts of great thinkers, methodological and scientific-methodical approaches, philosophy of education, school construction, book-making activities, which played a significant role and can still play a role in the development of modern education strategies and their implementation in practice.

In particular, his monumental work “Anthology of Armenian Pedagogical Thought” written in Russian language from ancient times to the present day systematically presents the documentary history of the Armenian school and pedagogical thought, the peculiarities and patterns of the development of the Armenian educational system and pedagogical thought in different eras.

Keywords: Armenian pedagogical thought, philosopher, national thinking, civilizational, history, concepts, methodology, scientific-methodical approaches, philosophy of education, school building activity, educational system, development.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ ԿԱՌԼԵՆ ՄԻՐՈՒՄՅԱՆԻ
ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՄԲ

Լ. Ս. Սարվազյան
փիլիս. գ. թ., դոցենտ

*ՀՀ ԳԱԱ Փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի
ինստիտուտ*

lilit.sarvazyan@gmail.com

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում վերլուծվում է Կ. Միրումյանի ազգային մեթոդաբանական հայեցակարգը: Նա հիմնավորում է, որ հասուն ու զարգացած քաղաքական միտք ունեցող ժողովուրդը պետք է ունենա իր մեթոդաբանական հայեցակարգը: Մեթոդաբանական սկզբունքները պետք է բխեն իրական պատմամշակութային գործընթացի կոնկրետ վերլուծությունից և արտացոլեն այս գործընթացի էությունն ու ներքին օրինաչափությունները: Հիմնվելով Հայոց պատմության պատմափիլիսոփայական վերլուծության վրա՝ փիլիսոփան պնդում է, որ պետականության բացակայության պայմաններում ավելի ճիշտ է խոսել ոչ թե հասարակության կամ սոցիալական համայնքի, այլ ազգի և ազգային համայնքի մասին: Միրումյանի փիլիսոփայական-քաղաքական հայեցակարգի մեթոդաբանական ելակետը ազգն է, ազգի էության հիմքերը, որոնց ձևակերպումը ազգային խնդիրների ըմբռնման բանալին է:

Հիմնաբաներ՝ Կ. Միրումյան, ազգային մեթոդաբանական հայեցակարգ, պատմամշակութային գործընթաց, ազգային կեցություն, գաղափարաքաղաքական միասնություն:

Հայ փիլիսոփայության պատմաբան, քաղաքագետ, մանկավարժ, պրոֆեսոր Կառլեն Միրումյանի գիտափիլիսոփայական ժառանգությունը իմաստավորվում է հայ փիլիսոփայության պատմության և մեթոդաբանության, պատմության փիլիսոփայության, ազգային ու համաշխարհային քաղաքական գիտության պատմության և տեսության, հայ մանկավարժական մտքի պատմության գիտամեթոդաբանական վերլուծությամբ: Նրա

մենագրություններում, ուսումնամեթոդական ձեռնարկներում և գիտական բազմաթիվ հոդվածներում փաստարկվում են հայոց պետականության ու քաղաքական անկախության, ինքնիշխանության, քրիստոնեական արժեհամակարգի և հայադավանության պահպանման, ազգային միասնության, հայոց մշակութային-քաղաքակրթական ինքնության գաղափարները, սահմանադրական կառավարման սկզբունքները, մարդու,

քաղաքացու և ազգային իրավունքների անօտարելիությունը, ազգային քաղաքականության նպատակներն ու միտումները:

Հարկ է նշել, որ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական իրողությունների համատեքստում անհրաժեշտ էր դարձել վերաիմաստավորել ազգային փիլիսոփայական, քաղաքական գաղափարները, հայեցակարգերը և դրանց առնչությունը դարաշրջանի քաղաքական կեցությանն ու արդիականությանը: Բնականաբար՝ վերաիմաստավորումը ենթադրում էր մեթոդաբանական նախկին տեսությունների քննական վերլուծություն և նոր սկզբունքների ու չափորոշիչների առաջադրում: Խնդիրը բավական բարդ էր, և դրա լուծման նպատակով XX դարավերջին և XXI դարասկզբին հայ որոշ հեղինակներ (Ս. Արևշատյան, Հ. Գևորգյան, Հ. Միրզոյան, Կ. Միրումյան, Ռ. Միրումյան, Ս. Սարգսյան և այլք) հանդես եկան փիլիսոփայապատմական հետազոտությունների մեթոդաբանական խնդիրների շուրջ ուրույն մեկնաբանությամբ: Այս առումով առանձնակի արժևորվում է Կառլեն Միրումյանի առաջադրած մեթոդաբանական հայեցակարգը, որը համահունչ է անցյալի ազգային մեթոդաբանական մտքին:

Կ. Միրումյանի փիլիսոփայաքաղաքական մտակառուցումների մեթոդաբանական ելակետը **ազգն է, ազգի կեցությանին հիմքերը**, որոնց բացահայտումը բանալի է՝ հետազոտելու ազգային հիմնախնդիրները: Ըստ մտածողի՝ «...գիտելիքի մեթոդաբանական կողմնորոշիչների և սկզբունքների, մասնավորապես՝ մեթոդա-

բանական հիմքերի մշակումը առավել հրատապ է դառնում հասարակության զարգացման բեկումնային փուլերում, երբ հոգևոր արժեքների «հին» համակարգի վերագնահատման, անձի կենսական դիրքորոշման, քաղաքացիական և գաղափարաքաղաքական կողմնորոշման վերանայման անհրաժեշտություն է ծագում»[1]:

Հայտնի է, որ Խորհրդային Միության ժամանակաշրջանում հումանիտար գիտությունները, այդ թվում՝ հայ փիլիսոփայության պատմությունը զարգանում էին մարքսիստական մեթոդաբանության հիման վրա: Միրումյանի դիտարկմամբ՝ մարքսիզմի հիմնադիրներն ինքնին նպատակ չունեին՝ ստեղծելու փիլիսոփայապատմական և քաղաքագիտական հետազոտությունների ավարտուն մեթոդաբանություն: Բացի այդ, մարքսիստական մեթոդաբանության ոչ բոլոր մեթոդներն ու սկզբունքներն են հերքելի: Այլ հարց է, որ «...այն բացարձակ և միակ ճշմարիտ մեթոդաբանությունը չէ, ինչպիսին այն համարվում էր տասնամյակների ընթացքում» [2]: Ընդ որում՝ պրոֆ. Միրումյանի այս դիտարկումը վերաբերում է ոչ միայն մարքսիստական, այլև անցյալի ու ժամանակակից ցանկացած տեսության ու մեթոդաբանության: Ըստ մտածողի՝ դրանցից որևէ մեկը չի կարող հավակնել բացարձակ, «միակ գիտականը լինելու» կարգավիճակի, որովհետև յուրաքանչյուր տեսություն պատմական գործընթացներն ու անցյալի քաղաքական ուսմունքները հետազոտում է՝ ունենալով որոշակի նպատակ: Նա նաև հաստատում է, որ մեթոդաբանական բոլոր հայեցակարգերն ունեն գոյության հավասար իրավունք, իսկ դրանց բազմազա-

նությունը պայմանավորված է քաղաքական գործընթացների և ուսմունքների բազմազանությամբ:

Հետխորհրդային պատմաշրջանում ծավալվեց մարքսիստական մեթոդաբանության սկզբունքներից հրաժարման գործընթաց, ինչի հետևանքով հումանիտար գիտությունների բնագավառում առաջացավ մեթոդաբանական մտքի ճգնաժամ, որի հաղթահարումը հրատապ ու բարդ խնդիր էր: Փիլիսոփայության և քաղաքական գիտության պատմությանը վերաբերող մեթոդաբանական բազմաթիվ հայեցակետեր գոյություն ունեն: Ճգնաժամի պայմաններում կարող էր հրապուրիչ թվալ «քաղաքակիրթ աշխարհում» համամարդկային արժեք համարվող արևմտյան հայեցակարգերից որևէ մեկի ընտրությունը: Այս մոտեցման չարդարացված լինելը Կ. Միրումյանը հիմնավորում է հետևյալ փաստարկներով. «Նախ՝ գոյություն ունեցող արևմտյան հայեցակարգերը ստեղծվել են պատմամշակութային և սոցիալ-քաղաքական այլ նյութի հիման վրա կամ ելնում են ընդհանուր վերացական դիրքորոշումներից: *Երկրորդ՝* դրանք արտացոլում են հասարակական-քաղաքական զարգացման արևմտյան ուղին, քաղաքական մտքի զարգացման արևմտյան ավանդույթը: *Երրորդ՝* դրանց մեխանիկական «...տեղադրումը կոնկրետ, այն էլ ոչ-արևմտյան ժողովուրդների քաղաքագիտական մտքի պատմության մեջ բազում վերապահումներ է ենթադրում և հղի է ազգային-քաղաքական զարգացման և մտածողության յուրահատկության «համահարթեցման» վտանգով» [3], և իրական պատմամշակութային, այդ թվում՝ փիլիսոփայաքաղաքա-

կան գործընթացը համաշխարհային համապատասխան գործընթացի ընդհանուր ուրվագծերին ենթարկելու միտումով:

Նշված փաստարկներից զատ, Կ. Միրումյանն ուշադրություն է հրավիրում այն իրողությանը, որ գոյություն ունեցող հայեցակարգերի զգալի մասը զուտ տեսաբանական արդյունք է, իսկ փիլիսոփայաքաղաքական մտքի պատմությունը հետազոտելիս անհրաժեշտ է փաստագրական հիմք: Նա նաև հիշեցնում է, որ մարքսիզմը նույնպես արևմտյան քաղաքակրթության ծնունդ է, որի մեխանիկական կիրառման արդյունքի՝ խորհրդային ամբողջատիրության դեմ էր ուղղված հետխորհրդային պետությունների և ժողովուրդների ատելությունը:

Այդպիսով, Կ. Միրումյանի համոզմամբ՝ ինչպես ազգային, այնպես էլ համաշխարհային մշակույթի մեթոդաբանությունը պետք է ստեղծվի ոչ թե գոյություն ունեցող այս կամ այն հայեցակետի իրականացման ճանապարհով, այլ հակառակ եղանակով. «...մեթոդաբանական սկզբունքներն ու տեսությունները պետք է բխեցվեն իրական պատմամշակութային գործընթացի կոնկրետ վերլուծություններից, այս կամ այն տեսական մակարդակի վրա արտացոլեն այդ գործընթացի էությունն ու ներքին օրինաչափությունները» [4]:

Անդրադառնալով մեթոդաբանական մտքի պատմությունն ուսումնասիրելու անհրաժեշտության հիմնահարցին՝ Կ. Միրումյանը հիմնավորում է, որ «...պատմամշակութային յուրաքանչյուր դարաշրջան, զարգացած փիլիսոփայական մտածողության առկայության դեպքում ստեղծել է մե-

թողաբանական իր հայեցակետը» [5]: Ուստի՝ մեթոդաբանական մտքի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս, մի կողմից, բացահայտել մեթոդաբանական հայեցակետերի լինելիության ողջ շարժընթացը, մյուս կողմից՝ այն կարող է *«կապակցող օղակի»* դեր խաղալ անցյալի մեթոդաբանական որոնումների և կոնկրետ պատմական հետազոտությունների միջև: Բացի այդ, անցյալի մեթոդաբանական սկզբունքները կարող են օգտակար լինել նաև ժամանակակից մեթոդաբանական իրավիճակներում կողմնորոշելու և հայեցակարգեր մշակելու գործում:

Փիլիսոփայաբաղադրական մտքի պատմության հետազոտության բանալին *սեփական՝ ազգային մեթոդաբանական հայեցակարգն է՝ «...կառուցված քաղաքական կոնկրետ գործընթացների և դրանք արտացոլող քաղաքական ուսմունքների վերլուծության հիման վրա»*: Ըստ մտածողի՝ այս նկատառումը ենթադրում է գոյություն ունեցող մեթոդաբանական հայեցակարգերի իմացություն՝ որպես հետազոտական կողմնորոշիչներ: Այս մոտեցմամբ՝ հնարավոր է դառնում *«...հայ քաղաքական միտքը քննել, մի կողմից, որպես ազգային հոգեմտավոր գոյացում, մյուս կողմից՝ համաշխարհային քաղաքական մտքի օրինաչափությունների հարաբերակցությամբ»* [6]:

Կ. Միրումյանի ազգային մեթոդաբանական հայեցակարգի առանցքային բաղադրիչը *մեթոդաբանական ելակետային*

սկզբունքներն են, որոնց առաջադրումն էական նշանակություն ունեցավ հայ փիլիսոփայաբաղադրական մտքի արդի հետազոտությունների համար: Ըստ նրա՝ յուրաքանչյուր հայեցակարգի հիմքում ընկած են ելակետային որոշակի հասկացություններ, որոնց միջոցով վերլուծվում է պատմաբաղադրական գործընթացը՝ թե՛ կեցության, թե՛ իմացության առումով. *«Դրանք էլ, ի վերջո, որոշում են հայեցակարգի կառուցման տրամաբանությունը և բուն իսկ հայեցակարգը՝ գործառնության շրջանակները, առանձին պատմական իրադրությունների, ուսմունքների, տեսությունների հետ հարաբերակցությունը և այլն»* [7]:

Մտածողի դիտարկմամբ՝ յուրաքանչյուր տեսություն կարող է հավակնել լոկ *հարաբերական ճշմարտության*՝ այն իմաստով, որ այն հնարավորություն է տալիս պատմական, քաղաքական իրողությունները քննարկել հետազոտական որոշակի կտրվածքով: Այս առնչությամբ նա արդիական է համարում Դավիթ Անհաղթի մեթոդաբանական դիրքորոշումը, ով փիլիսոփայության առարկան սահմանելիս հիմնավորում է ոչ թե մեկ կամ երկու, այլ վեց ոչ հակադիր՝ համադրվող սահմանումների անհրաժեշտությունը՝ որպես մեկ ընդհանուր սահմանման բաղադրիչներ: Մեթոդաբանական պլյուրալիզմը հնարավոր է դարձնում ազգային պատմական անցյալի լուսաբանումը տարբեր հայեցակարգերի դիրքերից^{4*}:

* Այս հիմնահարցի մանրամասն վերլուծությունը տես՝ Միրումյան Կ., «Ազգային պատմության մեթոդաբանություն» հասկացության կարգավի-

ճակի մասին // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Պրակ 3, Եր., 1998, էջ. 21–25:

Ըստ Միրումյանի՝ «...մեթոդաբանական սկզբունքները և հայեցակարգերը պետք է բխեցվեն իրական պատմամշակութային և հատկապես՝ փիլիսոփայապատմական գործընթացի կոնկրետ վերլուծությունից, տեսական վերլուծության այս կամ այն մակարդակի վրա արտացոլեն այդ գործընթացների էությունն ու տրամաբանությունը»[8]: Դա ենթադրում է հաշվի առնել մեթոդաբանական առկա հայեցակարգերը, որոնք, իհարկե, պետք է ստուգվեն ու ճշգրտվեն կոնկրետ-պատմական հետազոտությունների ընթացքում: Այսինքն, դրանք կոչված են՝ կատարելու ոչ թե բուն տեսությունների, այլ «մեթոդաբանական հայեցակարգային կողմնորոշիչների» դեր:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում հետազոտողները ղեկավարվում էին սոցիոլոգիական մեթոդի սկզբունքներով, ինչի հետևանքով ոչ միայն «համահարթեցվում» էին փիլիսոփայապատմական և քաղաքական իրական գործընթացների բազում կողմեր, այլև անտեսվում ազգային մտքի առանձնահատկությունները: Ըստ Միրումյանի՝ «Սոցիոլոգիական մեթոդի հնարավորություններն ակնհայտորեն անբավարար են, երբ խոսքն այնպիսի երկրների և ժողովուրդների պատմական անցյալի մասին է, որոնք դարեր շարունակ զրկված են եղել քաղաքական անկախությունից, քանզի դրա հետևանքով հիշյալ գործընթացները ձեռք են բերել գերազանցապես ազգային-պատմական, ազգային-մշակութային ձև՝ հետին պլան մղելով հասարակական-պատմական հատկանիշը» [9]: Հարկ է նշել, որ նշված իրողությունը չի

նշանակում «ազգային և հասարակական» հակադրում, քանի որ դրանք հանդես են գալիս միասնաբար՝ որպես պատմական միասնական ընթացքի կողմեր: Ուստի՝ խոսքը միայն ամբողջի շրջանակներում այս կամ այն սկզբի գերակայության մասին է, այն էլ որոշ պատմաշրջաններում:

Այս համատեքստում ուշագրավ է փիլիսոփայաքաղաքական առանցքային հասկացությունների Կ. Միրումյանի մեկնաբանությունը: Նա ելնում է այն դրույթից, որ **«հասարակություն»** հասկացությունն առնչվում է **«պետություն»** հասկացությանը: Պետականության բացակայության պարագայում հասարակության մասին խոսվում է պայմանականորեն, օրինակ՝ «հանրային» իմաստով: «Հասարակություն» հասկացության սոցիոլոգիական բովանդակությունը ենթադրում է պետական-քաղաքական կառույցների, իրավական նորմերի համակարգի առկայություն, որոնք կարգավորում են հասարակական հարաբերությունները պետության մեջ:

Իրավիճակը փոխվում է, երբ որևէ բնիկ ազգի արմատական հայրենիքը զավթողականության հետևանքով ներառվում է մեկ այլ պետության կազմի մեջ: Քաղաքական անկախությունն ու պետականությունը կորցնելով՝ հպատակ ժողովուրդը դառնում է «...օտար հասարակության մաս, ենթարկվում այնտեղ գործող պետական-քաղաքական, հասարակական-տնտեսական հարաբերություններին, իրավական և օրենսդրական համակարգերին և այլն» [10]: Միաժամանակ՝ Միրումյանը շեշտում է, որ երկրի ռազմաքաղաքական

նվաճումը չի հանգեցնում ավանդական հարաբերությունների ոչնչացման: Դա կախված է հպատակ ժողովրդի ազգային ավանդույթների կայունությունից, հոգևոր ներուժից, ազգային գիտակցության և ինքնագիտակցության մակարդակում ազգային պետական կառույցի կարևորության իմաստավորումից, ազգի քաղաքական ակտիվությունից և այլն:

Հայոց պատմության փիլիսոփայապատմական վերլուծության հիման վրա Կ. Միրումյանը հաստատում է, որ պետականագուրկ իրավիճակում առավել ճիշտ է խոսել ոչ չէ հասարակության կամ սոցիալական հանրույթի, այլ **«ազգի և ազգային հանրույթի»** մասին, որոնք կարող են դիտվել որպես **մեթոդաբանական ելակետային հասկացություններ**¹, հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և փիլիսոփայաքաղաքական մտքի ուսումնասիրության ժամանակ: Ըստ մտածողի՝ խորհրդային շրջանի հայագիտության թերություններից էր այն, որ հետազոտությունը կառուցվում էր պատմության սոցիոլոգիական հայեցակետի հիման վրա: Այս իրողության բացասական հետևանքն այն էր, որ պատմաբանները և քաղաքագետ-փիլիսոփաները ստիպված էին ոչ թե վերլուծել պատմական գործընթացը կամ քաղաքական միտքը, այլ դրանք համապատասխանեցնել իշխող գաղափարախոսությանը:

Հարկ է նշել, որ Կ. Միրումյանը լիովին չի անտեսում սոցիոլոգիական մեթոդաբանությունը, այլ որոշ վերապահումով է մեկնաբանում այն՝ հաշվի առնելով հետազոտության առարկայի և մեթոդի համապատասխանությունը: Օրինակ՝ փաստարկե-

լով այն իրողությունը, որ «Հայաստանը հզոր պետություն է եղել կենտրոնացված պետական-քաղաքական իշխանությամբ՝ Այրարատյան թագավորության, Արտաշեսյանների, Արշակունիների, Բագրատունիների հարստությունների օրոք», ինչպես նաև Կիլիկյան Հայկական թագավորության պատմաշրջանում, նա հաստատում է, որ «...այս դեպքերում կարող ենք խոսել հայ հասարակության մասին սոցիոլոգիական կտրվածքով»: Ինչ վերաբերում է հայության հպատակության կարգավիճակին՝ հռոմեական, բյուզանդական, պարսկական, արաբական, օսմանյան և ռուսական տիրապետության ներքո, խնդիրը էապես փոխվում է: Բանն այն է, որ հպատակության կարգավիճակում հաճախ երկրի առանձին նահանգներ կամ գավառներ պահպանում էին ինքնիշխանության որոշակի աստիճան, պետականության որոշակի տարրեր, ինչպես նաև «...ներագային և մշակութային կյանքի կազմակերպման ոլորտում որոշակի ինքնուրույնություն»: Այս պարագայում «...արդեն դժվար է միանշանակ խոսել հայ հասարակության մասին՝ նշված իմաստով» [11]:

Հետևաբար՝ Կ. Միրումյանի վերլուծությունից բխում է, որ «Սոցիոլոգիական տեսանկյունը բավարար չէ հայ ժողովրդի պատմության, ազգային մշակույթի, գիտության և փիլիսոփայության պատմության ուսումնասիրության համար և չի կարող որոշիչ դեր խաղալ, միակ մեթոդաբանությունը համարվել» [12]: Բանն այն է, որ մարքսիստական և սոցիոլոգիական այլ մեթոդաբանություններ, որոնք «...կառուցված են **հասարակություն կամ հասարա-**

կական կեցություն» հասկացությունների վրա» [13], առաջնային են համարում արտադրահարաբերությունները, դասակարգային պայքարը, պրոլետարիատի դիկտատուրան և այլն: Բհարկե՝ հեղինակը չի հակադրում «ազգային գործոն» և «հասարակական գործոն» հասկացությունները, բայց իրավամբ հատկանշում է, որ քաղաքական անկախությունից և ազգային պետականությունից զրկված ազգերի «...պատմական զարգացումը ձեռք է բերել գերազանցապես *ազգային-պատմական բնույթ, հետին պլան մղելով հասարակական գործոնը*» [14]:

Այս դիտարկումը թույլ է տալիս նորովի գնահատել ոչ միայն ազգային պատմությունը, այլև հայ մտածողների գիտափիլիսոփայական ժառանգությունը և ազգային գործիչների քաղաքական գործունեության արդյունքները: Ըստ Կ. Միրումյանի՝ յուրաքանչյուր հայեցակարգ տեսականորեն արտահայտում է որոշակի դասակարգերի, քաղաքական խմբերի, կուսակցությունների, պետական կառույցների շահերը: Խորհրդային գաղափարախոսներն ու տեսաբանները քաղաքական-հասարակական միտքը լուսաբանում էին սոսկ դասակարգային պայքարի տեսության ելակետից: Շեշտելով, որ դասակարգային պայքարը պատմության իրական կողմերից է, այնուամենայնիվ, նա հաստատում է, որ «...պատմական ողջ գործընթացի տրամաբանությունը, ներքին մեխանիզմը սոսկ դասակարգային պայքարի բանաձևին չի հանգում» [15]: Այն առավել բարդ և բազմաշերտ գործընթաց է:

Հարկ է նշել, որ նշված նկատառումներն առավելապես վերաբերում են *ազ-*

գային պատմությանն ու ազգային-քաղաքական մտքին: Այս համատեքստում Կ. Միրումյանը ուշագրավ փաստարկներով հատկանշում է, որ XIX դարի ականավոր շատ մտածողներ, քաջաճանոթ լինելով դասակարգային պայքարի տեսությամբ, գիտակցաբար շրջանցում էին այն: Հասարակությունը նրանք բաժանում էին ոչ թե դասակարգերի, այլ «ունևորների և ընչազուրկների»՝ անտեսելով սոցիալական խավերի հակադրության հանգամանքը: Բանն այն է, որ այն պատմաշրջանում, երբ Հայաստանը զրկված էր քաղաքական անկախությունից և բաժանված էր Օսմանյան կայսրության և ցարական Ռուսաստանի միջև, դասակարգային պայքարի գաղափարի առաջադրումը կնշանակեր ազգի ոչ միայն արտաքին՝ քաղաքական, այլև ներազգային այլ բաժանումներ՝ տնտեսական, սոցիալական ու հոգևոր-մշակութային ոլորտներում: Մինչդեռ անհրաժեշտ էր քաղաքական այնպիսի հայեցակարգ, որը հիմնավորեր ազգի ջլատված ուժերի գաղափարաքաղաքական միասնության անհրաժեշտությունը՝ նպաստելով ազգի միավորման գործընթացին: Միրումյանի հիմնավորմամբ՝ «Քաղաքական հայեցակարգը միաժամանակ ազգային-ազատագրական պայքարի և առհասարակ ազգային գաղափարախոսության՝ ազգային կեցության համատեքստում գերագույն արժեքի տեսական հիմքն է» [16]:

Վերը նշված դիտարկումների համատեքստում և ազգային-քաղաքական հիմնախնդիրների մեր հետազոտությունների արդյունքում կարող ենք հաստատել, որ XIX դարի հայ մտածողների փիլիսոփայաքաղաքական հայեցակարգերում գերա-

կայել է **ազգային գաղափարակարգը**: Մական խորհրդային շրջանում մարքսիստական գաղափարների ազդեցությունը կրող շատ պատմաբանների համար մերժելի էր այդ իրողությունը: Օրինակ՝ ոմանք քննադատում էին արևմտահայ հանրահայտ մտածող Մադաքիա Օրմանյանին՝ նշելով, թե «...նա խուսանավում էր դասակարգային պայքարի պատմություն գրելուց» [17]: Մական Կ. Միրումյանի առաջադրած մեթոդաբանական նոր՝ ազգային մոտեցմամբ քննադատական այս կարծիքը իրավամբ գնահատում ենք որպես Օրմանյանի դիրքորոշման ճշգրիտ վերլուծություն, քանզի «...նրա հայեցակարգում ազգային գործոնն արժևորվել է որպես պատմական շարժընթացի իմաստավորման հիմք» [18]: Նա ձգտում էր **Ազգի ու Հայրենիքի** գաղափարների շուրջ համախմբել ողջ հայությանը՝ մերժելով դասային, խմբային, կուսակցական և այլ խտրություններ, ինչպես նաև ազգային ինքնիշխանության, ազգային-սահմանադրական սկզբունքների քարոզչությամբ բարձրացնել ազգային գիտակցության մակարդակը:

Ըստ Կ. Միրումյանի՝ «Հայ հոգևոր մշակույթի բոլոր բնագավառների, կրոնա-եկեղեցական և քաղաքական-գաղափարախոսական գործունեության զարգացման համար ելակետային նշանակություն ունի **ազգային կեցություն** հասկացությունը» [19]: Ազգային կեցությունը նա մեկնաբանում է որպես ազգի նյութական և հոգևոր գոյացումների ամբողջություն, որոնք կազմում են ազգի գոյատևման և գործառնության հիմքը [20]: Բնականաբար՝ մտածողն իր իսկ առաջադրած հասկացություն

ըն միանշանակ չի կիրառում Հայաստանի տարբեր պատմաշրջաններում:

Հայոց պետականության առկայության պարագայում «ազգային կեցությունը» որոշ վերապահումներով համընկնում է «հասարակական կեցություն» հասկացությանը, իսկ պետականագուրկ դարաշրջաններում այն դառնում է **որոշիչ և ելակետային**: Միաժամանակ «ազգային կեցություն» հասկացությունը հայ գաղափարախոսները դիտարկում են որպես **«նպատակադրույթ»**: Միրումյանի մեկնաբանությամբ՝ «Ազգային կեցության, որպես ն՝ ելակետային, և՛ նպատակային գաղափարի, երկու մակարդակները կապակցվում են ազգային ինքնագիտակցություն հասկացության միջոցով» [21]: Ընդ որում՝ «ազգային կեցության» երկակի ընկալումը դարձավ ազգային գաղափարախոսության և քաղաքականության, մշակույթի, կրթության ու դաստիարակության ծրագրերի մշակման հիմք: Ազգային մտածողության ընդհանուր փիլիսոփայական մակարդակի վրա մշակվում են մեթոդաբանական սկզբունքներ, որոնք կիրառվում են նաև սոցիալական և քաղաքական փիլիսոփայության բնագավառում: Ազգային կեցության՝ որպես ելակետային մեթոդաբանության առանձնացումը կարևորվում է ինչպես բուն պատմական իմացությամբ, այնպես էլ մեթոդաբանական մտքի պատմությամբ:

Կ. Միրումյանի դիտարկմամբ՝ ազգային փիլիսոփայության ուսումնասիրությունն ազգի համար ոչ միայն ունի ինքնուրույն պատմական-ճանաչողական նշանակություն, այլև համաշխարհային փիլի-

սովորության իրական պատմության ստեղծման կարևորագույն ուղիներից է: Գիտական առումով անհրաժեշտ է «...առավել անաչառ ներկայացնել ազգային և համաշխարհային փիլիսոփայությունների հարաբերակցության խնդիրը, բացահայտել ազգային փիլիսոփայության իրական տեղն ու դերը համաշխարհային փիլիսոփայության պատմության մեջ» [22]:

Այս համատեքստում Կ. Միրումյանը կարևորում է *հայ քաղաքական մտքի*՝ որպես ազգային տեսական մտածողության բաղադրիչի և ազգային գիտակցության ուրույն ձևի պատմության հետազոտությունը: Մտածողի դիտարկմամբ՝ սովետահայ հասարակագիտության մեջ քաղաքական ուսմունքների պատմությունը ուսումնասիրվում էր իրավագիտական հիմնախնդիրների համատեքստում: Սակայն XX դարի 80-ական թվականներին քաղաքական գիտությանը հաղորդվեց ինքնուրույն գիտական կարգավիճակ, ինչի արդյունքում անհրաժեշտ դարձավ այն ուսումնասիրել քաղաքագիտության տեսանկյունից՝ համապատասխան առարկայի շրջանակներում ու մեթոդաբանությամբ:

Պատմականության և տրամաբանական սկզբունքների հիման վրա Կ. Միրումյանը բացահայտում է քաղաքագիտական մտքի *կոնկրետ պատմական* և *տեսական* մակարդակները: Ըստ նրա՝ քաղաքագիտական մտքի պատմությունը և՛ պատմական, և՛ տեսական գիտություն է: Խոսքը պատմականորեն ձևավորվող և զարգացող տեսական հայեցակարգերի մասին է, որոնցում քաղաքագիտական իմացությունը տրամաբանական-հասկացութային ար-

տահայտություն է ստանում: Մյուս կողմից՝ «...քաղաքագիտական ուսմունքների տեսական-հայեցակարգային հիմքերը և մեթոդաբանական մոտեցումներն ու սկզբունքները ժամանակի ընթացքում վերածվել են քաղաքագիտական մտքի զարգացման անհրաժեշտ տարրերի, քաղաքական մտածողության տեսական մոդելների՝ իբրև այդպիսին ներառվելով ժամանակակից քաղաքագիտության մեջ» [23]:

Հետևաբար՝ քաղաքագիտական մտքի համարժեք մեկնաբանության համար Կ. Միրումյանը պահանջում է քաղաքական գիտելիքի կառույցում առանձնացնել նշված երկու մակարդակները: Կոնկրետ պատմական սկզբունքով բացահայտվում են առկա հասարակության, պետության, իրավունքի, քաղաքականության և այլ իրողությունների նկատմամբ հայացքների պատմական որոշակիությունը, յուրահատկությունները և դրանց հարաբերակցությունը դարաշրջանի պատմական ու զաղափարախոսական գերակայությունների հետ, ինչպես նաև քաղաքական մտածողների անձնական դիրքորոշումը, աշխարհայացքը և այլն: Իսկ տեսական մակարդակն արտացոլում է «...քաղաքական ուսմունքի փիլիսոփայական, ճանաչողական-էութենական հիմքերը, տեսական կառուցումների ելակետային սկզբունքները, մտածողության ձևերը, մոդելները, որոնք որոշիչ նշանակություն ունեն առանձին մտածողի համար» [24]:

Այդպիսով՝ պատմականի և տրամաբանականի միասնականության սկզբունքով բացահայտվում են քաղաքական ուսմունքների թե՛ ընդհանուր տեսական հա-

մատեքստը, թե՛ պատմական կողմը, մասնավորապես՝ ազգային ավանդույթների դերը փիլիսոփայաքաղաքական գաղափարների լինելիության ընթացքում: Պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքով էլ կոնկրետացվում են ընդհանուրի և առանձնահատուկի մասին գիտելիքները, ինչը նպաստում է քաղաքական ուսմունքների առավել ճշգրիտ դասակարգման և տիպականացման չափանիշների բացահայտմանը: Մյուս կողմից՝ Կ. Միրումյանը հաստատում է, որ «...քաղաքական տեսություններն ունեն ինչպես տեսական, այնպես էլ աշխարհայացքային, գաղափարախոսական և արժեքանական կտրվածք» [25]: Ընդ որում՝ նշված հարթությունները փոխկապված են, քանի որ հասարակական-քաղաքական և պետաիրավական իրողությունների քաղաքագիտական իմացությունը իրականանում է որոշակի «գաղափարա-աշխարհայացքային» դիրքերից՝ ունենալով այդպիսի միտվածություն:

Անդրադառնալով՝ հայ քաղաքական ուսմունքների պատմության մեթոդաբանական ելակետային և նպատակային հասկացություններին՝ Կ. Միրումյանը հիմնավորում է, որ դրանք համընկնում են, քանզի երկու դեպքում էլ առնչվում ենք

«ազգային (քաղաքական) կեցություն» հասկացությանը: Միաժամանակ նա բացահայտում է դրանց տարբերությունը՝ հետևյալ փաստարկով. «...առաջին դեպքում գործ ունենք առկա կեցության, երկրորդ դեպքում՝ սպասվելիք կեցության հետ» [26]: Հետևաբար՝ կարելի է եզրակացնել, որ հայ ժողովրդի պատմաքաղաքական կեցության տեսանկյունից ազգային կեցությունը՝ որպես նպատակ նշանակում է ազգային պետականության վերականգնում և քաղաքական անկախության նվաճում:

Պրոֆեսոր Կառլեն Միրումյանի ազգային մեթոդաբանական հայեցակարգը, առաջադրած սկզբունքները էական ազդեցություն ու կողմնորոշիչ դեր են ունեցել հայ փիլիսոփայության, ազգային իրավաքաղաքական հիմնախնդիրներով զբաղվող ժամանակակից հետազոտողների համար: Արդյունքում՝ գրվել են բազում մեկնադրություններ, գիտական հոդվածներ, ատենախոսություններ, ավարտական թեզեր: Կարծում ենք՝ նրա աշխատությունները մշտապես կհամարվեն հայ փիլիսոփայական-քաղաքական մտքի և ազգային մեթոդաբանության պատմության հետազոտության կարևոր սկզբնաղբյուրներ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. *Միրումյան Կ.* Քաղաքական ուսմունքների պատմություն, Եր., 2006: էջ 15:
2. *Միրումյան Կ.* Հայ քաղաքական մտքի պատմության գիտական կարգավիճակի մասին // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Պրակ 4, Եր., 2000: էջ 68:
3. *Միրումյան Կ.* Քաղաքական ուսմունքների պատմություն, էջ 15: Միրումյան Կ., Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից, Եր., 2002: էջ. 14–16:

4. *Միրումյան Կ.* Փիլիսոփայապատմական հետազոտությունների մեթոդաբանական խնդիրների շուրջ // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Պրակ 1, Եր., 1992: Էջ 53:
5. Նույն տեղում: Էջ 54:
6. *Միրումյան Կ.* Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից: Էջ 16:
7. *Միրումյան Կ.* Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին (հարցադրման կարգով) // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Պրակ 2, Եր., 1995: Էջ 19:
8. *Միրումյան Կ.* Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին: Էջ 28:
9. Նույն տեղում: Էջ 29:
10. Նույն տեղում: Էջ 30:
11. Նույն տեղում: Էջ. 31–32:
12. *Միրումյան Կ.* Անանիա Շիրակացի (2-րդ լրացված և վերամշակված հրատ.), Եր., 2012: Էջ 15:
13. *Միրումյան Կ.* «Ազգային պատմության մեթոդաբանություն» հասկացության կարգավիճակի մասին: Էջ 33:
14. Նույն տեղում:
15. *Միրումյան Կ.* Հայ քաղաքական մտքի պատմության գիտական կարգավիճակի մասին: Էջ 69:
16. Նույն տեղում: Էջ 70:
17. *Մկրտչյան Հ.* Արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության սովետահայ պատմագրությունը // Բանբեր Երևանի համալսարանի, Եր., 1985: Էջ 135:
18. *Մարվազյան Լ.* Մաղաքիա Օրմանյան (Ազգային-փիլիսոփայական հայեցակարգը), Երևան, 2013: Էջ 11:
19. *Միրումյան Կ.* Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին, էջ 33: *Мирумян К.* Культурная самобытность в контексте национального бытия. Ер., 1994.
20. *Միրումյան Կ.* «Ազգային փիլիսոփայություն» հասկացությունը փիլիսոփայության արդի համակարգում // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Պրակ 4, Եր., 2000: Էջ 40:
21. *Միրումյան Կ.* Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին: Էջ 35:
22. *Միրումյան Կ.* «Ազգային փիլիսոփայություն» հասկացությունը փիլիսոփայության արդի համակարգում: Էջ 52:
23. *Միրումյան Կ.* Հայ քաղաքական մտքի պատմության գիտական կարգավիճակի մասին // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, Պրակ 4, Եր., 2000: Էջ 57:
24. Նույն տեղում: Էջ 58:
25. *Мирумян К.А.* История политической науки. Эпоха античности. Часть I. Ер., 2004. С. 11.
26. *Միրումյան Կ.* Հայ քաղաքական մտքի պատմության գիտական կարգավիճակի մասին: Էջ 67:

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ИССЛЕДОВАНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ФИЛОСОФСКО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
В КОММЕНТАРИЯХ КАРЛЕНА МИРУМЯНА**

Л.С. Сарвазян

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется национальная методологическая концепция К. Мирумяна. Он обосновывает, что нация, обладающая зрелой и развитой политической мыслью, должна иметь собственную методологическую концепцию. Методологические принципы должны быть выведены из конкретного анализа реального историко-культурного процесса и отражать сущность и внутренние закономерности этого процесса. На основе философско-исторического анализа армянской истории мыслитель утверждает, что в безгосударственной ситуации правильнее говорить не об обществе или социальной общности, а о нации и национальной общности. Методологическим исходным пунктом философско-политической концепции Мирумяна является нация, сущностные основы нации, выявление которых является ключом к осмыслению национальных проблем. По его мнению, понятие национального бытия имеет основополагающее значение для развития всех направлений армянской духовной культуры, религиозно-церковной и политико-идеологической деятельности. Он трактует «национальное бытие» как совокупность материальных и духовных образований нации, составляющих основу существования и функционирования нации. При наличии армянской государственности «национальное бытие» совпадает с понятием «общественное бытие» с некоторыми оговорками, а в безгосударственные эпохи становится определяющим и исходным. В то же время армянские идеологи рассматривают понятие «национальное бытие» как «целевую идею». Согласно трактовке Мирумяна, два уровня национального бытия, как исходная точка и целевая идея, связаны понятием национального самосознания. Кроме того, двойственное восприятие «национального бытия» стало основой для разработки национальной идеологии и программ политики, культуры, образования и воспитания.

Ключевые слова: К. Мирумян, национальная методологическая концепция, историко-культурный процесс, национальное бытие, идейно-политическое единство.

**METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF THE RESEARCH
OF NATIONAL PHILOSOPHICAL AND POLITICAL THOUGHT
IN THE COMMENTS OF KARLEN MIRUMIAN**

L. Sarvazyan

ABSTRACT

The article analyzes the national methodological concept of K. Mirumyan. He substantiates that a nation with a mature and developed political thought should have its own methodological concept. Methodological principles must be derived from a concrete analysis of a real historical and cultural process and reflect the essence and internal regularities of this process. Based on the philosophical and historical analysis of Armenian history,

the thinker argues that in a stateless situation, it is more correct to speak not about society or a social community, but about a nation and a national community. The methodological starting point of Mirumyan's philosophical and political concept is the nation, the essential foundations of the nation, the identification of which is the key to understanding national problems. In his opinion, the concept of national existence is of fundamental importance for the development of all areas of Armenian spiritual culture, religious-church and political-ideological activities. He interprets “national being” as a set of material and spiritual formations of the nation, which form the basis of the existence and functioning of the nation. In the presence of Armenian statehood, “national existence” coincides with the concept of “public existence” with some reservations, and in stateless eras, it becomes defining and initial. At the same time, Armenian ideologues consider the concept of “national being” as a “target idea”. According to the interpretation of Mirumyan, two levels of national existence, as the starting point and the target idea, are connected by the concept of national self-awareness. In addition, the dual perception of “national being” became the basis for the development of national ideology and programs of politics, culture, education and education.

Keywords: national methodological concept, historical and cultural process, national existence, ideological and political unity.

АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ СКВОЗЬ ПРИЗМУ МИРОВОЗЗРЕНИЯ К.А. МИРУМЯНА

М.Э. Авакян

к.филол.н., доц., член Союзов писателей и журналистов Армении

Российско-Армянский (Славянский) университет

marvolstkaya@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается творческая деятельность известного философа, профессора, доктора философских наук К.А. Мирумяна в срезе его плодотворной деятельности, в частности, в сфере армянской политической мысли, сквозь призму его человеческих и истинно патриотических качеств.

Ключевые слова: К.А. Мирумян, философия науки Армении, национальное самосохранение, армянская политическая мысль.

Имя Карлена Артаваздовича Мирумяна известно в широких научных кругах не только Армении, но зарубежья: это – известный армянский историк философии, профессор, доктор философских наук; он был профессором кафедры общественных наук ЕГЛУ им. В. Брюсова, заведующим отделом Института философии, социологии и права НАН РА; заведующим кафедрой политической теории РАУ; членом Проблемного совета по философии, социологии, праву и экономике при президиуме НАН РА; последовательным продолжателем дела армянского академика Сена Аревшатяна. Был... Как же трудно смириться с этой простой формой глагола... «был», когда на протяжении более двадцати лет, практически бок о бок, мы работали в одном ключе: в редакции научного журнала «Вестник Российско-Армянского универ-

ситета. Серия: гуманитарные и общественные науки», над рядом его глубоких и фундаментальных монографий и учебников.

Прошедшее время – это реальная субстанция, предполагающая дальнейший анализ и выводы в таком неустойчивом и кратком пространстве, каковой является человеческая жизнь. Но для такого масштабного мыслителя, как Мирумян, который оставил настолько глубокий след в науке, не существует прошедшего времени – ни в какой категории: ни в философском плане, ни в научном, ни в человеческом...

Однако здесь хотелось бы подробнее остановиться на его последнем – наиболее всестороннем и глубоко изученном труде «Армянская политическая мысль», вышедшем незадолго до безвременной кончины К.А. Мирумяна. По мнению автора, это была одна из мало разработанных областей

армянской мысли. Как известно, социально-экономические и политические изменения, которые стали происходить в Армении в середине XIX века, прогрессивные революции, произошедшие в Западной Европе и подъем политической мысли в России вызвали серьезные изменения и в политической жизни Армении. «Начали широко обсуждаться другие жизненно важные вопросы будущего Армении, национальное освобождение армянского народа, роль Армянской церкви и армянского языка. В результате этих горячих дискуссий в армянской среде сформировались различные общественные и политические течения»¹. Здесь можно отметить, что конец XIX века для армянской политики ознаменовался наличием минимального универсализма и космополитизма в национально-освободительном движении, поиском своего, национального пути к свободе, стремлением проводить более продуманную, основанную на национальных интересах, политическую деятельность. Влияние и увлечение западными инициациями постепенно исчезало. Но, конечно, полностью освободиться от либерально-демократических и многих масонских идей армянское общество, как и любое другое, не могло, что нашло свое продолжение в создании политических партий в конце XIX века².

В одной из своих публикаций писатель, философ, культуролог, этнополитолог и др. Рубен Ангаладян задается вопросом: «Какова себестоимость национального самосохранения на сегодня?» Согласно

автору, это – важнейший философско-экономический вопрос для современной армянской жизни, – как внутри государства, так и в национальной жизни, и он проходит сквозь века. «Действительно, насколько соразмерно мы воспринимаем жизнь, ставим первоочередные вопросы существования, вопросы развития и прогнозирования будущего. Насколько наше национальное воображение и интеллект точно и с объективных позиций предоставляет реконструкцию реальности, которая окружает нас, и мы, считаясь с нею, адекватно выстраиваем национальную жизнь через века? Сегодня этот большой и объемный вопрос актуален как никогда»³.

На рубеже 80–90-х годов XX века политическая наука приобрела в бывшем СССР научный статус, стали формироваться основные политические науки. Это совпало с глубинными политическими, экономическими, социальными и иными процессами, которые вскоре привели к распаду казавшейся «нерушимой» державы, что, естественно, оказало значительное влияние на формирующуюся политическую науку. «Процессы, начавшиеся во всех бывших советских республиках, с одной стороны, требовали глубокого и разностороннего философско-политического и геополитического анализа и осмысления, с другой – политическая наука ещё не оформилась как самостоятельная и самодостаточная научная дисциплина, и, как таковая, не была готова к решению фундаментальных задач, выдвигаемых переломной эпохой, глубин-

¹ <https://vk.com/@patmahaytr-socialno-politicheskaya-zhizn-armyan-v-xix-veke>

² См.: *Авакян М.Э.* Публицистическая докуменалистика масонства. Армянское братство, Ер.: Изд-во «Гитутюн», 2015, СС.76–77.

³ *Ангаладян Р.* Каково состояние политической мысли у нации?

https://miaban.ru/info/armenia/angaladyan_3/

ными мировыми политическими процессами, приведшими к новому миропорядку – к однополярному миру»⁴.

В этих условиях, по мнению К. Мирумяна, единственным источником как политических знаний, так и различных методов политических исследований, стала западная политическая наука. «Поэтому становление политической науки на постсоветском пространстве на первых порах сводилось к переводу, зачастую вольному переизложению западной политической литературы, созданию на этой основе скороспелых учебных пособий, компендиумов, к робким попыткам проецирования на реальные социально-политические процессы не до конца понятого арсенала западных критериев, схем, моделей, методик исследования. Кроме того, политическая наука была ориентирована на решение конкретных практических задач, а проблемы политической теории и политической философии отошли на задний план <...> Подобный механистический, если не сказать раболопный, подход к достижениям западной политической науки нивелировал как социально-политические, так и национальные особенности в развитии бывших народов и республик СССР. Однако внедряемые, а часто и навязываемые «цивилизационные» модели развития в постсоветском пространстве, не могли стать реальным инструментом политической модернизации общества и государственного строительства. Поэтому процессы демократизации и либеральных преобразований, как правило, происходили под национальными, а порой

и националистическими лозунгами, что не вмещалось в стандарты и стереотипы западного политического мышления»⁵. По этой причине постсоветская политическая мысль оказалась неспособной осмыслить подобную «неоднозначную» ситуацию. Этому в значительной мере препятствовало противоречие между полностью отвергнутой марксистской идеологией и еще не «принятой» западной методологией. В то время как происходящие политические изменения требовали пересмотра и разработки новой методологии: «Тем не менее политическая наука на постсоветском пространстве, хотя и с большими трудностями и перекосями, постепенно пробивала себе дорогу. На сегодняшний день она добилась определенных успехов: выделились основные сферы политической науки (теория политики, геополитика, политическая философия, политическая конфликтология, политическая социология, разделы прикладной политологии и др.). “История политических учений” в этом смысле занимает специфическое место в системе политических наук, так как и в советскую эпоху она была предметом как самостоятельного исследования, так и преподавания. Более того, в этом направлении были достигнуты серьезные научные результаты»⁶.

Как известно, к политическим вопросам обращались и обращаются не только политические мыслители и деятели, но и писатели, публицисты, деятели культуры, ученые и многие другие, подчас выражающие весьма интересные и ценные идеи. Так, публицистика конца 80-х – начала 90-х

⁴Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (под ред. Г.Г. Арутюняна). Ер.: Изд-во РАУ, 2021. С. 9.

⁵ Там же. СС. 9–10.

⁶Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (под ред. Г.Г. Арутюняна). Ер.: Изд-во РАУ, 2021. С. 11.

годов объединила представителей самых различных профессий: историков, социологов, политологов, журналистов, литераторов, философов, экономистов, культурологов, физиков... Сразу же обнаружился высокий интеллектуальный уровень публицистов: они поражали широтой взглядов и разнообразием точек зрения, нестандартностью подходов, оригинальностью ракурсов и неожиданностью выводов. Высказывались новые взгляды на истоки коммунизма, социализма, ленинизма и сталинизма. Правда, для публицистики данного периода характерен недостаток фактического материала. В то время привлекали внимание статьи философа А. Нуйкина, историка и политолога И. Клямкина, экономистов Н. Шмелева, В. Селюнина, Г. Попова, Б. Пинскера, Г. Ханина, Л. Пияшевой, Д. Валового, О. Лациса, Г. Шмелева, Г. Лисичкина, демографа М. Тольца и многих других. Публицистика стала направленной на обсуждение актуальных общественно-политических вопросов современности. Советская перестроечная публицистика, естественно, обращалась к прошлому, даже определилось отдельное направление в ней: *историческая публицистика*. Некоторые историки также превратились в публицистов⁷. Так, известный историк В.Т. Логинов писал: «Мы бросились в битву за перестройку, используя для этого газеты, журналы, то есть стали на время публицистами. И это необходимо: толстые специальные монографии сейчас мало кто читает»⁸. Однако, по мнению К.А. Мирумяна, подобного рода рассуждения составляют *дотеоретический* или *околотеоретичес-*

кий слой политического знания, так как, как правило, являются недостаточно обоснованными и аргументированными в понятийно-категориальном и концептуальном аспектах: преимущественно такие идеи декларируются и относятся к сфере не политической науки, а политического сознания, т.е. менталитета, политической культуры, «питающие», с одной стороны, профессиональную политическую мысль, с другой – специфическим образом «выражающие», «осмысливающие», «усваивающие» политические теории. «Непосредственной задачей истории политической науки (в том числе армянской) является исследование именно теоретического уровня – процесса становления и развития теоретико-политического мышления, более или менее целостных политических концепций и теорий. Что касается конкретно-исторического среза, то его исследование способствует выявлению общего историко-политического контекста, необходимого для адекватного осмысления теоретического среза и в этом смысле выполняют хотя и важную, но, тем не менее, вспомогательную роль. Сочетание этих двух исследовательских срезов – важная задача истории политической науки как научной дисциплины. Таким образом, данный подход позволяет вычленить тот пласт политического знания исторического прошлого, который непосредственно или опосредованно связан с современным состоянием политической науки и может послужить теоретической базой для проблемного исследования истории политической науки. В этом смысле, как отмечают некоторые исследо-

⁷Авакян М.Э. Русскоязычная пресса Армении: проблемы использования и функционирования языка. Монография. Ер.: Изд-во РАУ, 2021. СС. 95–96.

⁸<http://window.edu.ru/resource/215/42215/files/p2s3c9.pdf>

ватели, *историю политической науки можно рассматривать как политическую науку (в своей концептуально-теоретической части), изложенной историческим способом, а политическую науку – как историю политической науки, изложенной теоретическим способом*⁹.

Согласно ученым, во все времена политическая мысль не только находилась под влиянием философии, но и «существовала» в ней в качестве наиважнейшей составляющей; как и другие науки, именно она из философии сформировалась в отдельную область. Как известно, большая часть известных философов¹⁰ одновременно являлись и авторами нестандартных политических теорий, а их философские открытия в дальнейшем послужили мировоззренческим обоснованием известных политических концепций. А затем политическая теория уже в завершенных философских системах послужила как бы связующим звеном между философской теорией и реальной действительностью, способом применения практической политики.

Во все эпохи обращение к знаниям и идеям, накопленным прошлыми поколениями, а затем апробированными в ходе исторического развития, которые создают «преемственность поколений», «крепкие традиции», «признание авторитетов», подпитывающие национальный и, вообще, и общечеловеческому опыт, – было и остается одним из основных способов духовного роста и важной формой духовного бытия

как всего человечества, так и отдельных обществ, в том числе и наций. Согласно исследованиям ученых, в частности, К.А. Мирумяна, даже в условиях потери государственности в Армении политическая мысль находилась на высоком уровне развития. «Античная философия и политическая мысль служили теоретической базой и инструментарием для осмысления национально-политических проблем обоснования правомерности национально-освободительной борьбы против завоевателей во имя возрождения утраченной государственности»¹¹.

Каждое новое поколение, каждая культурно-историческая эпоха, каждая нация или народ на различных этапах своего исторического и национального бытия заново «перечитывает», «осмысливает», «переписывает» свою историю, то есть как бы снова открывает для себя прошлое, извлекая из него уроки, если, конечно, они способны к «переизложению» или «переосмыслению» духовно-культурных ценностей прошлых лет с точки зрения новых норм и современных идеалов, новых мировоззренческих, политических, идеологических, социально-экономических потребностей и вызовов современности: «История политических идей есть то, что интересует наше время в мыслях прошлого»¹². К сожалению, являясь теперь уже малой нацией, мы стремимся к современным ценностям, забывая свою историю и предопределенность так называемой «национальной

⁹ Мирумян К.А. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (под ред. Г.Г. Арутюняна). Ер.: Изд-во РАУ, 2021. СС. 13–14.

¹⁰ К примеру, Платон, Дж. Локк, Т. Гоббс, И. Кант, Г.-Ф. Гегель и др.

¹¹ Мирумян К.А. История политических учений. Ч.П. Средневековье. Возрождение. Реформация / Под ред. Г.Г. Арутюняна. Ер.: Изд-во РАУ, 2005. С. 432.

¹² Подробнее см.: История политических и правовых учений. Древний мир / Отв. ред. В.С. Нерсесянц. М., 1985. С. 24 и др.

целесообразности», смешиваем понятия и определения, порой исторические факты и их последствия¹³. И говоря словами Мирумяна, «поскольку любая политическая теория, в конечном счете, призвана отражать и конституировать не только общие закономерности, внутреннюю структуру и логику современных мировых политических процессов, но и место и роль в этих процессах конкретного государства (и нации), постольку для политических исследований важное значение приобретает *политическое и духовно-культурное прошлое данной страны, данной нации, без которого не может быть ни ее политического*

настоящего, ни будущего»¹⁴. А это «прошлое» в наиболее обобщенном виде явственно находит свое отражение в истории политических учений. И поэтому политическую мысль прошлого надо рассматривать в качестве связующего звена между политическим бытием и современной политической теорией. И имя выдающегося ученого Карлена Артаваздовича, принадлежащего, как уже было отмечено выше, увы, к «прошлому» науки, послужит идеальным примером для грядущих поколений не только армянской научной действительности, но и в общем контексте мировой политической мысли.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Авакян М.Э.* Публицистическая докуменалистика масонства. Армянское братство, Ер.: Изд-во «Гитутюн», 2015.
2. *Авакян М.Э.* Русскоязычная пресса Армении: проблемы использования и функционирования языка. Монография. Ер.: Изд-во РАУ, 2021.
3. *Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (под ред. Г.Г. Арутюняна). Ер.: Изд-во РАУ, 2021, 552с.
4. *Мирумян К.А.* История политических учений. Ч.II. Средневековье. Возрождение. Реформация / Под ред. Г.Г. Арутюняна. Ер.: Изд-во РАУ, 2005.
5. <https://vk.com/@patmahayrr-socialno-politicheskaya-zhizn-armyan-v-xix-veke>
6. <http://window.edu.ru/resource/215/42215/files/p2s3c9.pdf>

ARMENIAN POLITICAL THOUGHT THROUGH THE PRISM OF K.A. MIRUMYAN

M. Avakyan

ABSTRACT

This article discusses the creative activity of the famous philosopher, professor, doctor of philosophy. K.A. Mirumyan in the context of his fruitful activity, in particular, in the field of Armenian political thought, through the prism of his human and truly patriotic qualities.

Keywords: K.A. Mirumyan, Armenian philosophy of science, national self-preservation, Armenian political thought.

¹³См.: *Авакян М.Э.* Публицистическая докуменалистика масонства. Армянское братство, Ер.: Изд-во «Гитутюн», 2015. С. 149.

¹⁴*Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (под ред. Г.Г. Арутюняна). Ер.: Изд-во РАУ, 2021. С. 22.

ИСТОРИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ГОСУДАРСТВОЦЕНТРИЧНОСТИ (ОБЗОР ТРУДОВ КАРЛЕНА АРТАВАЗДОВИЧА МИРУМЯНА)

Н.А. Дунамалян, А.А. Габриелян

к.полит.н.

к.полит.н.

Российско-Армянский (Славянский) университет

norayr.dunamalyan@rau.am, gabrielyanakop@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен анализ двух томов труда К.А. Мирумяна «История политической науки». Главная цель данного эссе – обратить внимание на многогранность учебного пособия, представляющего себя не только образовательный инструмент, но и глубоко осмысленный материал, в основе которого лежит понимание государствоцентричного подхода самого автора. Важно, что «История» предоставляет возможность читателю получить необходимую историю о развитии политической науки, а также направляет его в вопросе понимания политики, политической мысли и исторического контекста.

Ключевые слова: история политической науки, Античность, Средневековье, Новое время, государствоцентричность.

Осмысляя и очерчивая тот вклад, который внес Карлен Артаваздович Мирумян в историю отечественной политической науки, нельзя обойти стороной цикл книг и лекций «История политической науки», ставшим своеобразным «маяком», который указывал студенчеству начало пути в терниях политологической дисциплины, с которой ему только предстояло близко познакомиться.

В первую очередь, что хотелось бы отметить, говоря о первой книге «История политической науки: эпоха античности» [1], это то, что Карлен Артаваздович, на наш взгляд, выполнил самую главную миссию ученого и преподавателя: он изложил материал таким образом, чтобы заставить

читателя думать, важнейший элемент, который упускается многими авторами сегодня. Почему это важно? Поскольку «История политической науки» К.А. Мирумяна – это не просто набор исторических фактов о политике и политических деятелях, а вполне продуманный труд, связанный с личным отношением автора к проблемам власти, государства, справедливости, демократии и других вопросов, актуальных для современности. «История политической науки» – это, прежде всего, пособие, научный труд, призывающий молодого исследователя к активной интеллектуальной деятельности, которая рождается в процессе чтения данной работы и приводит посредством интеллектуального труда к

оценке политических учений, взглядов и течений, сформировавших облик современного мира. Но это не просто оценка истории: через историю политической науки, через взгляд в прошлое Карлен Артаваздович помогает нам осмыслить наше собственное будущее – на фундаментальных позициях мыслителей, сформировавших облик политической философии и мысли.

Именно поэтому эта «История», в первую очередь, «История» о будущем – той политической и государственной архитектуры, которую необходимо строить, учась на ошибках и примерах прошлого и не повторяя их. Именно поэтому «История политической науки», по прозорливой задумке автора, рассказывая о разных эпохах и воззрениях, порой географически далеких друг от друга, пронизана единой смысловой нитью, пульсирующей от Ликурга до Фомы Аквинского, от Платона до Мхитара Гоша, от стоиков до многих апологетов христианства периода Возрождения. Этот смысл крайне важен именно для нас, представителей армянской нации, и заключается он в том, что любое стремление и разрабатываемый концепт должны, в первую очередь, быть основаны на идее государствоцентричности. Иными словами, любой теоретик и практик, философ и политический деятель, разрабатывающий свое «идеальное государство», либо идущий по пути критики государств существующих, обязан понимать, что его вклад в политологическую мысль будет исторически оценен и полезен лишь в том случае, если лейтмотивом его научно-философских концепций стало стремление укрепить основы государства и придать ему новый импульс своим историческим видением. Пожалуй, эта черта наиболее отчет-

ливо проявляется у Платона, согласно которому «только всеобщая забота о государстве обеспечивала на деле благополучие каждого отдельного гражданина, давала возможность реализовать предоставленные ему государством права и свободы» [2]. Карлен Артаваздович помогает читателю продолжать думать, развивая мысль Платона следующим образом: «При этом часто не учитывается одно весьма важное обстоятельство: утверждение о приоритете личных прав и свобод предполагает, что именно государство должно содействовать их реализации. Но ведь государство должно быть в состоянии сделать это».

Именно эта осевая идея государствоцентричности пронизывает «Историю политической науки» Мирумяна, хотя сам автор об этом открыто и прямолинейно не заявляет, что, пожалуй, лишний раз подчеркивает умение Карлена Артаваздовича наставлять студента, а не вместо него «проходить путь». К.А. Мирумян учит студента не принимать на веру любой факт или идею, а осмысливать то или иное политическое учение сквозь призму универсальных категорий. В этом также заключается особый стиль преподнесения материала в «Истории» как сложного повествования, связывающего исторический контекст и политическую мысль того или иного автора. Данная связь заставляет читателя мыслить креативно, находя истоки политической мысли в реальных процессах и выстраивая свою систему знаний об истории и политике.

В своих трудах Карлен Артаваздович указал нам на актуальность античных авторов даже для XXI века. Причем данный тезис носит не только философский, но вполне конкретный, практический посыл. Например, события последних лет в Армении

лишний раз подтверждают мудрость Демокрита о том, что «преимущества демократии по сравнению с другими формами государства не дают, тем не менее, абсолютной гарантии, что при существующей демократической процедуре выборов избранными окажутся лучшие из граждан». В подобном ключе осмысливается и Сократ, выступавший против «извращения истинной демократии», а Платон пророчески подчеркивает: «демократические вожди по своим настроениям и устремлениям менее всего демократы, ведь в них всегда живет скрытый олигарх». В результате, мы имеем «власть демагогов – политических выскочек, манипулирующих мнением народа и выступающих от его имени», а «появление демагогов, устанавливающих контроль над массами, ведет, в конечном счете, к тирании» – это уже предупреждает нас Аристотель. Демокрит, Платон, Сократ и Аристотель, конечно, оказались правы, но прислушаться к ним в современном мире, к сожалению, оказалось почти некому.

В заключении первой части «Истории политической науки» К.А. Мирумян пишет: «Теоретическое, в том числе политическое наследие античности всегда находилось в центре внимания мыслителей и ученых последующих эпох. В этом смысле не составляет исключения и наша эпоха, несмотря на всю её удаленность от античности. Естественно, каждая культурно-историческая эпоха по-своему интерпретирует политико-правовые учения античности, ищет в них нечто особенное, свое, что актуально и с точки зрения её (т.е. нашего времени) запросов и проблем». Хочется надеяться, что этот поиск никогда не остановится, ведь именно в продолжении поиска и его осуществлении кроется наше общее стремление к общему благу.

«История политической науки: Средневековье, Возрождение, Реформация» [3] продолжила многие идеи, изложенные в первой части, заостряя внимание на трансформации государства, права и идеи свободы. Вторая часть труда К.А. Мирумяна отличается масштабностью, включенных в данное пособие политических мыслителей, эпох и регионов. Здесь представлены уникальные политические идеи более шестидесяти мыслителей из Византии, Западной Европы, Арабского Востока, Древней Руси, Армении, Италии эпохи Возрождения и Германии эпохи Реформации. Карлен Артаваздович не забывает связывать эпохи многочисленными смысловыми переходами, предлагая читателю самому проследить преемственность той или иной политической мысли. «Христианство содействовало гуманизации политической мысли, обогащению идеями нравственной ответственности. Греко-римскую идею уравнивающей или распределяющей справедливости оно дополнило призывом к милосердию и любви к ближнему» – пишет К.А. Мирумян.

Вторая часть «Истории» представляет собой основополагающий труд, касающийся важнейших идей и ключевых эпох в развитии человечества. В этом уникальном труде можно познакомиться как с взглядами Ибн-Хальдуна или Григора Татеваци, так и Прокопия Кесарийского, Даниила Заточника или Никколо Макиавелли, то есть круг изложенных воззрений настолько широк, что книга К.А. Мирумяна может считаться единственной в своем роде. Данное пособие дает возможность студенту понять внутреннюю логику развития государства, связанную с восприятием феноменов права, закона, справедливости, свободы и дру-

гих основополагающих категорий. Даже понятие «свобода» в этом контексте имеет государствоцентричный характер, так как, комментируя тех же мыслителей Возрождения, Карлен Артаваздович отмечает, что утверждение реальной свободы обусловлено суверенностью государственной власти и верховенством закона, защищающего интересы всех граждан.

К сожалению, тексты лекций об эпохе Просвещения и классическом этапе развития политической мысли так и не были опубликованы в виде пособия, однако и эти работы включали все те же программные идеи К.А. Мирумяна, изложенные во всех его трудах, посвященных политической мысли. В одном из своих последних трудов Карлен Артаваздович Мирумян сам характеризует значимость и важность изучения

взглядов деятелей прошлого: «Для адекватного осмысления и анализа истории политической науки необходимо разграничить её конкретно-исторический и теоретический уровни. Первый срез раскрывает историческую определённую, контекст эпохи, особенности политических концепций и теорий, их соотнесённость с историческими, мировоззренческими, политическими и идеологическими доминантами эпохи, личной позицией и образом мышления конкретного политического мыслителя и т.д. Второй срез выявляет более глубокие – философские, познавательно-сущностные основания политических теорий и концепций, исходные методологические принципы теоретико-политических построений, формы и модели политического мышления» [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. *Мирумян К.А.* История политической науки. Эпоха античности. Ч 1. Изд-во РАУ, Ер., 2004.
2. Платон. Собр. Соч. в 4-х т. Т.3. М.: «Мысль», 1994. 654с.
3. История политической науки. Часть II. Средневековье, Возрождение, Реформация. Ер. 2005.
4. *Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития (под ред. Г.Г. Арутюняна). Ер.: Изд-во РАУ, 2021, 552с.

HISTORY OF POLITICAL SCIENCE FROM THE STATE-CENTRICITY POINT OF VIEW (REVIEW OF THE WORKS OF KARLEN ARTAVAZDOVICH MIRUMYAN)

N. Dunamalyan, H. Gabrielyan

ABSTRACT

The article presents an analysis of two volumes of the K. A. Mirumyan's work "The History of Political Science". The main goal of this essay is to draw attention to the versatility of the textbook, which is not only an educational tool, but also a deeply meaningful material, which is based on an understanding of the state-centric approach of the author himself. It is important that the "History" provides the reader with the necessary history of the development of political science, and also guides him in understanding politics, political thought and historical context.

Keywords: history of political science, Antiquity, Middle Ages, Modern times, state-centricity.

КОНЦЕПЦИЯ ДЕМОКРАТИИ АЛЕКСИСА ДЕ ТОКВИЛЯ: «МИРУМЯНОВСКОЕ» ПРОЧТЕНИЕ

С.С. Ширханян

к.полит.н.

*МИД Республики Армения
Российско-Армянский (Славянский) университет*

saqshir@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются разные аспекты концепции демократии выдающегося французского мыслителя Алексиса де Токвиля. В частности, теория де Токвиля рассматривается с позиций анализа и наблюдений крупного армянского исследователя Карлена Артаваздовича Мирумяна, который первым в Армении начал глубокое изучение токвилеведения, подвергнув критическому осмыслению многие, уже устоявшиеся в западном научно-исследовательском пространстве подходы и трактовки токвилевской концепции.

Статья посвящена светлой памяти моего уважаемого научного руководителя – К.А. Мирумяна.

Ключевые слова: демократия, демократизация, мономодельность, синергетика, свобода, аристократия.

Современные исследования демократической проблематики в рамках текущего, все более и более неопределенного социально-политического дискурса характеризуются разнообразными проявлениями эвристического кризиса, который, приобретая наиболее широкие масштабы, может наблюдаться сразу в нескольких важных срезам.

Во-первых, речь идет о дефиниционных аспектах демократии, которые характеризуются либо слишком размытой, либо дискретной концептуализацией последней, что обусловлено чрезмерной политизированностью и идеологическим ангажированием данного понятия. Во-вторых, наблю-

дается определенное смещение акцентов при интерпретации основных идей и ценностей демократии, переосмысления понятий свободы, равенства, права, закона, справедливости, и даже государства с позиций крайних форм либерализма, что входит в противоречие с классической теорией демократии. В-третьих, в тупиковой ситуации оказалась и современная парадигма «всемирной» демократизации: попытки подведения или «подгонки» переходных процессов во всех обществах под одну, универсальную объяснительную схему, основанную на теоретико-методологических установках «линейной» модели развития этих процессов, провалились.

Отмеченные обстоятельства, исключительно важные для политической науки, обусловили реактуализацию классических концепций современной формы демократии, сформированной в XVIII–XIX веках и основанной на либерально-капиталистической идейно-ценностной системе координат. Среди них выделяется фигура А. де Токвиля, который был одним из первых, кто подверг всестороннему и концептуальному исследованию основания современной, либеральной формы демократии. Де Токвиль не только предугадал логику будущего политического развития мира по демократической траектории, но и предложил свое решение ключевых проблем и противоречий на данном пути. Более того, представляется, что сегодня его концепция актуальна также в контексте преодоления кризиса в отмеченных проблемных срезах исследований демократии. Так, токвилевское понимание природы демократии, признанное основополагающим в современной науке, раскрывает наиболее существенные ключевые пласты данного феномена. Примечательно, что в работах де Токвиля встречается около десятка определений демократии, каждое из которых подчеркивает ту или иную грань; изучение же данного многопланового взгляда на сущность демократии позволяет обеспечить ее более корректное рассмотрение, не суженное идеологическими детерминантами. Во-вторых, токвилевская «схема строительства» демократии, предложенный им принцип совмещения равенства, свободы и других основ демократии, а также критические замечания по контролю над ее деструктивными «природными» чертами в значительной мере объясняют кризис (также предугаданный де Токвилем) современных де-

мократий, которые отошли от этих принципов и впали в «крайности» демократии: эти страны оказались в «западне», устроенной самой демократией и обусловленной «демократизацией демократии», ее чрезмерным «лелеянием», о недопустимости и губительности чего предупреждал французский мыслитель. Наконец, концепция де Токвиля содержит также пласт рекомендаций и политических уроков по проблеме демократического перехода, что, безусловно, актуально также для социально-политических реалий Республики Армения. Более того, логика токвилевских рекомендаций и оговорок вносит определенную ясность в причины провала современной парадигмы транзита демократии.

Следует отметить, что, несмотря на то, что интерес к изучению творческого наследия де Токвиля нашел свое отражение в более тысячи исследованиях, их значительная часть представлена преимущественно западными авторами. В российской литературе до революции 1917 года к Токвилю обращались многие российские авторы – такие, как А.С. Пушкин, П.Я. Чаадаев, Ф.М. Достоевский, Л.Н. Толстой и др. [1], и его книги начали переводить еще с середины XIX века, но в XX веке Токвиль «оказался автором для избранных» [2], а в течение всего времени существования советской власти не вышло ни одного издания его работ. Данное обстоятельство обусловлено тем, что долгое время Токвиль рассматривался как «буржуазный мыслитель», а его теория – как «мотивировка буржуазно-дворянского союза» [3], и потому его творчество в советской литературе зачастую обходило стороной. В этом смысле примечательно, что даже работа А.М. Салмина (изданная в 1983 году), сдержанно и

местами весьма объективно оценивающая творчество французского мыслителя, имела гриф «Для служебного пользования» [4].

После распада СССР на постсоветском пространстве исследование трудов Токвиля осуществляется главным образом в Российской Федерации: там появились новые переводы и издания токвилевских работ, было написано несколько диссертаций [5, 6, 7], цитирование Токвиля стало модным для политических деятелей [8]. Что касается Республики Армения, то следует заметить, что в Армении за прошедшие три декады независимости ни перевода работ де Токвиля, ни каких-либо обстоятельных исследований трудов французского мыслителя почти не было осуществлено. Тем не менее, в данной области выделилась фигура видного армянского исследователя К.А. Мирумяна, который первым начал изучать политическую концепцию де Токвиля в армянской научно-академической среде и под руководством которого была написана кандидатская диссертация С.С. Ширханяна [9], ставшая первым обстоятельным исследованием в данной области.

К.А. Мирумян, в частности, обратил внимание на критические аспекты токвилевской теории, выявив ряд парадоксов и переосмыслив многие, давно устоявшиеся, но при этом ущербные с точки зрения аргументации положения и представления касательно ряда политических идей французского мыслителя. Так, де Токвиль долгое время «выступал» как «адвокат» демократии, а критический пласт его теории демократии часто обходился, либо рассматривался лишь в меньшей степени. Однако К.А. Мирумян выявил, что отношение Токвиля к демократии должно оцениваться, прежде всего, понятием прагматизма,

нежели какой-либо сердечной симпатии к ней. Демократия неизбежна – нравится нам это или нет. И раз она неизбежна, единственное, что мы можем и должны сделать – детально изучить ее и, применяя на практике, минимизировать ее негативные последствия, которых немало. В этом духе интерпретируется суть демократической концепции Алексиса де Токвиля.

Неизбежность демократии не означает ее мономодельности и, в этом смысле, универсальности. К.А. Мирумян отмечал, что концепция Токвиля постулирует потребность изменений в современной парадигме демократизации, что связано с насущной необходимостью принципиально нового осмысления демократии в условиях беспрецедентного для ее истории всемирного, «транс-цивилизационного» распространения, выхода демократии (ее классической, западной традиции) из среды сугубо западного культурно-цивилизационного пространства. В этом контексте в теории мыслителя имплицитно проявляется «нелинейная модель» демократизации, в противоречии с которой оказалась современная, т.н. «векторная» парадигма демократизации. Иначе говоря, Токвиль формулирует императив коренных изменений в парадигме демократизации. И хотя он не оперировал куновским термином «парадигма», не обращался к спектру сугубо цивилизационных вопросов демократии и т.д., тем не менее, его оговорки о многообразии форм демократии (в соответствии со спецификой многообразия мира) в контексте неминучести последней для будущих обществ, его наставления и призывы к адаптации демократии на культурную и национальную почву конкретного народа и, наконец, в этой же связи его ключевой тезис о необходимости

создания «новой политической науки» или «нового политического знания» дают основания полагать, что французский мыслитель уделил данному аспекту отдельное внимание. Иное дело, что в его концепции, как подметил К.А. Мирумян, отмеченная идея наблюдается преимущественно имплицитно, для аналитической работы в достаточно «сыром» виде.

Нелинейность концепции Токвиля проявляется также в том обстоятельстве, что в различных срезх его теории наблюдаются принципы теории синергетики и синергетические идеи в трудах французского автора проявляются не дискретно, а пронизывают логику его мышления, представляя весь синергетический «цикл» демократии – упадок прежней системы и переход к новой (в концепции Токвиля – проблема революции и ее причин), становление и период «нормального» развития (самоорганизация демократии в силу ее основных системных преимуществ), появление новых флуктуаций и новая точка бифуркации (отсутствие «контроля над демократией» и, как следствие, смена системы). Рассуждая о различных сторонах демократии, он акцентирует внимание на понятиях политического порядка и беспорядка, с этих же позиций выявляет непредсказуемый характер исторического развития общества, в частности, неопределенность революции как одного из путей социально-политических изменений. Более того, исследуя этапы социальной трансформации на примере Франции и США, де Токвиль выделяет этапы становления, развития и кризиса системы, раскрывает их логику с позиций синергетических постулатов (импульсы «среды» (влияние «внешнего мира», например, соседних государств на де-

мократизацию)), колебания системы («отсутствие контроля над демократией»), их накопление и «точка невозврата» (неминуемость глубинных социально-политических потрясений в обществе в условиях «предреволюционной ситуации»), различные сценарии дальнейшего развития и непредсказуемость «системного выбора» («демократическая революция не гарантирует демократические перемены») и т.д.)). Как отмечает К.А. Мирумян, французский мыслитель, таким образом, за столетие до научной разработки теории синергетики предвосхитил ряд ее идей.

Что же касается выявления негативных характеристик демократии, то де Токвиль апеллирует к античному принципу «золотой середины» и выдвигает тезис о том, что недостатки демократии представляют собой вырождение ее же преимуществ, результат «чрезмерной силы» достоинств демократии, следствие отсутствия контроля над ней. Так, де Токвиль выступает против централизации власти, но, в то же время, подчеркивает существенное значение государственной власти в поддержании порядка в обществе; он восхищается суверенитетом большинства, но предупреждает об угрозах ее «излишней власти»; даже категория свободы, пронизывающая всю его концепцию, подчинена логике умеренности, что проявляется при изучении автором проблемы свободы печати (ее объединяющая и, одновременно, разъединяющая функции), свободы слова (искажение понятий и терминов, «хаотизация» языка), социально-политической активности граждан (в частности, речь идет о рисках партийного многообразия, которое вводит «раскол» в общество, подрывает его единство) и др. Иначе говоря, для Токвиля отсутствие

«должной меры» над основными достоинствами демократии приводит к ее вырождению. С этих позиций, по абсолютно точной формулировке К.А. Мирумяна, «токвилевская критика демократии – это ни что иное как критическое осмысление ее преимуществ, и Токвиль пытается критически, т.е. объективно изучить демократию».

С точки зрения политической теории, исключительно важными представляются оговорки К.А. Мирумяна касательно причисления токвилевской концепции демократии к либеральной традиции. Защита буржуазно-капиталистических идей и критика социализма (французского социализма XIX века), выступление против централизации государственной власти, «пламенная любовь» к индивидуальной свободе и ряд других характеристик политических взглядов де Токвиля на протяжении десятилетий использовались для «либерализации» политической теории французского мыслителя вопреки всем его стараниям оказаться вне каких-либо идеологических рамок и политической ангажированности. В результате, изначально неидеологизированная концепция Токвиля после смерти автора, по сути, была подчинена политико-идеологическим целям либерализма, что, не в последнюю очередь, было обусловлено тем, что токвилеведение развивалось и сегодня развивается преимущественно на Западе, где либеральная политическая традиция является доминирующей. Представляется, однако, что либерализм де Токвиля, преисполненный традициями аристократического порядка, значительно выделяется среди теорий классического либерализма: Токвиль сам пытается «подогнать» либерализм под свои взгляды, а не стать его «проповедником». Поэтому обеспечение науч-

ной корректности требует переосмысления данного аспекта, что, однако, сегодня в значительной мере затруднено ввиду политизированности большинства исследований в этой области.

По мнению К.А. Мирумяна, переосмысление требуется и в вопросе определения особенностей токвилевской модели соотношения свободы и равенства, что имеет важное значение с точки зрения понимания логики его концепции. Защита индивидуальной свободы, критика равенства, ее негативных последствий и рисков для свободы – в трудах де Токвиля – стала главным аргументом для утверждений, что французский мыслитель противопоставляет эти два понятия. Следует отметить, что свобода личности для французского мыслителя представляет высшую политическую ценность, и его критическое отношение к равенству (по его мнению, важнейшей характеристики современной демократии) действительно во многом обусловлено именно угрозами последнего для свободы. Однако де Токвиль ставит своей целью сформулировать принципы совмещения и взаимодополнения, казалось бы, противоположных начал: его критический подход направлен не на противопоставление, а на поиск своеобразного консенсуса между ними. Именно с этих позиций он формулирует тезис об исключительной роли свободы для современной демократии, идею необходимости ее «прививки» в «организм» демократии, положение о «лечебных» свойствах свободы личности для «природных болезней» (крайний индивидуализм, социальный атомизм, угрозы тирании и т.д.) демократического равенства. Иначе говоря, если демократическое равенство со всеми ее недостатками неминуе-

мо, то следует искать механизмы ее «обезвреживания», главным средством чего и выступает свобода. Поэтому можно заключить, что в концепции де Токвиля свобода не противоречит демократическому равенству, а «блокирует» ее негативные стороны, и в этом смысле речь идет об особой, «токвилевской» модели их соотношения.

Де Токвиль пытается обойти ригоризм не только в вопросе соотношения свободы и равенства: его аристократическое происхождение, социально-политические потребности Франции, поставленная им цель «осторожной демократизации» обусловили необходимость тонкой работы по «примирению» аристократии и демократии, двух типов мышления, двух ценностных систем. Так, принимая факт неизбежности демократии, мыслитель одновременно пытается смягчить «ударную волну» конфликта между старым и новым порядками. При этом де Токвиль уверен, что сохранение лучших традиций аристократического порядка для демократии имеет существенное значение: подобно тому, как равенство нуждается в дополнении или даже «разбавлении» свободой, так и демократии жизненно необходимы элементы аристократии. В этом смысле, как подметил К.А. Мирумян, французский граф пытается «аристократизировать» демократию, но делает это для ее же «спасения», в чем вновь проявляется логика мыслителя-реалиста.

Америка XIX века стала важным «фоном» рассуждений де Токвиля, а визит в эту страну выступает как одно из ключевых событий, повлиявших на проделанную им исследовательскую работу. Более того, американистский срез токвилевского наследия как в прошлом, так и в настоящем придает весьма важный импульс изучению

трудов французского мыслителя: многие новейшие токвилеведческие работы издаются именно в США. Представляется, однако, что данное обстоятельство не должно сводить концепцию Токвиля к американистике, сужать и ограничивать рамки его концепции пределами специфики лишь вышеотмеченной проблематики: сам Токвиль в работе «Демократия в Америке» отмечал, что его цель заключается в изучении не самой Америки, а в изучении демократии посредством примера Америки. Кроме того, он постоянно проводил сравнения с французскими реалиями. Несмотря на то, что данный аспект был закреплен рядом исследований (в том числе в Штатах), тем не менее, и поныне в токвилеведении сохраняются риски «узкого» (с позиций американистики) и в этом смысле неадекватного понимания творчества де Токвиля.

Концепция де Токвиля сегодня актуальна не только в теоретическом, но и в прикладном срезе, в сфере политики государственного строительства. Многие наблюдения и практические рекомендации мыслителя выступают как важные положения, с позиций которых оценивается и зачастую проводится политика демократизации страны. В частности, речь идет о его замечаниях относительно роли свободной печати как важного условия демократического общества, о его понимании индивидуальной свободы в контексте подчеркнутой политической значимости последней, об угрозах формирования тирании большинства, о неминуемой олигархизации экономики при демократии, о рисках атомизации, «индивидуализации» общества, о политической роли религии в плане поддержания политического порядка, о его пронизательных наблюдениях относительно

но губительности «быстрой свободы», неподготовленности общества к демократии и т.д. Несмотря на то, что эти положения были сформулированы два века назад, они не теряют своей актуальности по сей день. Однако обращение внимания именно на критические аспекты концепции де Токви-

ля позволяют выявить подлинную ценность его наследия, на что и в свое время первым обратил внимание выдающийся исследователь и глубоко уважаемый мой научный руководитель Карлен Артаваздович Мирумян.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Дементьев И.О.* Кто из героев русской литературы прочитал Алексиса де Токвиля? // Слово.Ру: Балтийский акцент, 2011, No.1–2. СС. 97–104.
2. *Дементьев И.О.* «Столп дворянской идеологии» или «демократ-гуманист»: Алексис де Токвиль в советской историографии // Актуальные проблемы истории и историографии стран Западной Европы и Америки в Новое и Новейшее время: мат-лы науч. конф. СПб., 2011. С. 94.
3. *Алпатов М.А.* Политические идеи французской буржуазной историографии XIX века. М.-Л., 1949. С. 166.
4. *Салмин А.М.* Идейное наследие А. Токвиля и современная политическая традиция Запада. М., 1983.
5. *Шаблинский И.Г.* Концепция демократии в политической философии А. де Токвиля: автореф. дис. ... канд. филос. наук. М., 1989.
6. *Дементьев И.О.* Политическая теория Алексиса де Токвиля и французский либерализм первой половины XIX века: автореф. дис. ... канд.ист. наук. Калининград, 2004;
7. *Веремчук Л.П.* Проблема социальной революции в исторической концепции Алексиса Токвиля: автореф. дис. ... док. ист. наук. Томск, 2013.
8. *Medvedev D.* Building Russian-U.S. Bonds // Washington Post. 2009. March, 31. URL: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/content/article/2009/03/30/AR2009033002443.html> (дата обращения: 13.09.2016).
9. *Ширханян С.С.* Концепция демократии А. Де Токвиля в контексте современности: критические аспекты: автореф. дис. ... канд. пол. наук. Ер., 2017.

THE CONCEPT OF DEMOCRACY BY ALEXIS DE TOCQUILLE: A “MIRUMYAN'S” INTERPRETATION

S. Shirkhanyan

ABSTRACT

This article discusses various aspects of the concept of democracy by the outstanding French thinker Alexis de Tocqueville. In particular, the theory of de Tocqueville is considered from the standpoint of analysis and observations of the prominent Armenian researcher Karlen Artavazdovich Mirumyan, who was the first in Armenia to start a deep study of Tocqueville studies, subjecting to critical reflection many approaches and interpretations of the Tocqueville concept already established in the Western research area.

The article is dedicated to the blessed memory of my respected scientific adviser – K.A. Mirumyan.

Keywords: democracy, democratization, monomodel, synergy, freedom, aristocracy.

НАУЧНЫЙ ПОДВИГ КАРЛЕНА МИРУМЯНА

Т.Г. Залинян

*Российско-Армянский (Славянский) университет
zalinyan_t@yahoo.com*

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлено значение методологических разработок К. Мирумяна, как пути суверенизации обществоведческой науки в постсоветской независимой Республики Армения. Обосновывается мысль о том, что содержание философских и общественных теорий не носит ценностно-нейтральный характер, а напрямую связано с национально-политическими интересами и служит теоретическим базисом для политического суверенитета и национальной безопасности. Именно поэтому содержание теорий должно быть сопряжено с содержанием арменоведческих исследований.

Неоспоримая заслуга К.Мирумяна состоит в разработке методологии, фундаментальными понятиями которой являются понятия нации и национального бытия. Нация рассматривается им как этнокультурная общность, проходящая последовательные стадии развития. Тезис о сопряженности нации и национального сознания с культурой и различными уровнями сознания вносит коррективы в понимание национальных интересов и государственных задач, в частности, в проведение грамотной национально-ориентированной образовательной политики.

Ключевые слова: научный патриотизм, национальное бытие, социальное бытие, национальное сознание, уровни коллективного сознания, политическая концепция культуры, политика в области образования РА.

Патриотизм бывает разный: бывает шумный, звучащий с трибун Парламента или площадей; бывает очевидный, как патриотизм ребят на линии фронта и приграничных районах, отдавших свои жизни за родину и идею, но бывает, на первый взгляд, тихий и незаметный, как патриотизм истинного ученого, год за годом упорным трудом создающий фундамент для той идеи, за которой следует нация, того щита, который призван стать основой национальной духовной безопасности.

Наблюдаемые в последние годы на фоне масштабных политических процессов изменения в области общественного сознания,

в очередной раз в истории остро ставят вопрос о роли и значении социально-этической составляющей научного познания, этического измерения науки, которое позволило бы преодолеть антигуманистический характер современного естество- и обществознания.

И именно это осознание роли теоретического осмысления социальных явлений в судьбе собственного народа, стремление ученого, его желание на глубинном, ценностно-мировоззренческом уровне отстаивать интересы народа и государства есть настоящий патриотизм, данный, увы, не каждому ученому.

В истории Третьей Республики Армении первый раз этот вопрос встал сразу после развала Советского Союза. Тогда стояла задача нового концептуального осмысления социальной действительности, которое позволило бы отмежеваться от марксистско-ленинской идеологии. Сразу несколько ученых осознали эту необходимость. В свет вышел ряд статей, брошюр, в которых была сделана попытка представить новое видение исторического процесса. К. Мирумян, однако, оказался один из немногих, если не сказать единственным, который связал необходимость новых методологических разработок с проблемой самоопределения в науке путем теоретического обоснования национальной идентичности. И именно национальную идентичность положил в основу как осмысления прошлого, настоящего, так и конструирования будущего. Иначе говоря, разработка новой методологии была для него не вопросом научной оригинальности, а осознанной им необходимой жизненной энергией для вновь воспрявшей армянской государственности. К. Мирумян отмечал, что преодоление идейно-политического анархизма «может сыграть важную роль также для адекватной оценки стоящих перед Республикой Армения национально-политических задач, уточнения в новых условиях содержания национальной и государственной идеологии, правильного выбора путей и форм политико-правового развития армянской государственности, осмысления вопросов соотношения государственного, социального и национального» [1].

Сам по себе подход, при котором теоретические изыскания целенаправленно подчинялись конкретным интересам нации, не нов для армянской истории мысли.

Так, примечательна в этом смысле деятельность Татевского университета.

Дело в том, что, начиная с XIII века, когда в Римской католической церкви возникли ордена францисканцев и доминиканцев, Римская церковь вела активную миссионерскую деятельность в Киликии и Великой Армении с целью склонить восточные церкви к единению с Римом, что, по сути, означало подчинить Армянскую церковь Римской. И они неплохо преуспевали в этом деле. В 1330 году даже был создан, как ветвь доминиканцев, армянский католический орден братьев-униатов. Орден стал переводить на армянский язык и распространять труды по латинской теологии. А годами позже они начали навязывать своим новообращенным латинский обряд, призывать армян отказаться от своих традиций. Борьба за сохранение идеологической независимости, которая, по сути, означала сохранение единственного общенационального института, как Армянская Апостольская церковь, стала смыслом существования Татевского университета. В идеологической борьбе все средства шли в ход, даже создание подложных документов, которые напрямую должны были обосновать превосходство Римской церкви над Армянской. Однако наиболее фундаментальным, хотя и опосредованного влияния, оказался довольно спекулятивный вопрос универсалий или онтологического статуса наиболее общих понятий.

В проблеме универсалий наметились две крайние позиции – номинализма и реализма. В номинализме реальны только единичные вещи, а универсалии порождаются разумом человека. Иначе говоря, общее не есть реальность, а лишь условное наименование. Реализм же настаивал на реальности

общего, идеи, утверждая, что они предшествуют единичному и конкретному. В проекции к христианской философии политики это означало, либо признание вселенской церкви и лице Рима, либо отрицание ее роли и защита права на существование отдельно взятых – национальных – церквей [2]. Понятно, что при подобном раскладе чисто теоретический спор, который уходил своими корнями в философию Платона или Аристотеля, не должен был рассматриваться с нейтральной позиции незаинтересованной истины. Позиция номинализма, которую заняли видные деятели этого университета, была вопросом не научного выбора, а позицией национально-политической точки зрения. Благодаря именно этому стало возможным обосновать правомерность существования Армянской Апостольской церкви и выстроить идеологию ее защиты.

Кстати говоря, в неармянской литературе при описании моделей христианской философии политики нет ссылки на возможные интересы национальных церквей. Например, А. Дугин пишет, что «реализм соответствует консервативно католической политической модели» [3], а номинализм предвосхищал Реформацию. Это означает, что вовсе не обязательно, чтоб то, что было значимо в рамках одной истории и культуры находило осмысление и в рамках других культур, поскольку это осмысление всегда осуществляется к позиции действующих интересов. Осознать собственные интересы и решать сложные теоретические задачи с их учетом и есть научный патриотизм. Именно по этому пути и пошел К. Мирумян.

Базовыми положениями методологии К. Мирумяна является, во-первых, отмеже-

вание понятий национального и социального бытия, выделение первого в отдельную категорию, не подчиненную социальному, и, во-вторых, определение соответствующим им двум формам идентичности [4].

В нашем понимании, у К. Мирумяна социальное и национальное существуют в двух параллельных плоскостях, как два возможных варианта человеческого сосуществования или «общественного бытия» в широком смысле этого слова. Каждое из них обладает своими особенностями, своей спецификой, и, главное, живет и развивается согласно различным закономерностям. В рамках каждой формы бытия ставятся различные проблемы и решаются различные задачи с помощью различного набора средств. Две формы бытия на различных исторических этапах могут гармонично сосуществовать друг с другом, но могут и входить в конфликт.

Базовым различием двух форм бытия является то, что одно из них выстраивается на принципах деления, расщепления общества на классы, прослойки, страты и т.п. В социальном бытии каждый индивид принадлежит отдельной категории, взаимодействие между которыми определяет характер отношений в обществе в целом. Предельное деление социума приводит к идее социального атомизма, крайнего индивидуализма, состояния, при котором статус индивида определяется его социальным положением.

В полную противоположность социальному бытию, национальное бытие несет в себе тенденцию к единению, сведению к общему, когда сообщество рассматривается как одна единица, в пределах которой нет существенных различий, все равны,

поскольку, как говорил Киплинг устами своих героев «Мы с тобой одной крови – ты и я». И речь вовсе не о формальном родстве по крови, а об осознании наличия действующего одного, непреложного Закона, одного для всех. И если в первом случае личные интересы и разный социальный статус могут провести черту различия даже между родителями и детьми, то во втором – все различия между сильными и слабыми, богатыми и бедными, высокопоставленными и их подчиненными стираются в полной мере, реализуя принцип органистического единства, при котором носители всех социальных ролей в равной степени важны и незаменимы, они выполняют свои функции, без которых гармония единого организма будет нарушена. Проводя аналогию, можно сказать, что национальное бытие уподобляется Эмпидоклову космическому шару, в котором действуют две противоположные силы – Любви и Ненависти. Любовь работает на центростремительные силы, устанавливая гармонию, а Ненависть владеет центробежными, нарушая порядок и благоустройство [5].

Подобно национальному бытию, основанная на нем национальная идентичность существует как самостоятельная, она не находится с социальной в родо-видовой связи, хотя и может на практике коррелировать с ней. Определяющим в национальной идентичности или попросту в нации, согласно Мирумяну, является ее культура. Культурная самобытность определяет характер идентичности и степень ее зрелости. Изначально в ее основе лежит этническая общность, благодаря которой обеспечивается общая национальная психология. Иначе говоря, первый уровень в формировании нации принадлежит изначально дан-

ному коллективному бессознательному подсознанию, который порождает традиции, обычаи, ритуалы, песни, танцы, язык. Дальнейшее развертывание национального бытия предполагает выход на уровень того коллективного сознания, которое проявляется уже в искусстве, науке, религии, историографии, языкознании, представлениях о нравственности и морали, а также об остальных сферах жизнедеятельности. Так, интуитивно сформировавшаяся традиция и образ поведения получают конкретное ценностное оформление. Представление о мире и человеке формируют конкретные нравственные, эстетические ценности и научные приоритеты. Однако заключительной стадией развития этноса и достижения им уровня нации является полное осознание им этих ценностей и приоритетов посредством саморефлексии. По достижению этого уровня нация получает возможность не только хранить и воспроизводить саму себя, оставаясь в рамках собственного «Я», но и развиваться, внося коррективы в соответствии с конкретными историко-географическими условиями. При подобном рассмотрении базовым становится именно культурно-цивилизационная составляющая, а государство – условием обеспечения ее безопасности, сверхзадачей на пути саморазвития и самореализации или, выражаясь словами горячего патриота И. Фихте, реализации «свободы» [6].

Подобное видение в корне противоречит господствующим в современной науке учениям и точкам зрения. В современной политологической литературе соотношение социума и нации представлено как отношение подчинения, где базовым, субстанциональным выступает социум, а нация лишь как один из субъектов социально-

политических отношений – наряду с классами и различными слоями. Соответственно, межнациональные конфликты теряют свою специфику и рассматриваются как разновидность политического конфликта, факторами возникновения которого являются: состояние безопасности, социальное положение, социальный достаток, территория, властные отношения и т.п., которые не являются собственно национальными интересами, достоинством, амбициями, ценностями. И, несмотря на различия в понимании нации в США, Европе и России, нация выступает если не искусственной конструкцией, то, по крайней мере, производной от государства. Она формируется в пределах государственных границ на основе общности общественно-политических, экономических и культурных отношений. Подобная точка зрения утвердилась в эпоху Нового и Новейшего времен, вытеснив собой альтернативное видение общественного пространства. Она была характерна и для арменоведов советского периода, поскольку основывалась на социальном по своему характеру учении марксизма-ленинизма, и распространена до сих пор.

Очевидно, что дальнейшее раскрытие признаков и закономерностей развития национального бытия, конкретизация их на историческом материале должны привести к фундаментальной переоценке многих господствующих сегодня в науке политических теорий, идущих, при их верификации, вразрез национальным интересам. Эта исследовательская работа сама по себе требует не только научного потенциала, но и человеческого мужества, ничуть не меньшего, чем при изначальной разработке концепта. На наш взгляд, многие теории, идеи, и, прежде всего, те, на которых строится

идеология современного либерализма и неолиберализма, должны быть либо отвергнуты (например, идеи социального атомизма), либо полностью переосмыслены, как, например, теория общественного договора или теория элит. Тем более, что не только предшествующая политико-философская мысль, но и современная историческая наука, дают достаточно материала для работы в этом направлении.

Так, Г. Карапетян в книге «Наброски армянского государства» пишет, что существуют две основные исторические формы возникновения государств и управления ими. Первая форма развивается параллельно с развитием человечества из патриархальной семьи и основана на крепкой связи индивида с семьей и родом. Он считает, что именно этот тип сложился на территории Армянского нагорья. Другой тип государства сформировался вне семейных связей на основе материальной заинтересованности и конфликте интересов. Такой тип автор называет «классовым» или «деспотией» [7].

Другой историк, Артак Мовсисян, считал и доказывал, что падение армянской государственности началось с уничтожения аристократии, иначе говоря – подлинной национальной элиты. Он же считал, что ранние формы демократии сложились на том же Армянском нагорье и сохранились вплоть до окончательной потери государственности в Средневековье, что также связывается им с доминированием патриархальной модели управления, о которой писал Г. Карапетян, на всех этапах существования армянского государства [8].

Рассмотрение государства в контексте национального бытия позволяет раскрыть новые подходы также и в сфере практичес-

кой политической деятельности, в частности, совершенно в новом свете предстают цели и задачи государственной политики, государственного управления и критерии их эффективности, концепции государственной безопасности и т.п.

Однако особенно хочется отметить сформулированную К. Мирумяном на основе изучения и осмысления исторического материала «политической концепции культуры», которая может быть рассмотрена нами как национальная альтернатива концепции Дж. Ная о действии «мягкой силы». Суть последней заключается в том, что культура, а также образование, как целеполагающая система воспроизводства культуры и культурных ценностей, могут выступать в качестве рычага или средства формирования политического пространства на основе культурной идентичности. «Дж. Найт четко фиксирует различие между “мягкой силой”, используемой в реалистском её понимании, когда за счет разных средств, в том числе и привлекательности, проявляется стремление в реализации собственных интересов, с одной стороны, и ситуацией, когда взаимодействие ведет к взаимному обогащению и сотрудничеству участников (нелиберальный подход) – с другой. В принципе, этот последний вариант и заложен в концепции Дж. Ная, хотя “четко он им и не определен”» [9]. Существенная разница между «мягкой силой» и «политической концепцией культуры» заключается в том, что посредством национально-культурной идентичности становится возможным построение параллельной реальности, соответствующей параллелям национального бытия, которое определяется через внегосударственное и лишь затем переопределяется в государст-

венно-политическое. «Стержнем этой концепции, – пишет К. Мирумян о политике Тиграна Великого, – служила идея культурной самостоятельности, которая реализовывалась посредством различных факторов, цель которых заключалась, кроме всего прочего, в акцентировании различия в отношении культурных ценностей Армении и Рима» [10].

С политическим значением культуры связывается отдельный исследовательский интерес К. Мирумяна к истории армянской педагогической мысли, новизна видения которой заключается в осмыслении ее не с точки зрения образовательных технологий и педагогических практик, а с позиции формирования национального сознания. «Функционирование общества невозможно без должным образом налаженной системы школы, образования и воспитания, обеспечивающей духовное воспроизводство, формирующей морально-этический облик гражданина, идейно-политическую и гражданскую ориентацию. Поэтому в педагогических учениях мы находим не только обобщения школьно-образовательных явлений, но и выход в область политики и идеологии. Политические принципы и концепции, не прошедшие конкретизации и теоретического осмысления в педагогических учениях весьма трудно проводимы в жизнь. Педагогические теории играют своего рода роль передаточного звена от школьно-образовательной практики к политической идеологии власти и наоборот», – пишет К. Мирумян [11]. Иначе говоря, область образования становится точкой практического преломления национального бытия, с одной стороны, средством достижения, а с другой – критерием принадлежности к нации.

В данном контексте определение нации посредством достижения трех уровней коллективного сознания можно рассматривать в качестве конструкта, методического руководства по воспроизводству и развитию национального сознания. Тогда первый уровень образования будет связан с усвоением моделей поведения, прикладного искусства, усвоением легенд, преданий, песни, танца, приобщение к идее родины. Вторая ступень образования должна будет включать познание социальных и естественных явлений посредством изучения социальных и естественных наук, и усвоения их ценностного содержания. И, наконец, третья ступень требует обращения к социальным наукам на более высоком уровне с параллельным осмыслением и упрочением ценностей.

Подобное понимание сути образовательного процесса, как последовательной презентации трех уровней национального сознания, открывает, на наш взгляд, безграничные возможности в реализации национальных интересов в современном мире. Сегодня в законе РА «Об общем образовании» зафиксировано, что образование реализуется на основе принципа гармонизации национальных и общечеловеческих

ценностей [12]. Однако нет ни одного документа, определяющего, как должен быть реализован этот принцип. Практика образовательной политики также не дает целостного и непротиворечивого понимания. Тогда как вышеописанная модель может служить ориентиром в градации уровней арменоведческого знания, его объема, содержания на разных ступенях образовательного процесса, а самое главное – в определении целей и задач образования. Выстроив целостную и непротиворечивую теорию образовательно-педагогической практики, по сути, возможно на общей основе решить и задачу образования и воспитания в Армении и Диаспоре. В условиях ценностных трансформаций современного мира подобная теория поможет найти эффективные пути воспроизведения единой идентичности в разных социально-политических условиях, которая позволит воплотить в жизнь национальные идеалы, в том числе и эффективно функционирующее государство; государство, которое позволит обеспечить реальную безопасность и процветание, просвещение и культурное влияние; государство, о котором, как нам кажется, мечтал ученый и патриот Карлен Артоваздович Мирумян.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития. Ер., 2021. СС. 20–21.
2. *Ջաիրյան Ս.* Հնդհանրականների (ունիվերսալիանների) հիմնահարցի արխատույթյան ըմբռնումը Տարբերի դարձում, Հայագիտության հարցեր, 3, 2016:
3. *Дугин А.Г.* Философия политики, М., 2004. С. 249.
4. *Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития. Ер., 2021. СС. 20–30. См. его же: Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հաս-

- կացությունների մասին// Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում: Հայ փիլիսոփայության պատմության մեթոդաբանական հարցեր, Եր., 1995, պրակ. 2:
5. Антология мировой философии. Т.1, Ч.1, М., 1969, СС. 299–308.
 6. Тесля А.А. «Речи к немецкой нации» Фихте: нация, народ и язык // Полития, 1 (72), 2014. СС. 5–7.
 7. *Շարապետյան Գ.* Հայոց պատմության ուրվագծեր, հ.1, Եր., 2002: էջ. 90–91:
 8. *Մուխիյան Ս.* Հայոց պետականությունը.5000-ամյա և 20-ամյա. Եր., 2011: էջ. 9, 77:
 9. *Лебедева М.М.* «Мягкая сила»: понятие и подходы // Вестник МГИМО университета. 3(54), 2017, С. 214.
 10. *Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития. Ер., 2021. С. 53.
 11. *Мирумян К.А.* Очерки по истории армянской педагогическом мысли. Ер., 2013. С. 5 // <http://dasagirq.am/spyurq/index.php?ln=arm&m=bookinfo&id=103>
 12. «Հանրակրթության մասին» ՀՀ օրենք, 5-րդ հոդվածի 2-րդ ենթակետը:

SCIENTIFIC FEAT OF KARLEN MIRUMYAN

T. Zalinyan

ABSTRACT

This article presents the significance of K. Mirumyan's methodological researches as a way of sovereignization of social science in the post-Soviet independent Republic of Armenia. The idea is substantiated that the content of philosophical and social theories is not value-neutral, but is directly related to national-political interests and serves as a theoretical basis for political sovereignty and national security. That is why the content of the theories should be linked with the content of Armenian studies.

The indisputable merit of K. Mirumyan is the development of a methodology, the fundamental concepts of which are the concepts of the nation and national existence. The nation is considered by him as an ethno-cultural community, passing through successive stages of development. The thesis about the conjugation of the nation and national consciousness with culture and different levels of consciousness makes adjustments to the understanding of national interests and state tasks, in particular, the implementation of a competent nationally oriented educational policy.

Keywords: scientific patriotism, national existence, social existence, national consciousness, levels of collective consciousness, political concept of culture, education policy of the RA.

НАЦИОНАЛЬНОЕ БЫТИЕ КАК ОСНОВА МЕТОДОЛОГИИ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ

Ж.А. Тадевосян

Российско-Армянский (Славянский) университет

polit.jane@gmail.com

*Интеллигент – это не только носитель
интеллектуальных ценностей, но одновременно
и носитель духовно-нравственных ценностей.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена методологии исследований К.А. Мирумяна, базовым понятием которой выступает национальное бытие. Ставится задача обоснования выбора отмеченной методологии в исследованиях истории армянской политической мысли, вызванная историческим контекстом периода творчества профессора.

На основе анализа основных работ К.А. Мирумяна дается определение национального бытия ключевого фактора, определяющего политическую жизнь народа.

В результате исследования делается вывод о том, что методология К.А. Мирумяна все еще актуальна в научных исследованиях истории армянской политической мысли. Национальное бытие остается важным фактором в политическом развитии наций, а методология Мирумяна может быть использована как один из инструментов для понимания прошлого и настоящего армянской политической мысли и армянской нации в целом.

Ключевые слова: нация, методология исследований, история армянской политической мысли, национальная идентичность.

Проблема национальной идентичности после нескольких десятилетий относительного равнодушия к ней вновь выдвинулась на первый план как в социально-гуманитарных науках, так и в журналистике и политической лексике. Отмеченное обстоятельство объясняется рядом причин. Во-первых, это – процесс глобализации, в условиях которой начались процессы размы-

вания границ между национальным и над-национальным, разрушения старого и проявления нового миропорядка, актуализирующие проблему самоидентификации нации. Во-вторых, это – формирование и насаждение новой так называемой «постмодернистской системы ценностей». Последняя носит сугубо индивидуалистический характер и преследует цель «освобожде-

ния» общества от оков «тотализирующих» идентичностей. Именно этим обстоятельством объясняется столь высокий интерес К.А. Мирумяна к отмеченной проблематике в своих трудах, особенно в поздний период научной деятельности.

Следует отметить, однако, что в работах К.А. Мирумяна вместо привычного понятия политологического характера и окраса – «национальная безопасность» используется отчасти философское понятие «национальное бытие». Отмеченный факт объясняется следующими обстоятельствами:

- во-первых, понятие национальная идентичность имеет относительно недавнюю историю и традиционно применяется по большей части в контексте исследований становления наций – государств на территории Европейского континента. Что касается истории древних народов и их политико-культурного развития, то, по мнению К.А. Мирумяна, правильно употреблять и строить свое исследование, исходя из понятий, присущих самой истории данного народа. В случае с историей армянского народа в качестве такового выступает понятие «национальное бытие» (в пер. на арм. – ազգային կենցաղն-գոյություն-ընկերություն). Выбор последнего обусловлен его этимологией, особенно на национальном языке – армянском. Ключевой проблемой предводителей (или так называемой «элиты») армянского народа являлась проблема сохранения самой нации, защита основных культурных памятников и передача их последующим поколениям армян.

Как видите, само понятие «бытие» на армянском языке олицетворяет собой всю историю армян – историю борьбы за жизнь – գոյութիւն կռիւլ и право на сохранение

собственного обличья, собственного «Я» – լինելիութիւն իրաւունք;

- во-вторых, выбор понятия из философской терминологии вызван уверенностью в «научной чистоте» и однозначности последнего, а также лишенности им так называемого «формального окраса» и релятивности.

Для правильного понимания основных политико-философских идей К.А. Мирумяна по тематике национальной идентичности, необходимо обратиться к работам, посвященным исследованиям последней. Первой в числе таковых явилась вышедшая в свет в 1994г. после распада СССР и начавшегося идеологического хаоса и разрухи монография «Культурная самобытность в контексте национального бытия» [1]. Автор, как истинный преданный своей Родине и народу патриот, осознает всю надобность идейного пересмотра истории армянского народа и необходимость создания базиса для новой методологии и в каком-то смысле идеологии для исследования последней. К.А. Мирумян чутко и четко проводит синтаксический анализ всех важнейших политико-культурных событий в истории армянского народа, подводит под одну концептуальную окраску, в качестве которой выступает сформулированная им же политическая концепция культуры.

Дальнейшее исследование отмеченной проблематики К.А. Мирумяном было ориентировано на поиск тех механизмов в политической конъюнктуре современной ему Армении, которые должны были взять на себя те функции по сохранению и развитию армянской нации, которые на себя возложили представители культурной и поли-

тической элиты прошлого (Тигран Мец, Григор Лусаворич, Месроп Маштоц и др.). Этим был вызван столь глубокий интерес к проблематике происхождения и функционирования элиты (середина 90-х), который представлен в монографии и многочисленных статьях К.А. Мирумяна [2]. Отмеченные исследования показывают, что армянская нация имеет довольно-таки удачный опыт в деле конструирования культурно-политической элиты, которая возлагала на себя поиск методов и механизмов решения жизненно важных вопросов: безопасности, сохранения и дальнейшего развития армянского народа. При этом, необходимо отметить главное отличие армянской элиты того периода от современного понимания понятия элиты, представленной в теории элитаризма: в отличие от современных элит, армянская элита включала в себя представителей культурно-духовной интеллигенции, чьи умы действительно были заняты проблемой поисков выхода из сложных политических обстоятельств (потеря государственности, возможность полного уничтожения армянского народа или его насильственная ассимиляция и др.), а не борьба за власть и авторитет, которая является главной характеристикой элиты в ее современном понимании и функционировании.

Последние годы творчества К.А. Мирумяна посвятил исследованию проблем воспитания и образования армянского народа, отведя основное место политическому компоненту последних. Этим объясняется тематика вышедших в свет 2-х последних работ автора: «Антология армянской педагогической мысли» [3] и «Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития» [4]. Первая из работ пред-

ставляет собой обобщение всего воспитательного потенциала работ известных армянских мыслителей и культурных деятелей, при этом речь идет именно о национальном воспитании, о внедрении национального духа в систему образования, да и в само бытие армянского народа. Вторая работа – это уже конкретный анализ и систематизация политической истории армянского народа на основе отмеченной ранее политической концепции культуры. Ценность последней вызвана следующими двумя обстоятельствами:

- работа вышла в свет в период, когда армянский народ опять оказался перед страхом потери независимости и на своеобразном перепутье: Запад или Восток. Перед читателями открывается длительная справедливая борьба армянского народа за самоосуществление... Борьба со счастливым концом, внушающая надежду и дающая силы новому поколению армян, что не все потеряно, веру в собственные силы и потенциал;

- работа представлена на русском языке, что дает возможность широкому кругу читателей других народов ознакомиться с историей армянского народа как с историей созидателей, мыслителей и бойцов, а вовсе не как историю страданий и поражений.

Суммируя все отмеченные факты, отмечаю, что именно благодаря работам К.А. Мирумяна впервые была сделана попытка вывода из-под синдрома фрагментарности и объединения отдельных феноменов, событий истории армянского народа в прекрасное наследие для последующих поколений студентов и просто преданных своей родине армян.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Мирумян К.А.* Антология армянской педагогической мысли. С древнейших времен до XVIII века. Ер., 2019.
2. *Мирумян К.А.* Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития. Ер., 2022.
3. *Мирумян К.А.* Культурная самобытность в контексте национального бытия: К формированию полит. концепции культуры в Армении. Ер.: «Звартноц», 1994.
4. *Мирумян К.А.* О природе национальной интеллигенции и ее задачах: Опыт историко-теоретического анализа. Ер., 1995.

NATIONAL EXISTENCE AS A BASIS FOR THE METHODOLOGY OF THE HISTORY OF ARMENIAN POLITICAL THOUGHT

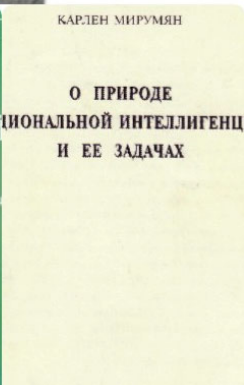
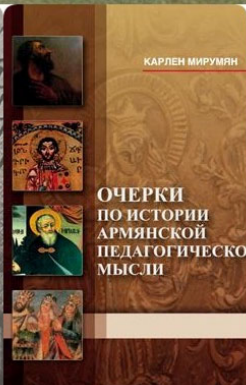
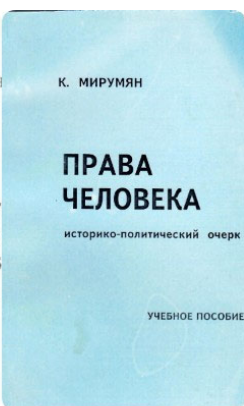
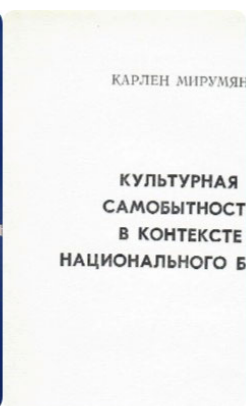
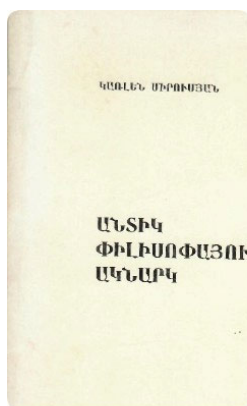
Zh. Tadevosyan

ABSTRACT

The article is devoted to the research methodology of K.A. Mirumyan, whose basic concept is national existence. The task is set to substantiate the choice of the noted methodology in the studies of the history of Armenian political thought, caused by the historical context of the period of the professor's work.

Based on the analysis of the main works of K.A. Mirumyan defines the national being as a key factor that determines the political life of the people. As a result of the study, it is concluded that the methodology of K.A. Mirumyan is still relevant in scientific studies of the history of Armenian political thought. National existence remains an important factor in the political development of nations, and Mirumyan's methodology can be used as one of the tools for understanding the past and present of Armenian political thought and the Armenian nation as a whole.

Keywords: nation, research methodology, history of Armenian political thought, national identity.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

«ЧАСТИЦА БОГА»

*Интервью из сборника «Суть и Смысл»,
посвященного 20-летию Российско-Армянского университета*

– Одна из ваших работ называется «О природе национальной интеллигенции и ее задачах». Какова природа нашей интеллигенции?

– Говорить об этом коротко не очень легко, потому что сама проблема интеллигенции очень сложная и имеет длительную историю. Но нет однозначного восприятия этой проблемы и этого феномена – интеллигенция. Термин возник где-то в 1862 году, когда возникла многочисленная масса представителей третьего сословия, впоследствии названная «разночинной интеллигенцией», которая приобрела возможность получить высшее образование. Но подавляющее большинство из них так и не заканчивали университет. Этому помешало также то, что в середине XIX века в Россию стали проникать социалистические идеи. И большинство представителей третьего сословия увлеклось идеями социализма. Они стали организовывать различные кружки, забросив академическое образование. Таких людей было очень много, но они не имели своего названия. Поэтому писатель Боборыкин придумал для этого сословия название «интеллигенция». В действительности это были недоучки, увлекшиеся социалистическими идеями. В русской и зарубежной литературе термин «интеллигенция» считают русским, потому что нигде в мире такого понятия нет.

– «Интеллектуал» есть.

– Интеллектуал – это представитель умственного труда, но никак не интеллигент. Но все дело в том, что это не русские придумали. Термин «интеллигенция» появился в XIII веке в Парижском университете, благодаря Сигеру Брабантскому – профессору этого университета. Речь шла об активном и пассивном человеческом интеллекте, в связи с чем он придумал этот термин, означавший внедрение божественной частицы, божественного космического разума в разум отдельного человека, после чего человек приобретает способность познавать общее. Конечно, человек обладает разумом, но общее, то есть научное, философское познание невозможно без этой частицы. Если сравнить, почему Боборыкин назвал эту прослойку «интеллигенцией», становится ясно: социалистические идеи – это общие идеи, они касались общегосударственного справедливого обустройства, в данном случае – будущего России. Внедрив-

шись в сознание отдельных представителей этой группы, идеи приобрели актуальность, а люди свою жизнь посвятили решению определенных проблем. Но само явление очень интересно. Все дело в том, что до конца XIX века русское культурное самосознание воспринимало термин неоднозначно. Скажем, такие великие писатели, как Достоевский, Толстой не считались интеллигентами. Некоторое исключение делалось для Толстого, исходя из того, что, будучи великим писателем и графом, он думал о простых деревенских детях, открывал для них школы, создавал учебники, то есть работал на общее благо.

В начале XX века отношение к интеллигенции меняется, меняется и сама интеллигенция. Многие деятели причину революции 1905 года видели в кознях интеллигенции. Именно ее винили в этом. Знаменитый сборник «Вехи» как раз посвящен проблеме интеллигенции. Так что к интеллигенции русское культурное самосознание относилось по-разному. С одной стороны, их критиковали за поражение в революции, с другой – восхваляли как цвет общества. Так что к 1917 году процесс формирования русской интеллигенции не завершился. Но, вместе с тем, работа сознания и самосознания привели к формулировке целого ряда принципов. Интеллигент – это не столько интеллектуальная категория, сколько духовно-нравственная. Именно поэтому термин «интеллигенция» возник и сохранился в России, потому что русский интеллигент – это не западный интеллектуал. Западные интеллектуалы – это специалисты в какой-то определенной области, высокие профессионалы. Духовно-нравственная составляющая в этом определении отсутствует. Но она является определяющим для русского самосознания, потому что интеллигент – это, в первую очередь, носитель высоких духовно-нравственных и интеллектуальных качеств.

Это чувство ответственности, долга, чести, достоинства, которые мы нередко встречаем, например, при описании советскими писателями царских и белых офицеров. Чувство достоинства, преданности родине и подобные качества у них очень сильно развиты. Но, тем не менее, этот процесс формирования не был доведен до конца. Октябрьская революция резко изменила отношение к интеллигенции. Оно стало однозначно отрицательным. Даже такой либерал, которого и современные либералы очень любят и ценят, как Бухарин, в 1924 году писал, что нам не нужна интеллигенция, если же она будет нужна, мы будем штамповать ее, как детали на заводе. Я практически дословно цитирую слова Бухарина. Такое было отношение. Но оно не могло продержаться долго, потому что была необходимость в профессионалах (особенно их нехватка ощущалась в начале советской эпохи). А такими специалистами были те, кто получил образование в царской России. Поэтому этих бывших специалистов широко использовали при построении нового социалистического общества, и они очень многое сделали. Более того, во время Гражданской войны в рядах Красной Армии воевало ничуть не меньше царских офицеров, чем в рядах Белой армии. Это ведь не матросы и рабочие руководили построением нового общества, командовали войсками на различных фронтах. Там были профессионалы, которые приняли революцию.

Другое дело, что они понимали под «революцией». Они думали, что революция обновит Россию, создаст новую Россию на основе старой. Но, в действительности, попытались создать нечто новое, не основывающееся на старых социально-экономических и политических основах. Постепенно возникло новое представление об интеллигенции, как о людях, которые получали какое-либо образование, вуз или техникум оканчивали. Их в тридцатых-сороковых годах стали причислять к интеллигенции. Духовно-нравственные составляющие не то что отходили на второй план, но, по видимому, подразумевалось, что пропаганда, новые системы ценностей автоматически делают этих людей носителями этих высоких нравственных ценностей и принципов. Но основной упор делается на то, что человек с образованием – это уже представитель интеллигенции. То есть, еще окончательно не сформировавшись, этот феномен претерпел целый ряд трансформаций. И поэтому неслучайно, что после развала Советского Союза как в России, так и в других бывших республиках появились споры – а что такое интеллигенция? А нужна ли интеллигенция? Речь пошла о том, что сегодня при рыночной экономике, при свободной конкуренции в свободном мире, во взаимоотношениях с другими странами необходимо иметь интеллектуалов, специалистов в той или иной области деятельности. Нравственно-духовная составляющая была отодвинута на задворки. Даже большую международную конференцию в Москве организовали. Обсуждали вопрос, куда идет Россия. Основной упор делался на осмысление роли и места интеллигенции, нужна ли она вообще. И зачем заикливаться на интеллигенции. Кстати, первый президент Армении как-то в одном из своих выступлений сказал: «Нет интеллигенции, есть интеллигенты. Но интеллигенции как прослойки нет». То содержание, которое обычно вкладывается в понятие «интеллигент», встречается у редких людей, у исключительных людей. Но они не составляют класс, социальную прослойку. Так что в этом подходе есть определенная доля истины. Но, с другой стороны, это не исключает необходимости говорить об этом, потому что термин «интеллигент» – синтетический термин. Это не только гражданин данного общества, не только мнение.

Как-то меня спросили: «А ты не считаешь себя интеллигентом?» Я ответил, что нет, и увидел удивленные лица. Дело в том, что я знаю, что такое интеллигент. Я знаю атрибуты, признаки интеллигентности. Интеллигентный же человек может этого и не знать. Он просто не задумывается над этим вопросом, он просто является носителем этих ценностей и принципов, носителем интеллектуальных ценностей, но, одновременно, и носителем духовно-нравственных ценностей, принципов.

В этом смысле интеллигентность можно назвать образом жизни. Но таких людей, интеллигентов очень мало. В этом вопросе определение Боборыкина не работает. Но не работает и последующее понимание интеллигенции. Другое дело, если бы не революция 1917 года, этот процесс, возможно, и дошел бы до окончательного формирования этой прослойки. Поэтому трудно дать однозначный ответ на этот вопрос. А в том, что интеллигенция нужна, я не сомневаюсь. Интеллигенты являются носителями

не только духовно-нравственных ценностей, но и политических ценностей, национальных ценностей, национального идеала.

– Вы отметили, что наш первый президент говорил, что у нас нет интеллигенции, а есть отдельные интеллигенты. Если это так, то какую роль играют эти отдельно взятые интеллигенты в нашем обществе сейчас?

– Сейчас – никакой. Дело в том, что за четверть века вектор развития Армении, да и не только Армении, всех постсоветских республик, идет в другом направлении. Здесь работает другое измерение. Может показаться, что сегодня необходимость в интеллигентах отпала. Но человек не может жить одними сиюминутными проблемами, у него всегда есть надежда на нечто большее и высокое, осознанно или неосознанно, есть мечта, выходящая за рамки меркантилизма, так свойственного современной жизни. Эту мечту, эту надежду на уровне интеллектуалов не сформулируешь. Для этого нужно другое видение. И в этом смысле интеллигенты (если они остались) призваны решать эти задачи. Сегодня мы воочию убеждаемся, что одними рациональными выкладками проблемы решить невозможно. Весь мир оказался в динамично-кризисном состоянии. Здесь нужен синтетический взгляд.

Сегодня много говорят, пишут, выступают о культуре, развитии, об образовании, духовности. Но на деле уровень образования падает во всем мире. Западные исследования показывают, что уровень образованности человечества упал в два с половиной – три раза. Что современный среднестатистический человек уступает человеку середины XIX века.

– По образованности?

– Да. Заметьте, это не мое исследование, а западных ученых. Но эти исследования не берутся во внимание. Исследование исследованием, но человечество через свои политические элиты громогласно объявляет о другом. Объявлять можно год, пять или десять лет, но когда-нибудь, притом, в недалеком будущем, эта внутрицивилизационная коллизия проявится. И тогда мало не покажется.

– Я хочу уточнить. В середине XIX века процент образованных людей был гораздо меньше, чем сейчас. Сейчас, может быть, глубина знаний не такая, качество образования низкое?

– Именно. Речь идет о глубине, о фундаментальности знаний. Речь не идет о том, насколько человек обладает грамотностью или информированностью. Образованность – понятие широкое. Она – результат не только образовательного процесса. Уже несколько десятилетий, в том числе у нас в Армении, из сферы образования повсе-

местно вывели воспитание. Но образование, если речь идет только об усвоении позитивных знаний, оказывается односторонним. Система образования должна включать в себя два основных фактора – образовательный и воспитательный. При этом под воспитательным фактором не надо понимать какие-то советы, наставления нравственного порядка. Ничего подобного. Я, например, задачу преподавателя вижу в том, чтобы, с одной стороны, дать определенную сумму знаний, с другой – придаю большое значение фактору воспитания, то есть формированию профессионального мышления. К слову, если у человека нет политического мышления, стать политологом он не может. Конечно, он может устроиться на работу, даже высокооплачиваемую, но это еще не политолог. Политолог должен обладать политическим мышлением, историк – историческим, экономист – экономическим. Вот это все и входит в понятие «воспитание мышления», которое мы выражаем термином «формирование». К сожалению, эту проблему вывели за пределы сферы образования. В результате – мыслительные процессы сегодня стали фрагментарными. Нет целостного мышления. А есть фрагментарные знания, ничего общего между собой не имеющие. На самом же деле это – части, фрагменты единого целого, системы! Так вот, скажем, политическое мышление помогает системному, пространственному взгляду на проблемы. Сегодня, к сожалению, у наших студентов повсеместно царит фрагментарное или плоскостное мышление. Знание конкретных фактов, фрагментов – это еще не знание. Знание в своей сущности – это системное, я сказал бы, синтетическое явление. Сегодня очень часто многие путают информацию со знанием. Ребята, это информация, для ее получения не надо обладать большим умом, особенно сегодня! Но когда ты из потока информации путем анализа и синтеза, обобщения и концептуализации и других научных методов выводешь что-то, вот это уже становится знанием. К сожалению, подмену понятий мы видим не только на уровне студентов. Речь идет не о нашем университете, это тотальное явление, присущее как современному Западу, так и России, и постсоветскому пространству. Но таким образом полученное образование, по большому счету, научной ценности не имеет. Вот это и есть глубина знаний. Еще давно в одной из моих статей я следующим образом сформулировал задачу преподавателя: «Научить студента учиться».

– Очень интересно то, что Вы говорите.

– Это очень серьезная проблема, можно сказать, мировая. Она касается не только нас. Например, ребята Оксфорд, Кембридж заканчивали. Причем не шесть месяцев учились, а заканчивали там бакалавриат или магистратуру. Я принимал у них вступительные экзамены в аспирантуру. С такими ответами, как у них, я в бакалавриате нашего университета двойки ставлю.

– **Вы исследовали также проблемы национальной идентичности в условиях глобализации. Расскажите об этом.**

– Это очень серьезная проблема. Глобализация ведь охватывает не конкретные сферы деятельности, общества и государства. Она пытается подмять под себя все стороны жизни – как духовную, интеллектуальную, так и экономическую. Естественно, процесс глобализации отодвигал на задний план не только проблему национальной идентичности, но и проблему национального государства. До 1945 года основным актором международных отношений было национальное государство. После Второй мировой войны появился ряд международных структур (ООН и др.). Постепенно национальное государство перестало быть основным актором международных отношений. В последние десятилетия оно вообще не фигурировало. На первый план выдвигались решения, законы, правила, принимаемые международными структурами. В определенный промежуток времени эти принципы работают, особенно если у какого-либо государства есть какие-то национальные интересы, которые оно пытается решить при помощи этого союза. Но любой союз или блок – это не механическая сумма национальных государств. Это, как правило, наднациональная структура, которая следует своей логике. Она решает свои проблемы, но не проблемы национального государства. И поэтому, вначале, когда национальное государство принимают в тот или союз (блок), создается впечатление, что теперь это государство является частицей мировой системы, частью огромной силы и могущества, и все его проблемы автоматически разрешатся. Проблема национальной безопасности занимает не последнее место в этом реестре. Но постепенно эти государства трезвеют, потому что возникают серьезные проблемы для данного государства. А международная структура, скажем, ЕС, их отбрасывает, у нее свое видение. Приведу конкретный пример.

Несколько лет тому назад речь шла о проекте «Южный поток» через Болгарию. В ходе строительства газопровода тысячи болгарских рабочих получили бы работу, высокую зарплату. Более того, после начала эксплуатации газопровода Болгария каждый год получала бы огромные суммы за транзит. Сначала болгарская сторона, естественно, согласилась, а потом из Брюсселя показали им пальцем. Прошло время, они снова попытались согласиться, но вновь окрик из Брюсселя. Но несколько миллиардов долларов – это огромные деньги для болгарского (и не только!) бюджета. Это полностью отвечало национальным интересам Болгарии. Но это не соответствовало позиции, которую занимал Брюссель в отношении России. Есть множество примеров, когда конкретные национальные интересы конкретных национальных государств часто приносятся в жертву политическим амбициям. И неслучайно, что уже слышны голоса из различных стран Евросоюза, в частности, Чехии, Венгрии, Австрии о том, что их национальные проблемы Евросоюз не решит. А они входили в ЕС в надежде, что он решит их локальные проблемы. Близорукость или эйфория – я даже не знаю, как это назвать. Не может блок решать национальные проблемы. Он всегда будет решать

проблемы самого блока. (Другое дело, что решение может совпасть с интересами того или иного государства.) Более того, еще будет указывать государству, как ему решать или не решать свои проблемы. Сегодня мы являемся свидетелями того, что доведенное до крайности блоковое сознание не оставляет люфта, свободы действий для национальных государств. Мелочная опека не может не навредить самой блоковой структуре. Но этим отношения между национальным государством и блоками не ограничиваются. Есть еще третье звено, которое не лежит на поверхности, но куда более важное и определяющее.

Несколько лет назад Дмитрий Медведев «одну умную вещь сказал» по поводу мирового кризиса 2008 года: «Кризис мировой, но из этого кризиса каждое государство выходит в отдельности». То есть, кто как может. Если призадуматься, в этом очень большой смысл. Мировой кризис, геополитические процессы влияют на национальную идентичность. Потому что существование и особенно суверенитет национального государства, очень многое значат для сохранения национальной идентичности. В конце концов, можно завоевать народ, но идея принадлежности к роду, к нации может исчезнуть только вместе с нацией. Другое дело, что, находясь в жалком состоянии, народ не может отчетливо, осознанно, основательно сохранить свою идентичность при влиянии различных внешних факторов. Но она тлеет! Она может и вспыхнуть! В конце концов, глобализационные процессы не новое явление для человеческой истории, не порождение XX века. Они происходили всегда. Может быть, масштабы различные. Происходила глобализация, которую сменяла деглобализация; происходила интеграция, которую сменяла дезинтеграция. В этом смысле человеческую историю можно представить как процесс глобализации и деглобализации, интеграции и дезинтеграции.

Некоторые страны свидетельствуют о масштабности глобализации, но весь мир-то не включен в глобализационный процесс. Потому что я принимаю принципы, чье-то руководство, но до поры до времени. А когда я вижу, что он этими принципами уничтожает мое собственное «Я», мою историческую память, мою национальную идентичность, я в один прекрасный день все равно восстану, выступлю против. То же самое и в случае государства. Вон сколько процессов в Европе начинается. Сколько областей хотят создать свое национальное отдельное государство. А казалось, что глобализационный процесс объемлет все! Каждый народ хочет сохранить свою национальную идентичность. Да, нормальный человек хочет быть не гражданином вообще, но армянином-человеком, русским-человеком, англичанином-человеком, французом-человеком. В принципе, нельзя национальную идентичность противопоставлять, скажем, общечеловеческим ценностям. Справедливости ради следует отметить, что какой-то народ может быть создателем, носителем общечеловеческих ценностей, а десятки народов, даже объединившись, не могут создать такие ценности. Для этого требуется длительная и целенаправленная работа. Так что здесь не может быть единого мнения.

Каждый народ хочет жить по своим обычаям и традициям, но при этом он должен уважать язык и традиции другого народа. Именно через идентичность, как мне кажется, можно прийти к общечеловеческим ценностям. Потому что, если мое «я» не уничтожено, я готов уважать, принимать что-то чужое. Но не за счет своего «я». Не может человек любить людей вообще, не уважая себя. В качестве исторической иллюстрации к сказанному я могу сослаться на политику царской России и Советского Союза в отношении завоеванных или присоединенных к империи народов, находящихся часто на более низких ступенях цивилизационного развития. Все народы сохранили свою идентичность, свою культуру, язык, обычаи и традиции, и, одновременно, имели возможность приобщиться к более высоким формам культуры. Мне представляется, что именно благодаря такой, в общем и целом, выверенной политике и сохранилась огромная российская держава. Современной России также следует творчески усвоить уроки ее же истории, дабы ненароком не потерять веками устоявшийся образ в сложнейших перипетиях современного мира, не споткнуться, ибо сегодня решаются глобальные проблемы нового мироустройства и новой системы ценностей, в том числе и национальной.

– Как Вы оцениваете своих студентов? Что Вам важно в них видеть, помимо профессиональных знаний?

– Думаю, не открою Америку: профессиональные знания можно приобрести. Я уже отметил, что свою задачу вижу в том, чтобы сформировать мышление. При этом очень ценю в студентах честность, открытость, человеческие качества, взаимоотношения между собой, дружбу. Это человеческое начало для меня важнее, чем профессиональные знания. Очень ценю отношение молодежи к родителям, близким, уважение к взрослым. Отзывчивость к боли и проблемам однокурсников. Я люблю плечо коллектива, помощь, причем без каких-либо ответных шагов.

– Говорят, легко служить идеям и богам. Это намного проще, чем служить живым людям. Вы согласны? Служение вряд ли стоит разделять.

– Вообще служить чему-то с чувством ответственности, долга очень сложно. Идеям ли, богам ли, живым ли людям. Но здесь тоже есть один момент, который вызывает определенные сомнения. Что означает думать о конкретных людях? Нужна идея. Пока ты не осознаешь, что люди нуждаются в твоей помощи, ты эту помощь не окажешь. В конце-то концов, прежде, чем что-нибудь предпринимать, человек размышляет, а размышление уже предполагает идеи. Так что я здесь не вижу противоречий. Философ или политолог создают теорию не ради теории. Они изучают идею ради идеи? Ни в коем случае. Каждый политолог, мыслитель, который создает что-то теоретическое, думает, что осуществление его теории принесет конкретную помощь

конкретным людям. Это ведь не только люди, но и их семьи, это и общество, это и государство, это нация, народ. Твоя помощь живым людям приобретает смысл только тогда, когда она осмысленна, осознана. Потому что ты своей помощью осуществляешь конкретную гуманистическую идею. Если ты помогаешь конкретному человеку один раз в жизни – это одно, а когда ты помогаешь людям – это уже предназначение, какое-то предначертание, которое есть в тебе, понимание, что ты должен помогать людям, особенно когда другие не помогают.

– **Каким надо быть человеком?**

– Надо быть просто человеком.

– **Как бы Вы посоветовали жить нашим студентам?**

– Сложно сказать, потому что жизнь быстро меняется. Особенно в последние годы. При Советском Союзе все было намного яснее, определеннее. Студенты делают что-то и добиваются чего-то. В период независимости появилось очень много неопределенности. Изменились Ценности, принципы жизни. Системы духовно-культурных ценностей нет, будем надеяться – скоро появится. Поскольку без такой системы не может быть ни общества, ни нации, ни нормального национального государства. Смысл жизни стал каким-то меркантильным, сугубо материальным. Если спросить у студентов, в чем заключается смысл жизни, многие скажут, что получить диплом, устроиться на высокооплачиваемую работу и быстренько подняться по карьерной лестнице. К сожалению, современная молодежь не любит ждать, она хочет все и сразу. Независимо от того, есть ли способности или нет. Сами студенты не виноваты. Смотришь в глаза сегодняшних студентов, анализируешь их поведение – великолепные дети. Что касается способностей студента, их надо развивать, углублять, молодежь надо подталкивать, направлять. Не говорить, что должен делать! Никто таким способом еще ничего не добивался.

У человека всегда присутствует ответная негативная реакция. Говоришь одно, он делает другое. Направлять надо незаметно, умно. Чтобы он не чувствовал, что кто-то управляет им. Это касается не только преподавателей, но и родителей. Важным фактором воспитания является и социальная среда. При том не микросреда, а атмосфера, царящая в стране, в университете, на улице, дома. Это является невидимым, но определяющим фактором. Поэтому должна быть гармония, надо аккуратно, но в то же время целенаправленно направлять студента по жизни. Но решать вопросы, делать выбор должен он сам. Если ты хочешь, чтобы он сделал что-то, то ты должен найти подход, помочь ему, чтобы он сам дошел до этого и объявил, что это является его принципом.

– А какими принципами руководствуетесь Вы по жизни?

– Как у любого нормального человека, у меня тоже есть свои принципы. Каждый человек имеет принципы, просто один не осознает, что живет по принципам, не выделяет их – просто считает, что живет правильно. Другой осознает и выделяет их именно в принципы жизни. Но на практике осуществить эти принципы очень трудно. Есть, конечно, люди, которые, невзирая ни на что, никогда не изменяют своим принципам. Но таких очень мало. Потому что жизнь есть жизнь, и подавляющее большинство людей живет обычной жизнью, со своими проблемами и надеждами. Кроме того, они понимают, что жизнь дается только раз. Поэтому они иногда говорят – ничего, один раз уступлю, но никогда больше этого делать не буду. Но если споткнулся один раз, споткнешься еще, особенно когда спотыкание приносит тебе выгоду. Это значит, что в материальном, финансовом плане ты что-то приобретаешь.

Те же немногочисленные люди, которые следуют своим принципам, с точки зрения «нормальных» людей являются людьми «ненормальными». Но именно эти ненормальные люди являются критерием человечности, принципиальности. И как будто они появляются, чтобы человечество не забыло, что эти принципы существуют не на бумаге, не в законодательных актах, а на самом деле. Этих людей уважают, их все ценят. Другое дело, что говорят: «Да, принципы принципами. Но кто этот человек на практике? Ничего у него нет! Но мог же иметь все!» Эти люди демонстрируют нам идеал, образец. Есть гениальные люди, которые одеваются так, что похожи на бомжей. Вот Перельман несколько лет тому назад получил золотую медаль по математике. Решил задачу Пуанкаре, которую 100 лет не могли решить. Но жил с мамой в двухкомнатной квартире, в которой, кроме книг, ничего не было. В магазине брал кефир с булочкой. Но премию получить отказался, хотя и жил кое-как. А ведь мог стать миллионером. Да, для нормального человека это смешно. Но у него принципы, и он им не изменяет. Такие люди единичные, штучные. Они являются закваской человечества, в них человечество сконцентрировано в одном человеке.

– Давайте поговорим о том, чем Вы занимаетесь в университете.

– Я всегда стремлюсь делать то, что не делают другие. Не то что не могут – просто не делают. Если делают другие, я этим не занимаюсь. В РАУ я читаю курс лекций по истории политических учений. А литература по предмету сумбурная. Это, в основном, переводы, монтажи из разных книг, учебников, даже стиль не выдержан до конца. Мне представляется, что такие общие курсы должны писаться в Армении, конечно, с учетом зарубежных достижений. Мы должны иметь свой учебник, особенно в РАУ, который очень быстро стал лучшим вузом Армении и, на мой взгляд, одним из лучших университетов в российской системе образования. Для наших студентов я подготовил пособие «История политической науки». Оно написано на основе перво-

источников с привлечением научной и учебной литературы. В первую часть, которая охватывает античную эпоху, я включил около 15 новых авторов, которых нет даже в академических изданиях, где им полагается быть. Вторая часть доходит до эпохи Возрождения, Реформации и включает столько же новых авторов.

– **В каком смысле «новых авторов»?**

– Не включенных в обзорные работы или малоисследованные. То есть монографий, серьезных научных статей или нет, или их очень мало, и они имеют слишком общий характер. Как политические мыслители они не представлены. Есть только общие биографические сведения, аннотации, краткие сведения об их работах. Моим личным достижением считаю то, что в мировую «Историю политической науки» я включил раздел «История армянской политической мысли», где представлена целая плеяда выдающихся армянских политических мыслителей, которые по уровню политического мышления абсолютно не уступают европейским, а в некоторых вопросах даже превосходят.

БИОГРАФИЯ К.А. МИРУМЯНА

Мирумян Карлен Артаваздович (25.01.1952 – 04.02.2022), доктор философских наук, основатель и первый заведующий кафедрой политологии РАУ, в дальнейшем профессор этой кафедры, с 1987 по 2022гг. зав. Отделом истории армянской философии Института философии, социологии и права НАН РА, руководитель научно-теоретической группы института философии и права НАН РА. Круг научных интересов: история армянской философской, естественнонаучной, политической, педагогической и эстетической мысли, философско-исторические основания национальной истории и культуры, а также разработка новой методологической концепции исторических исследований, теоретическое осмысление актуальных проблем современного гуманитарного знания и современных политических процессов.

Своими исследованиями К. Мирумян обогатил указанные области научного знания, выдвинул и обосновал ряд идей концептуального характера, которые открывают новые исследовательские перспективы. В монографиях «Мировоззрение Ованеса Саркавага» (Ер., 1984 (на арм. яз.)); «Становление естественнонаучной мысли в Армении» (Ер., 1991); «Анания Ширакаци» (Ер., 1998, второе издание в 2012 (на арм. яз.)); всесторонне исследованы научно-философские учения армянских философов, специфика интерпретации фундаментальных философских проблем эпохи, впервые освещен процесс формирования натурфилософской естественнонаучной мысли в Армении (V–VII вв.).

Для развития армянской историко-философской и философско-исторической

науки важное значение имеет разработка К. Мирумян новой методологической концепции, которая стала отправной в научной деятельности группы. Исходя из специфики культурно-исторического развития армянского народа, в основу концепции он положил понятие «национальное бытие», рассматриваемое и как исходное, и как целевое. На основе проведенных в этом направлении исследований он обосновал научный статус понятия «методология национальной истории», выдвинул идею о том, что история методологического сознания может играть роль связующего звена между современной методологией и конкретными историческими исследованиями.

Свою методологическую концепцию К. Мирумян успешно реализовал при исследовании павликианского движения и его идеологии (Павликианское движение в контексте национального бытия. – Армянская философия в системе духовной культуры (вып. 2, Ер. 1995, на арм. яз.)); «Мировоззренческие основы павликианской идеологии» // «Вестник общ. наук», 1996, № 2; К вопросу о переоценке павликианского движения (ИФЖ, 1998, № 3), переосмыслении важных страниц армянской политической и культурной истории периода античности и раннего средневековья (Культурная самобытность в контексте нацио-

нального бытия. Ер., 1994), а также при освещении мировоззрения Анания Ширакаци. Исследования, проведенные в этом направлении, позволяют по-новому осветить и оценить историческое прошлое армянского народа.

На основе переосмысления духовно-интеллектуального опыта нации проанализированы политические процессы в современной Армении, состояние науки, феномен «встречи культур», дано историко-теоретическое и политическое обоснование национальной идеологии («Интеллигенция. Политика. Власть.» Ер., 1994, на арм. яз.); О природе и задачах национальной интеллигенции, Ер., 1995; Идеология и конституция. Ер., 1999, на арм. яз. (соавтор – В. Погосян).

К. Мирумян является основателем и ответственным редактором двух научных серий: 1) Армянская философия в системе духовной культуры, вып. 1–4, Ер., 1992–2000, 2) Армянские философы. Он опубликовал первое на армянском языке учебное пособие «Очерк античной философии», подготовил к изданию «Очерк средневековой философии».

К. Мирумян является автором ок. 160 научных трудов, в том числе более 30 монографий и книг.

**Կ.Ա. ՄԻՐՈՒՄՅԱՆԻ
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Միրումյան Կառլեն Արտավազդի
(25.01.1952–04.09.2022) – փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՌՀ քաղաքագիտության ամբիոնի հիմնադիր և առաջին վարիչ, ապա՝ պրոֆեսոր, 1987–2022թթ. ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայ փիլիսոփայության պատմության բաժնի վարիչ:

Գիտական հետազոտությունների հիմնական ուղղությունները՝ ազգային մտքի պատմություն և մեթոդաբանություն, քաղաքագիտության պատմություն, ժամանակակից հումանիտար գիտելիքի արդիական խնդիրներ:

Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ հայ փիլիսոփայական, բնագիտական, քաղաքական, մանկավարժական և գեղագիտական մտքի պատմություն, ազգային պատմության և մշակույթի փիլիսոփայական և պատմական հիմքերը, ինչպես նաև պատմական հետազոտության նոր մեթոդաբանական հայեցակարգի մշակում, արդիական խնդիրների տեսական ըմբռնում: Ժամանակակից հումանիտար գիտելիքներ և ժամանակակից քաղաքական գործընթացներ:

Կ. Միրումյանն իր ուսումնասիրություններով հարստացրել է գիտական գիտելիքների այս ոլորտները, առաջ քաշել և հիմնավորել հայեցակարգային բնույթի մի շարք գաղափարներ, որոնք իրենց հերթին նոր հետազոտական հեռանկարներ են բացել: «Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը» (Եր., 1984, հայերեն), «Բնական գիտական մտքի ձևավորումը Հայաստանում» (Եր., 1991, ռուսերեն), «Անանիա Շիրակացի» (Եր., 1998, երկրորդ հրատարակությունը 2012թ., հայերեն) մենագրություններում: Համակողմանիորեն ուսումնասիրվել են հայ փիլիսո-

փաների գիտափիլիսոփայական ուսմունքները, դարաշրջանի հիմնարար փիլիսոփայական խնդիրների մեկնաբանման առանձնահատկությունները, առաջին անգամ լուսաբանվել է Հայաստանում բնափիլիսոփայական բնագիտական մտքի ձևավորման գործընթացը (V–VII դդ.):

Հայ պատմափիլիսոփայական և փիլիսոփայական-պատմական գիտության զարգացման համար մեծ նշանակություն ունի Կ. Միրումյանի կողմից մեթոդաբանական նոր հայեցակարգի մշակումը, որը ելակետ դարձավ իր ղեկավարած հետազոտական խմբի գիտական գործունեության մեջ: Ելնելով հայ ժողովրդի մշակութային և պատմական զարգացման առանձնահատկություններից՝ այդ հայեցակարգի հիմքում նա դրել է «ազգային կեցություն» հասկացությունը, որը դիտարկվում է և՛ որպես ելակետային, և՛ որպես թիրախային: Այս ուղղությամբ կատարված հետազոտությունների հիման վրա նա հիմնավորել է «ազգային պատմության մեթոդաբանություն» հասկացության գիտական կարգավիճակը, առաջ քաշել այն միտքը, որ մեթոդաբանական գիտակցության պատմությունը կարող է կապող օղակի դեր խաղալ ժամանակակից մեթոդաբանության և կոնկրետ պատմական հետազոտությունների միջև:

Իր մեթոդաբանական հայեցակարգը Կ. Միրումյանը հաջողությամբ իրագործեց Պավլիկյան շարժման և նրա գաղափարախոսության ուսումնասիրության մեջ (Պավլիկյան շարժումը ազգային գոյության համատեքստում. Հայ փիլիսոփայությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, թողարկում 2, Էպ. 1995, հայերեն; Պավլիկյան գաղափարախոսության աշխարհայացքի հիմնադրամեն-

րը «Ընդհանուր գիտությունների տեղեկագիր», 1996, թիվ 2; Պավլիկյան շարժման վերագնահատման հարցի շուրջ, IFJ, 1998, թիվ 3), վերախմաստավորելով հայ քաղաքական և մշակութային պատմության կարևոր էջերը. անտիկ շրջանից մինչև վաղ միջնադար, ինչպես նաև Անանիա Շիրակացու աշխարհայացքը կարևորելիս: Այս ուղղությամբ կատարվող ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս նորովի լուսաբանել ու գնահատել հայ ժողովրդի պատմական անցյալը:

Այս ուղղությամբ կատարվող ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս նորովի լուսաբանել ու գնահատել հայ ժողովրդի պատմական անցյալը:

Ազգի հոգևոր և մտավոր փորձի վերախմաստավորման հիման վրա վերլուծվում են ժամանակակից Հայաստանի քաղաքական գործընթացները, գիտության վիճակը, «մշակույթների հանդիպման» ֆենոմենը, տրվում է ազգային գաղափարախոսության պատմական, տեսական և քաղաքական հիմնավորումը: («Մտավորականություն: Քաղաքականություն: Իշխանություն». Եր., 1994, հայերեն. Ազգային մտավորականության բնույթի և խնդիրների մասին, Եր., 1995; Գաղափարախոսություն և սահմանադրություն, Եր., 1999, հայերեն (համահեղինակ՝ Վ. Պողոսյան)):

Կառլեն Միրումյանը եղել է երկու գիտական շարքի հիմնադիր և գլխավոր խմբագիր.

1) Հայ փիլիսոփայությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում;

2) Իմաստատուեր հայոց:

Հեղինակ է 160 գիտական աշխատությունների, այդ թվում՝ 30 մենագրության ու գրքերի:

СПИСОК НАУЧНЫХ ТРУДОВ К.А. МИРУМЯНА

Վ.Ա. ՄԻՐՈՒՄՅԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Монографии

1. Мировоззрение Ованеса Саркавага (автореф. канд. дисс.). Ер., 1979.
2. Հովհաննես Սարկավազի աշխարհայացքը: Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:
3. Просвещение, школа и педагогическая мысль в Армении // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. М.: «Педагогика», 1989.
4. Становление естественнонаучной мысли в Армении. Ер.: Изд-во АН РА, 1991.
5. Становление естественнонаучной мысли в Армении. (автореферат докт. дисс). Ер.: 1993.
6. Մտավորականություն. Քաղաքականություն. Իշխանություն: Տեսական վերլուծության փորձ: Եր., «Հայկ», 1994:
7. Культурная самобытность в контексте национального бытия. К формированию политической концепции культуры в Армении. Ер.: «Звартноц», 1994.
8. О природе национальной интеллигенции и ее задачах: Опыт историко-теоретического анализа. Ер.: «Гаяне», 1995.
9. Անանիա Շիրակացի: Եր., «Նոյան Տապան», 1998:
10. Անտիկ փիլիսոփայության ակնարկ: Եր., «Նոյան Տապան», 1999:
11. Գաղափարախոսությունը և Սահմանադրությունը: Եր., «Նոյան Տապան», 1999:
12. Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից: Եր., «Լինգվա», 2002:
13. Права человека: историко-политический очерк. Ер.: «Лингва», 2002.
14. Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., «Նժար», 2004:
15. История политической науки. Ч.1. Эпоха античности. Ер.: Изд-во РАУ, 2004.
16. История политической науки. Ч. 2. Средневековье. Возрождение. Реформация. Ер.: Изд-во РАУ, 2005.
17. Քաղաքականություն և քաղաքագիտություն // մեթոդական ձեռնարկ, պրակ Ա: Եր., «Լինգվա», 2005:
18. Քաղաքականություն և քաղաքագիտություն // մեթոդական ձեռնարկ, պրակ Բ: Եր., «Լինգվա», 2006:

19. Քաղաքականություն և քաղաքագիտություն // մեթոդական ձեռնարկ, պրակ Գ: Եր., «Լինգվա», 2006:
20. Քաղաքական ուսմունքների պատմություն /մինչև 19-րդ դարը/ Եր., «Զանգակ», 2006:
21. Քաղաքականություն և քաղաքագիտություն // մեթոդական ձեռնարկ, պրակ Դ: Եր., «Լինգվա», 2007:
22. Հայոց փիլիսոփայության պատմություն. Հին շրջան և վաղ միջնադար: Եր., «Լինգվա», 2007:
23. Քաղաքականություն և քաղաքագիտություն //մեթոդական ձեռնարկ, պրակ Ե: Եր., «Լինգվա», 2008:
24. Քաղաքականություն և քաղաքագիտություն մեթոդական ձեռնարկ, պրակ Զ: Եր., «Լինգվա», 2010:
25. Քաղաքականություն և քաղաքագիտություն //մեթոդական ձեռնարկ, պրակ Է: Եր., «Լինգվա», 2011:
26. Անանիա Շիրակացի. Մեծ գիտնական, փիլիսոփա,մանկավարժ: Եր., «Լուսաբաց», 2013:
27. Հայոց միջնադարյան փիլիսոփայություն. Մաս առաջին: Էջմիածին, 2014:
28. Антология армянской педагогической мысли. С древнейших времен до XVIIIв. Ер.: Изд-во РАУ, 2019.
29. Армянская политическая мысль. Формирование и этапы развития. Ер.: Изд-во РАУ, 2021.
30. Павликианское движение в контексте национальной истории. Критический очерк. Ер.: Изд-во РАУ, 2024.

Статьи

31. Вопросы гносеологии в трудах Иоанна Воротнеци. СНТ, № 17, Ер.: Изд-во ЕГУ, 1975.
32. Вопросы онтологии в трудах Ованеса Саркавага Имастасера / Тезисы докладов конференции. Ер.: Изд-во АН Арм ССР, 1977.
33. Ակնարկ հայգեղագիտության պատմության / գիտ.գրախոս // «Լենինյան ուղիով», № 6, 1978:
34. Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերի բնագիտական հայացքների շուրջ // «Լրաբեր». հաս. գիտ., № 3, 1979:
35. Հովհաննես Սարկավագիերկու իմաստասիրական գրվածքները և նրանցարժեքը // Պ.-ԲՀ, № 2, 1979:
36. Հովհաննես Իմաստասերի աշխարհայացքի շուրջ // «Լենինյան ուղիով», № 11, 1979:
37. Некоторые вопросы музыкальной эстетики Ованеса Саркавага // Вестник ЕГУ, № 1, 1978.

38. Эстетические взгляды Давида Анахта // «Комсомолец», 1980.
39. Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր: ՀՄՀ, հ. 6: Եր., 1980:
40. Միմեսիս: ՀՄՀ, հ. 7: Եր., 1981:
41. Հովհաննես Սարկավազի կենսաբանական հայացքները // «Լրաբեր». հաս. գիտ., № 1, 1982:
42. Ներդաշնակություն: ՀՄՀ, հ. 8: Եր., 1982:
43. Արևշատյան Ս.Ս. Միջնադարյան Հայաստանի փիլիսոփայական դպրոցների պատմության շուրջ / Գիտ. գրախոս. № 1, ՊԲՀ, 1983:
44. Զատագովություն: ՀՄՀ, հ.9: Եր., 1983:
45. Թևոսյան Ա.Մ. Կանոնը և 19-րդ դարի հայ փիլիսոփայական միտքը / Գիտ. Գրախոս: «Լենինյան ուղիով», № 8, 1984:
46. Սենսուալիզմ: ՀՄՀ, հ. 10: Եր., 1984:
47. Սարգիս Շնորալի: ՀՄՀ, հ. 10: Եր., 1984:
48. Ունիվերսալիաներ: ՀՄՀ, հ. 11: Եր., 1985:
49. Լուսավորություն: ՀՄՀ, հ. 11: Եր., 1985:
50. Հովհաննես Սարկավազի էսթետիկայի գաղափարատեսական ակունքները. Միմեսիսի անտիկոնության ակնարկ // Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից: Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1986:
51. Խմբագիրների կողմից // Գ.Բ. Պետրոսյան, Միջնադարյան Հայաստանի Մաթեմատիկայի պատմությունից: Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1986:
52. Հովհաննես Սարկավազի գրական ստեղծագործությունը որպես միջնադարյան Հայաստանի փիլիսոփայագեղագիտական մտքի ուսումնասիրության աղբյուր // Միջագային գիտաժողովի զեկուցման դրույթներ: Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1986:
53. Литературное творчество Ов. Саркавага как источник изучения философско-эстетической мысли средневековой Армении / Тезисы докладов Международной конференции. Ер.: Изд-во АН Арм ССР, 1986.
54. Мировоззрение Ованеса Саркавага // «Вопросы истории армянской философии»: Реферативный сборник. Вып. 3. Ер., 1986.
55. Փիլիսոփայապատմական հետազոտությունների մեթոդաբանական խնդիրների շուրջը // Հայի մաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում ՀՀ ԳԱ հրատ., 1992:
56. Գիտափիլիսոփայական մտքի դետերմինացիայի խնդիրը միջնադարյան Հայաստանում 5–6-րդ դդ. // Նույն տեղում: ՀՀ ԳԱ հրատ., 1992:
57. О некоторых формах диалога культур: контакты и контрасты / Тезисы докладов Симпозиума. Ер., 1995.
58. “Encounter of Cultures”: Contacts and contrasts of manifestation // “Synopsis”, vol. 5, Yer., 1995.

59. Encounter of Cultures; Contacts and Contrasts of manifestation // Encounter of Cultures from collision to dialogue // “Sinopsis”, Yerevan, 1995.
60. Մտավորականության մասնագիտական ճգնաժամի և կողմնորոշման հարցի շուրջ // «Օրենք և իշխանություն», նոյեմբեր, 1995:
61. О некоторых формах диалога культур: контакты и контрасты // Симпозиум «Встреча культур: диалог, столкновение, конфликт»: тезисы докладов. Ереван, 1995.
62. Փիլիսոփայապատմական հետազոտությունների մեթոդաբանական հիմնավորման շուրջ // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 2: Եր.: 1995:
63. Հայ ազգային մտքի ուսումնասիրության ելակետային մեթոդաբանական հասկացությունների մասին // Նույն տեղում: Եր., 1995:
64. Պավլիկյան շարժումը ազգային կեցության համատեքստում // Նույն տեղում: Եր., 1995:
65. Պավլիկյան գաղափարախոսության աշխարհայացքային հիմքերը // «Լրաբեր». հաս. գիտ., № 2, 1996:
66. Ազգային-ազատագրական շարժումները և պետականության խնդիրը / Հանրապետ. գիտաժողովի զեկուցման դրույթները: ՀՀ ՊՆ հրատ., Եր., 1997:
67. Հովհաննես Սարկավազի գրական ժառանգությունը որպես փիլիսոփայա-էսթետիկական մտքի աղբյուր: Հայկական հայագիտական հանդես: Բեյրութ, 1997:
68. Ազգային պատմության մեթոդաբանություն հասկացության կարգավիճակի մասին // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 1, Եր., «Նոյան Տապան» հրատ., 1998:
69. Հայոց փիլիսոփայության պատմության առարկայի կաղապարների հարցի շուրջ // Նույն տեղում: Եր., 1998:
70. Անանիա Շիրակացու տարածության, ժամանակի և շարժման մասին ուսմունքի աշխարհայացքային նշանակությունը // ՓնԻԻ գիտ. աշխատություններ, պրակ 1: Եր., «Նոյան Տապան» հրատ., 1998:
71. Պավլիկյան շարժման վերագնահատման հարցի շուրջ: Պ.-ԲՀ, № 3, 1998:
72. Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում և ազգային-քաղաքական խնդրակարգը // «Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը». Միջազգային գիտաժողովի զեկուցման դրույթներ: Եր.: ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1998:
73. Հայ փիլիսոփայության պատմության մեթոդաբանական հարցեր / փիլիսոփայությունը 21-րդ դարի: Հանրապետական գիտական նստաշրջան զեկուցումների հիմնադրույթներ: Եր., 1998:
74. Սոցիոլոգիական և ազգային մեթոդաբանությունների հարաբերակցությունը // Փիլիսոփայությունը Հայաստանում 21-րդ դարի շեմին. Հանրապետ. Գիտ. Նստաշրջանի զեկուցումների հիմնադրույթներ: Եր., «Նոյան Տապան» հրատ., 1998:

75. «Իմաստասերք Հայոց» մատենաշարի մեթոդաբանական կողմնորոշումը // Անանիա Շիրակացի: Եր., «Նոյան Տապան» հրատ., 1998:
76. Մշակույթների հանդիպումը ետիոքիքային Հայաստանում // Ժողովրդավարության զարգացումը Հայաստանում: Եր., Տիգրան Մեծ, 1998:
77. Մարդու իրավունքների դրսևորման առանձնահատկությունները հայ միջնադարյան իրավաբանական մտքում // Մարդու իրավունքների հիմնահարցերը հայ իրավական-հասարակական մտքի պատմության էջերում: Եր., «Նժար» հրատ., 1999:
78. Անանիա Շիրակացի. Մաթեմատիկական գիտական և ուսումնակրթական համակարգում // «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 1, 2000:
79. Քրիստոնեության դերը հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրում // Հայոց եկեղեցի և պետականություն / Միջազգային գիտաժողովի նյութեր: Եր.: Հայկ. Հանրագիտ. գլխ. խմբ., 2000:
80. Քրիստոնեության ընդունումը Հայաստանում և ազգային-քաղաքական խնդրակարգը // Հայաստանը և քրիստոնյա Արևելքը: Եր.: Գիտություն, 2000:
81. Անանիա Շիրակացու մանկավարժական և դիդակտիկ սկզբունքները / «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 2, 2000:
82. Հայկական գրերի գյուտի քաղաքական ենթատեքստը / Հասարակական գիտությունները 21-րդ դարի շեմին. Միջբուհական գիտաժողով. Զեկուցումների թեզիսներ: Եր., «Լինգվա», 2000:
83. Ազգային փիլիսոփայություն. հասկացությունը փիլիսոփայության արդի համակարգում // Հայիմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգում, պրակ 4: Եր.: «Նոյան Տապան» հրատ., 2000:
84. Հայ քաղաքական մտքի պատմության գիտական կարգավիճակի մասին // «Նոյան Տապան» հրատ., 2000:
85. Հովհաննես Մարկավազ Իմաստասերի մաթեմատիկական հայացքները: «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 3, 2000:
86. Հովհաննես Մարկավազ Իմաստասերի մանկավարժական ուսուցողական սկզբունքները / «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 4, 2000:
87. Давид Анахт (Непобедимый) как антиковед / Медиевистические чтения / Тезисы. Ер.: Изд-во РАУ, 2000.
88. Գրիգոր Մագիստրոսի մաթեմատիկական-մանկավարժական հայացքները / «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 5–6, 2000:
89. Христианство и современные принципы конституционализма // «Христианство и право»: международный семинар. Ер.: «Нжар», 2001.
90. Սահմանադրականության գաղափարը հայ իրավաբանական մտքի պատմության մեջ // «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 1, 2001:

91. Դավիթ Անհաղթի մաթեմատիկական հայացքները // «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 1–2, 2001:
92. Լևոն Մաթեմատիկոսի գիտամանկավարժական գործունեության մասին // «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 6, 2001:
93. «Ինտելիգենտական» գիտակցության ճգնաժամը ետսովետական Հայաստանում և դրա պատճառները // Արդի հայ իրականության և մարդասիրական գիտակցության զարգացման հարցեր / Հոդվածների ժողովածու: Եր., «Զանգակ 97» հրատ., 2001:
94. Դավիթ Անհաղթի ուսումնակրթական հայեցակարգը // «Մաթեմատիկական դպրոցում», № 3–4, 2001:
95. Քաղկեդոնի Տիեզերաժողովի քաղաքական միտումները և հայ ժողովրդի դիրքորոշումը // Գիտական աշխատություններ. Հասարակական գիտություններ: Եր., «Լինգվա», 2002:
96. Մշակույթների «հանդիպման» գաղափարաքաղաքական միտումները // Կերոն, 2002: Եր., 2002:
97. Ս. Արևշատյանի դերը հայոց փիլիսոփայության պատմության ձևավորման գործընթացում // Հայ իմաստասիրությունը հոգևոր մշակույթի համակարգման, պրակ 5: Եր., 2003:
98. Գրերի գյուտը հայոց պետականության խնդրի համատեքստում // նույն տեղում: Եր., 2003:
99. Ազգային մտքի մեթոդաբանության մշակումը հայագիտության հեռանկարների համատեքստում: Հայագիտական միջազգային համաժողովի զեկույցների դրույթներ: Եր., 2003:
100. Շ. Շահամիրյանի սահմանադրականության սկզբունքների շուրջ // Մարդու իրավունքներ և ժողովրդարություն: Եր., 2004:
101. К вопросу о личных правах и свободах граждан в Афинской демократии // Там же. Ер., 2004.
102. Արիստոտել // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
103. Գրիգոր Տաթևացի // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
104. Եզնիկ Կողբացի // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
105. Եղիշե // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
106. Թովմա Աքվինացի // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
107. Հովհաննես 204 Երզնկացի Պլուզ // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
108. Հովսեփ Էմին // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
109. Մխիթար Գոշ // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
110. Մովսես Խորենացի // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:

111. Շահամիր Շահամիրյան // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
112. Պլատոն // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
113. Սմբատ Սպարապետ // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
114. Քաղաքական փիլիսոփայություն // Քաղաքագիտություն. Հանրագիտական բառարան: Եր., 2004:
115. Հայկական գրերի գյուտի քաղաքական համատեքստը // Հայ գրերի գյուտի և Ամարասի հիմնադրման 1600-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, հունիսի 2-5-ը: Եր., 2005:
116. Հայկական գրերի գյուտի քաղաքական համատեքստը // «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», հունիս, թիվ 3-4: Եր., 2005:
117. Հայոց գրերի գյուտը որպես ազգային անվտանգության և ինքնիշխանության գլխավոր գործոն: // «Կրթությունը Արցախում, 405-2005թթ.», Եր.: «Անտարես» հրատ., 2005:
118. Изобретение армянских писем как фактор борьбы за культурную самобытность и национальную безопасность // «Образование в Арцах-405», 2005. Ер.: Изд-во «Антарес», 2005.
119. Античная культура в контексте национального бытия // գիտական աշխատություններ: Հասարակական գիտություններ: Եր.: Изд-во «Лингва», 2005.
120. Изобретение армянских письмен как фактор борьбы за национальную самобытность и национальный суверенитет. «Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета», № 2, Ер.: Изд-во РАУ, 2006.
121. Социально-политические воззрения Ованеса Ерзынкаци. «Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета», № 3. Ер.: Изд-во РАУ, 2006.
122. О соотношении вокальной и инструментальной музыки в эпоху Средневековья // Из истории эстетической мысли в Армении. Сборник исследований. Кн.6. Ер., 2006.
123. Роль трудов Я.И. Хачикяна в становлении армянской историко-эстетической науки // Там же. Ер., 2006.
124. Проблема соотношения литературного текста и мелодии в средневековой музыкальной эстетике // Հայ էսթետիկական մտքի պատմությունից: Գիրք 7, Եր., 2008:
125. Политико-правовая концепция Мхитара Гоша «Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета», № 2 (8). Ер.: Изд-во РАУ, 2009.
126. О роли школы и системы образования в контексте национального бытия в эпоху армянского высокого Средневековья. «Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета», № 2 (11). Ер.: Изд-во РАУ, 2011.
127. Ազգային մտքի մեթոդաբանական հիմքերի շուրջ // «ՎԷՄ», № 3, 2011:
128. Անանիա Շիրակացու գիտական և մանկավարժական գործունեությունը // Հասարակագիտական միտքը արդի ժամանակաշրջանում: «Եվրոպրինտ», Եր., 2012:

129. Научно-педагогическая деятельность и учебно-образовательная концепция Анании Ширакаци. «Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета», № 2 (13). Ер.: Изд-во РАУ, 2012.
130. Ազգային միտքը արդի մարտահրավերների համատեքստում // Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով. Զեկուցումների դրույթները: Եր., 2013:
131. К определению понятий «этнос» и «нация» // Сб. научных статей. Ер.: Изд-во РАУ, 2013.
132. Диалог культур в условиях глобализации // Сб. научных статей. Ч.1. Ер., Изд-во РАУ, 2013.
133. Գլոբալիզացիայի գործընթացը Հայաստանում: Դրա բնույթն ու հեռանկարները (մշակութաբանական տեսանկյուն) / փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում: Եր., 2013:
134. Ակադեմիկոս Սեն Արևշատյանի ներդրումը գիտության մեջ: «Լրաբեր». հասարակ. գիտ., № 3, 2014.
135. О некоторых проблемах современной педагогической науки // Փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում: Գիրք IV: Եր., 2014:
136. Ազգային միտքը արդի մարտահրավերների համատեքստում // Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողովի զեկուցումների ժողովածու: Եր., 2014:
137. Политическая мифология и обеспечение национальной безопасности // Сб. статей. Ер.: Изд-во РАУ, 2015.
138. Некоторые проблемы современной демократии // Там же. Ер.: Изд-во РАУ, 2015.
139. Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտությունը դարաշրջանի քաղաքակրթական համատեքստում // «Աստղագիտության կապը այլ գիտությունների, մշակույթի և հասարակության հետ» ժողովածու: Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015:
140. Научное наследие С.С. Аревшатяна // Формирование философской науки в древней Армении (V–VI вв.). Ер.: «Лимуш», 2016.
141. Педагогическая концепция Ованнеса Саркавага Имастасера // Փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում: Գիրք VI: Եր.: «Լիմուշ», 2016:
142. Анания Ширакаци как ученый и педагог // «СОТИС», № 1, 2017.
143. Встреча культур и проблема национальной идентичности // Междунар. научная конф. «Проблемы национальной идентичности в контексте современной глобализации». Ер.: Изд-во РАУ, 2017.
144. Школьно-образовательная система в раннесредневековой Армении как фактор национальной политики // «Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета», № 2, Ер.: Изд-во РАУ, 2017.
145. Գրիգոր Մագիստրոսի Փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում, Գիրք VII. Եր., «ԵՎԸՈՂԸԻՆՏ», 2017.
146. Ազգային մշակույթի մերոդարբանական հայեցակարգի հարցի շուրջ // Ակադեմիկոս Համլետ Գևորգյանը՝ 90 տարեկան: Եր., «Լիմուշ», 2017.

147. Մեսրոպ Մաշտոցը որպես քաղաքական մտածող և դիվանագետ // Միջազգային գիտաժողով «Կովկասը՝ մեր ընդհանուր տուն» Ստեփանակերտ: «Դիզակ պլյուս», 2017:
148. Արիստոտելը և վաղ միջնադարյան հայ փիլիսոփայությունը // Արիստոտելի ժառանգությունը հայոց մշակույթի համատեքստում: Եր.. ԵՊՀ հրատ., 2017:
149. Научное наследие С.С. Аревшатяна и его современное значение // С.С. Аревшатян. Философия. История. Культура. Ер., 2018.
150. Социально-политическая концепция Ованнеса Саркавага Имастасера. Փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում: Գիրք VIII: Եր., «ԵՎԸՈՊԸԻՆՏ», 2018:
151. Социально-политическая концепция Ованнеса Ерзынкаци Плуга // Ер., «Вестник Российско-Армянского (Славянского) университета», № 2, Ер.: Изд-во РАУ, 2020.
152. Политическая концепция Егише // Փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում: Գիրք IX: Եր., «ԵՎԸՈՊԸԻՆՏ», 2019.
153. Ս. Արևշատյանը որպես հայ փիլիսոփայության պատմաբան և մեթոդաբան: Եր., «Մատենադարան», 2020.
154. «Բնաբանության» մեթոդաբանական հիմնավորումը Անանիա Շիրակացու երկերում // «Բանբեր» Երևանի պետ. համալսարանի, № 3, 2019.

**МИРУМЯНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ
НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ**
посвященная памяти К.А. Мирумяна

Сборник научных статей

**ՄԻՐՈՒՄՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ
ԳԻՏԱԺՈՂՈՎ**
նվիրված Կ.Ա. Միրումյանի հիշատակին

Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու

*Главный редактор РНИ – М.Э. Авакян
Корректор – А.С. Есаян
Адаптация текстов – Н.И. Маргарян
Компьютерная верстка – А.Г. Антонян*

*Գլխավոր խմբագիր – Մ.Է. Ավագյան
Սրբագրիչ – Ա.Ս. Եսայան
Տեքստի ադապտացում – Ն.Ի. Մարգարյան
Համակարգչային էջադրում – Ա.Գ. Անտոնյան*

Адрес Редакции научных изданий
Российско-Армянского (Славянского)
университета:
0051, г. Ереван, ул. Овсепя Эмина, 123
тел./факс: (+374 12) 77-57-75 (внутр.: 8130)
e-mail: maria.avakian@rau.am

Հայ-ռուսական (Սլավոնական)
համալսարանի Գիտական
հրապարակումների խմբագրության հասցե՝
0051, ք. Երևան, փող. Հովսեփի Էմին, 123
հեռ./ֆաքս՝ (+374 12) 77-57-75 (ներքին՝ 8130)
Էլ. փոստ՝ maria.avakian@rau.am

Заказ № 12
Подписано к печати 29.03.2024г.
Формат 60x90/8. Бумага офсетная № 1.
Объем 13 усл. п.л. Тираж 250 экз.

Պատվեր №12
Ստորագրված է հրապարակման՝ 29.03.2024թ.:
Ձևաչափ՝ 60x90/8. Օֆսեթ թուղթ No1.
Ծավալ՝ 13 պայմանական տ.թ
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ: